

Emancipatiemonitor 2000

Emancipatiemonitor 2000

Saskia Keuzenkamp (SCP)
Ko Oudhof (CBS)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Centraal Bureau voor de Statistiek

Den Haag, november 2000

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a. wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b. bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c. informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, november 2000

SCP-publicatie 2000/5

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

ISBN 90 377 0022 5

NUGI 661

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

VOORWOORD	1
SAMENVATTING	3
1 INLEIDING	11
1.1 Aanleiding en voorgeschiedenis	11
1.2 Uitgangspunten voor de ontwikkeling van de emancipatiemonitor	11
1.3 Inhoud van de emancipatiemonitor	12
1.4 De emancipatiemonitor als groeimodel	14
1.5 Opzet van de rapportage	14
2 BEVOLKING	17
2.1 Leeftijdsopbouw van de bevolking	17
2.2 Allochtone bevolking	19
2.3 Huishoudens	20
2.4 Bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen	23
2.5 Gezinsvorming	23
3 ONDERWIJS	27
3.1 Inleiding	27
3.2 Voorbereiding op het meervoudig toekomstperspectief: tijdsbesteding en toekomstwensen	27
3.2.1 Tijdsbesteding van jongens en meisjes	27
3.2.2 Toekomstwensen van jongens en meisjes	29
3.3 Onderwijsloopbanen van jongens en meisjes	35
3.4 Onderwijsniveau en -richting van de bevolking	44
3.5 Arbeidsmarktperspectieven van typische meisjesopleidingen en typische jongensopleidingen	47
3.6 Leren op latere leeftijd	50
3.7 Slotbeschouwing	53
4 BETAALDE EN ONBETAALDE ARBEID	57
4.1 Inleiding	57
4.2 Deelname aan betaalde arbeid	57
4.2.1 Netto en bruto arbeidsparticipatie	57
4.2.2 Arbeidsduur en arbeidstijden	64
4.2.3 Werkgelegenheid in jaren	66
4.2.4 Verschillende posities op de arbeidsmarkt	67
4.2.5 Werkloosheid	70
4.2.6 Nederland in internationaal perspectief	73
4.3 Deelname aan onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg	75
4.3.1 Tijd besteed aan onbetaalde en betaalde arbeid	75
4.3.2 Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en het Combinatiescenario	79
4.3.3 Zorgzelfstandigheid	80

4.3.4	Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid internationaal vergeleken	81
4.4	Combinatie van arbeid en zorg	82
4.4.1	Arbeidsdeelname van vrouwen na de geboorte van kinderen	82
4.4.2	Voorzieningen voor het combineren van betaalde en onbetaalde arbeid	87
4.4.3	Arbeid en zorg in cao's	91
4.5	Opvattingen over betaalde en onbetaalde arbeid	92
4.6	Slotbeschouwing	97
5	INKOMEN	101
5.1	Inleiding	101
5.2	Het inkomen van vrouwen en mannen	101
5.3	Economische zelfstandigheid	107
5.4	Het inkomen van huishoudens	110
5.5	Verschillen in beloning tussen vrouwen en mannen	113
5.6	Vrouwen en armoede	117
5.7	Aandeel van vrouwen in het totaal van alle inkomens	122
5.8	Opvattingen	123
5.9	Slotbeschouwing	125
6	POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE BESLUITVORMING	129
6.1	Inleiding	129
6.2	Vrouwen in het management	130
6.3	Bedrijfsleven	132
6.4	Maatschappelijk middenveld	134
6.4.1	Non-profitinstellingen	134
6.4.2	Maatschappelijke organisaties	137
6.5	Politiek en openbaar bestuur	139
6.6	Opvattingen over vrouwen en besluitvorming	141
6.7	Slotbeschouwing	143
7	GEWELD TEGEN VROUWEN	145
7.1	Inleiding	145
7.2	Door politie en justitie geregistreerd geweld	146
7.3	Door vrouwen en mannen ervaren geweld	150
7.4	Geweld tegen vrouwen volgens registraties van hulpverleners	154
7.5	Opvattingen over geweld tegen vrouwen	158
7.6	Preventie van geweld en verbetering van de opvang van en nazorg aan slachtoffers	159
7.7	Slotbeschouwing	161
8	EPILOOG	163
	SUMMARY	169
	BIJLAGE A TOELICHTING OP BEGRIPPEN	177
	BIJLAGE B GEBRUIKTE BESTANDEN	181
	LITERATUUR	183
	PUBLICATIES VAN HET SCP	187

Hoewel er met enige regelmaat publicaties zijn verschenen over het verloop van het emancipatieproces, is er tot op heden geen sprake van systematische monitoring van dit proces. Om die reden heeft het kabinet enige jaren geleden aangekondigd een emancipatiemonitor te willen laten verschijnen. Nadat in een uitvoerig voortraject de contouren en de gewenste inhoud van deze monitor zijn aangegeven, heeft het kabinet het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) opdracht gegeven tot de ontwikkeling en productie van de eerste editie van de Emancipatiemonitor.

Het uitbrengen van de Emancipatiemonitor heeft verschillende functies. In de eerste plaats is de publicatie bedoeld om een beeld te schetsen van het verloop van het emancipatieproces. Daarbij diende de aandacht vooral uit te gaan naar een aantal hoofdterreinen van het emancipatiebeleid: onderwijs; arbeid, zorg en inkomen; politieke en maatschappelijke besluitvorming; en geweld tegen vrouwen. Hoewel de monitor ten principale gericht is op het vergelijken van vrouwen en mannen, zal waar relevant en mogelijk aandacht geschonken moeten worden aan verschillen tussen vrouwen.

Een tweede functie is het verbeteren van de informatievoorziening over het verloop van het emancipatieproces. Hoewel de bestaande informatiebronnen zich veelal wel lenen voor het maken van onderscheid tussen vrouwen en mannen, is de productie en ontwikkeling van statistieken niet altijd voldoende toegesneden op de wens om het emancipatieproces goed in beeld te brengen. Bovendien bestaan er op onderdelen lacunes in de informatievoorziening. Het samenwerkingsproject van SCP en CBS moet bijdragen aan een verbetering daarin.

Monitoren zijn doorgaans niet opgezet met het doel om het gevoerde beleid te evalueren. Impliciet zijn zij echter wel vaak bedoeld om de gesignaleerde ontwikkelingen te bezien in de context van het overheidsbeleid. De *Emancipatiemonitor 2000* vervult deze (derde) functie slechts in bescheiden mate. De keuze van de beschreven ontwikkelingen is duidelijk gekoppeld aan de doelen van het emancipatiebeleid en in zeer globale zin worden de bevindingen bezien tegen de achtergrond van de het beleid. Van een gedegen analyse van oorzaken en gevolgen en van de eventuele invloed van overheidsbeleid is echter geen sprake. Daarvoor zijn meer diepgaande studies noodzakelijk.

Een vierde functie die de emancipatiemonitor kan vervullen, is het leveren van een bijdrage aan het maatschappelijke en politieke debat. Bijvoorbeeld door het presenteren van feiten en cijfers en het signaleren van stagnerende ontwikkelingen kan de monitor bijdragen aan de discussie over doelen van het emancipatiebeleid.

De Emancipatiemonitor is een gezamenlijk product van SCP en CBS. Die delen van de publicatie die direct betrekking hebben op gegevens die afkomstig zijn uit databestanden van het CBS, vallen onder de verantwoordelijkheid van het CBS. Het SCP heeft op basis van eigen databestanden en door aanvullend informatie te verzamelen, gerapporteerd over aspecten van het emancipatievraagstuk die niet beschreven kunnen worden met het CBS-materiaal. Daarnaast is het SCP verantwoordelijk voor de wijze waarop de gegevens in het perspectief van het emancipatiebeleid zijn gepresenteerd, hetgeen vooral gebeurt in de inleidingen, de slotbeschouwingen en de epiloog.

Aan deze publicatie heeft een groot aantal medewerkers van SCP en vooral CBS meegewerkt. Naast de auteurs van deze publicatie dient aan SCP-zijde met name Ans Merens genoemd te worden en aan CBS-zijde Will Wijermans en Wim Bos. Het SCP en het CBS danken de leden van de klankbordgroep Emancipatiemonitor voor hun inbreng bij het tot stand brengen van de *Emancipatiemonitor 2000*: Marja van den Sigtenhorst en Ilona Wamelink (ministerie van OCenW), Edith van Eck (SCO Kohnstamm Instituut), Hella van de Velde, Karin Adriaanse, Geeske Hofstra, Eelco Wierda en Els Veenis (ministerie SZW), Janneke Plantenga (Universiteit Utrecht), Bea de Rooij-Sonneveld (ministerie van BZK), Monique Leijenaar (Katholieke Universiteit Nijmegen), Elly van Eeuwijk en Klaas Blits (ministerie van Justitie) en Edith Smulders (Transact).

Prof. dr. P. Schnabel
(directeur SCP)

Ir. drs. R.B.J.C. van Noort
(Directeur-Generaal van de Statistiek)

1 Inleiding

Het doel van de Emancipatiemonitor is het volgen van het emancipatieproces in de samenleving, mede in relatie tot het gevoerde beleid. Daartoe zijn vier hoofdterreinen van het emancipatiebeleid aangemerkt als de terreinen die hierin in elk geval aan bod zouden moeten komen: onderwijs; arbeid, zorg en inkomen; politieke en maatschappelijke besluitvorming; geweld tegen vrouwen. In de toekomst zal de monitor eventueel uitgebreid kunnen worden met andere belangrijke beleidsterreinen.

Hierna wordt een samenvattend overzicht gepresenteerd van de ontwikkeling van het emancipatieproces op de verschillende geselecteerde terreinen. Dat overzicht blijft beperkt tot de hoofdlijnen en de belangrijkste bevindingen. Differentiatie naar verschillende categorieën vrouwen en mannen blijft grotendeels achterwege.

2 Ontwikkeling en stand van zaken van het emancipatieproces

2.1 Onderwijs

Toekomstwensen van schoolgaande jongeren

- Meisjes en jongens zijn in meerderheid voorstander van een toekomstige taakverdeling met de partner waarin beiden betaald en onbetaald verrichten. Meisjes zijn daar in het algemeen vaker voorstander van dan jongens.
- Bij de verdeling van betaald werk zijn het de autochtone meisjes die het minst vaak willen dat beide partners betaald werk verrichten. Vergelijking van jongens en meisjes van verschillende herkomstgroeperingen wijst uit dat de discrepantie ten aanzien van de verdeling van betaald werk het grootst is onder de Turken en Marokkanen: ongeveer twee keer zoveel meisjes als jongens zouden willen dat beide partners betaald werk verrichten.
- Het opvoeden en verzorgen van de kinderen is het aspect waarvan de meeste jongeren (zo'n 90%) vinden dat dit iets voor beide partners is. De minste steun voor een gelijke taakverdeling geven zij aan koken en huishoudelijk werk. De helft van de jongens en een derde van de meisjes vindt dat iets voor de vrouw.
Zeven van de tien meisjes en vijf van de tien jongens zouden het liefst zien dat beide partners betaald werk verrichten.
- In 1999 is de steun voor een gelijke verdeling van betaald werk en van koken en huishoudelijk werk kleiner dan in 1992. Schoolgaande jongeren lijken (anders dan de volwassenen zoals uit hoofdstuk 4 blijkt) op te schuiven in de richting van de traditionele rolverdeling; bij meisjes geldt dit alleen voor het betaalde werk. Het is echter mogelijk dat dit verschil een gevolg is van verandering van de vraagstelling.

Tijdsbesteding

- Nog altijd besteden meisjes in hun jonge jaren meer tijd aan het helpen in de huishouding dan jongens. De hoeveelheid tijd die zij daaraan per week besteden, is echter wel afgenomen, terwijl die onder jongens (onder de 18 jaar) in de laatste tien jaar gelijk is gebleven.
- De tijd die meisjes (onder de 18 jaar) aan educatie besteden is toegenomen; meisjes spenderen daaraan wat meer tijd dan jongens.

- De hoeveelheid tijd die jongeren aan betaalde arbeid besteden, is beperkt, maar jongens besteden daaraan ruim twee keer zoveel tijd als meisjes.
- Jongens brengen meer tijd door achter de computer dan meisjes, maar de verschillen zijn de afgelopen jaren wel kleiner geworden.

Onderwijsloopbanen van jongens en meisjes

- Meisjes hadden al enige tijd geleden hun onderwijsachterstand ingelopen, maar inmiddels zijn hun onderwijsprestaties veelal beter dan die van jongens. Meisjes verlaten vaker, en in sommige onderwijstypen ook sneller, het onderwijs met een diploma.
- In de leeftijdsgroep 25-44 jaar hebben vrouwen en mannen nagenoeg hetzelfde onderwijsniveau. De vrouwelijke werkzame beroepsbevolking is gemiddeld genomen wat hoger opgeleid dan de mannelijke werkzame beroepsbevolking. Niet-westerse allochtonen zijn duidelijk lager opgeleid dan autochtonen, dit geldt voor de ouderen sterker dan voor de jongeren; onder degenen jonger dan 35 jaar zijn vooral de Marokkaanse en in iets mindere mate de Turkse vrouwen relatief vaak laag opgeleid.
- Hoewel vrouwen tegenwoordig wat vaker vakken en richtingen kiezen die traditioneel vooral door mannen werden gekozen, zijn de sekseverschillen nog altijd groot, mede omdat van een toename van de keuzen van mannen voor traditionele vrouwenopleidingen nauwelijks sprake is.
- De arbeidsmarktperspectieven van opleidingen die in meerderheid door meisjes worden genoten, zijn over het algemeen goed. Een probleem is wel dat veel van deze opleidingen weinig carrièremogelijkheden bieden en veelal slechter betalen.

Leren op latere leeftijd

- Mannen nemen op latere leeftijd vaker deel aan onderwijs dan vrouwen. Bovendien gaat het bij hen vaker dan bij vrouwen om beroepskwalificerende opleidingen.

2.2 Betaalde en onbetaalde arbeid

Arbeidsparticipatie

- De arbeidsparticipatie van alle categorieën vrouwen is in de afgelopen jaren toegenomen. In 1999 heeft 51% van alle vrouwen tussen de 15 en 64 jaar een baan van twaalf uur of meer. Ook de arbeidsparticipatie van mannen is toegenomen, maar veel minder dan die van vrouwen, en bedraagt in 1999 76%.
- De verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen en mannen zijn het kleinst onder de hoogopgeleiden. Laagopgeleide vrouwen hebben het minst vaak een baan, vooral degenen met (kleine) kinderen.
- Wanneer gekeken wordt naar verschillende herkomstgroeperingen, blijkt dat de netto-arbeidsparticipatie van vrouwen het laagst is onder de Turkse en Marokkaanse (resp. 24% en 21%) en het hoogst onder de Surinaamse vrouwen (53%); bij Antilliaanse en Arubaanse vrouwen is de netto-participatie 33%, bij de autochtone vrouwen 51%. Overigens is de stijging van de arbeidsparticipatie onder alle categorieën niet-westerse allochtone vrouwen hoger dan die onder de autochtone vrouwen.
- Het aandeel vrouwen dat in deeltijd werkt, is toegenomen. In 1999 werkt 67% van de werkzame vrouwen minder dan 35 uur per week. Bij de werkende mannen geldt dit voor 15%, hetgeen hetzelfde is als in 1990. Kleine banen (minder dan 12 uur per week) komen het meest voor onder laagopgeleide vrouwen. Onder de niet-westerse allochtonen is het aandeel van de werkzame vrouwen dat voltijds werkt, hoger dan onder de autochtone vrouwen.

- Zowel bij vrouwen als bij mannen is de werkloosheid gedaald. De werkloosheid onder vrouwen is nog altijd twee keer zo hoog als onder mannen en bedraagt in 1999 6%.
- De stijging van de arbeidsparticipatie onder vrouwen heeft geleid tot het verdwijnen van de dominantie van het traditionele kostwinnershuishouden. In 1998 behoort de meerderheid van de paren tot de categorie van de tweeverdieners. De grootste groep onder de paren behoort tegenwoordig tot de anderhalfverdieners, waarbij de man in voltijd werkt en de vrouw in deeltijd.

Seksesegregatie op de arbeidsmarkt

- In vrijwel alle bedrijfstakken is het aandeel van vrouwen wat toegenomen. De verdeling van vrouwen en mannen over de verschillende bedrijfstakken is echter nog altijd erg ongelijk en nauwelijks veranderd. Meer dan de helft van de vrouwen werkt in de gezondheids- en welzijnszorg of in de handel. Meer dan de helft van de mannen werkt in de industrie, de handel, de zakelijke dienstverlening of de bouw.
- Het aandeel vrouwen in de verschillende soorten beroepen is eveneens toegenomen. Overigens is er ook in de typische vrouwenberoepen sprake van een aanzienlijke toename van het aandeel vrouwen.
- Wanneer men de verschillende beroepsniveaus beschouwt, kan men vaststellen dat het aandeel van vrouwen vooral is toegenomen in de wetenschappelijke beroepen en in de categorie 'managers in hogere en wetenschappelijke beroepen'. Ook de middelbare en hogere beroepen laten een stijging van het aandeel van vrouwen zien; bij de lagere en elementaire beroepen vertoont het aandeel vrouwen een wisselende ontwikkeling.
- Ofschoon de meeste werknemers (nog altijd) een vaste arbeidsrelatie hebben, hebben vrouwen twee keer zo vaak als mannen een flexibele arbeidsrelatie; mannen werken wat vaker als zelfstandige.

Verdeling van onbetaalde arbeid

- In de afgelopen decennia is er een herverdeling van onbetaalde arbeid opgetreden. Vrouwen zijn er minder tijd aan gaan besteden en mannen meer. Deze herverdeling treedt vooral op in fasen waarin er geen kinderen te verzorgen zijn. Het is echter nog altijd zo dat vrouwen aanzienlijk meer tijd per week besteden aan onbetaalde arbeid (38 uur) dan mannen (21 uur).
- Een verkenning van de zorgzelfstandigheid van vrouwen en mannen vond plaats door na te gaan hoeveel procent van hen ten minste één kwartier per week besteedt aan vier van vijf noodzakelijke soorten huishoudelijk werk. Bij vrouwen blijkt dat in 1995 voor negen van de tien te gelden, bij mannen voor vijf van de tien.

Combinatie van arbeid en zorg

- Het aandeel van vrouwen dat na de geboorte van het eerste kind blijft werken, is in de afgelopen decennia sterk gegroeid. In de jaren negentig blijft ruim 70% van de werkende vrouwen na de geboorte van het eerste kind werken, overigens wel vaak minder uren dan voorheen.
- Ook het aandeel vrouwen dat na de geboorte van het tweede (en derde) kind blijft werken, is toegenomen. Dit is vaker het geval dan na de geboorte van het eerste kind. Meestal vindt er bovendien dan geen vermindering van het aantal gewerkte uren plaats.
- Ongeveer de helft van de vrouwen die na de geboorte van hun kind(eren) zijn gestopt met werken, gaat als hun kind wat ouder is, weer werken.

Kinderopvang en ouderschapsverlof

- Het aantal opvangplaatsen in een kinderdagverblijf, in een gastouderproject of in buitenschoolse opvang is sinds 1990 sterk uitgebreid. In 1998 maakt 16% van de 0-3-jarigen gebruik van kinderopvang, in 1990 ging het nog om 6%. Van buitenschoolse opvang maakt 2% van de 4-12-jarigen gebruik (0,3% in 1990).
- De inschakeling van een (betaalde of onbetaalde) oppas is eveneens sterk toegenomen. Ruim 30% van de ouders van een of meer kinderen jonger dan vier jaar maakt daar regelmatig gebruik van.
- In de tweede helft van de jaren negentig maakte 20% van de werknemers die recht hadden op ouderschapsverlof, daar gebruik van. Vrouwen doen dat nog altijd vaker dan mannen (driemaal zo vaak), maar de verschillen zijn wel kleiner geworden.
- Ruim de helft van de CAO's bevat afspraken over kinderopvang. Meestal gaan deze over de financieringsstructuur of de omvang van het beschikbare budget. In een vijfde van de CAO's is vastgelegd dat alleen kinderen tot vier jaar tot de doelgroep van de regeling behoren; in 6% is vastgelegd dat alleen vrouwen of alleenstaanden aanspraak kunnen maken op kinderopvang via de werkgever.
- CAO's bevatten veel minder vaak afspraken over verschillende vormen van verlof. Betaling van kraamverlof is het meest geregeld, maar betaling van andere vormen van verlof komt weinig voor.

Opvattingen

- Het aantal vrouwen en mannen dat geen bezwaren ziet aan het werken van moeders van schoolgaande kinderen, is in de afgelopen jaren toegenomen. Een grote meerderheid van de bevolking vindt dat niet bezwaarlijk.
- Nog altijd een aanzienlijk deel van de bevolking vindt dat vrouwen geschikter zijn voor de opvoeding dan mannen. Mannen vinden dat vaker (iets minder dan de helft) dan vrouwen (iets minder dan een kwart).
- De opvattingen over de verdeling van huishoudelijk werk tussen vrouwen en mannen zijn in de afgelopen decennia weinig veranderd. Gelijke verdeling van huishoudelijk werk heeft iets meer instemming dan gelijke verdeling van de betaalde arbeid. Vrouwen stemmen nog altijd wat vaker in met gelijke verdeling dan mannen.
- Bij vergelijking van de opvattingen van vrouwen en mannen van verschillende herkomst-groeperingen valt op dat de Surinamers, Antillianen en Arubanen, en autochtonen de meeste overeenkomst vertonen. De opvattingen van de Turkse en Marokkaanse vrouwen, maar vooral van de Turkse en Marokkaanse mannen komen vaker overeen met een traditionele rolpatroon.
- Een meerderheid van de vrouwen met een partner zou het liefst in een situatie verkeren waarin beide partners een deeltijdbaai hebben. Van de mannen heeft minder dan een derde die voorkeur. Vier op de tien mannen kiezen een situatie waarin beide partners voltijds werken, hetgeen vrouwen zelden kiezen.

2.3 Inkomen

Economische zelfstandigheid

- Het aandeel van vrouwen met een eigen inkomen is in de afgelopen jaren toegenomen. In 1990 had 74% van de vrouwen van achttien jaar en ouder een eigen inkomen, in 1998 gold dit voor 83% van de vrouwen in die leeftijdscategorie. Onder de niet-westerse

allochtone vrouwen van achttien jaar en ouder is het aandeel met een eigen inkomen in 1998 vrijwel even groot (82%). Bijna alle mannen van achttien jaar en ouder (98%) hadden in beide jaren een eigen inkomen.

- Ook het aandeel vrouwen dat economisch zelfstandig is, is toegenomen. Volgens de gehanteerde definitie worden personen als economisch zelfstandig aangemerkt wanneer zij gedurende het hele jaar een inkomen uit arbeid hebben genoten en hun inkomen hoger ligt dan de bijstandsnorm voor alleenstaanden. In 1998 is 40% van de vrouwen van 15-64 jaar economisch zelfstandig, vergeleken met 30% in 1990. Van de mannen in die leeftijdscategorie is in 1998 68% economisch zelfstandig.
- Onder de vrouwen van 15-44 jaar in een huishouden met minderjarige kinderen is 40% economisch zelfstandig, vergeleken met 79% van de vrouwen van 15-44 jaar in een huishouden zonder minderjarige kinderen. Van de alleenstaande moeders (15-44 jaar) van minderjarige kinderen is 36% economisch zelfstandig; dit geldt voor 66% van de – vrij kleine – overeenkomstige groep vaders.
- Onder de 45-64-jarigen is 30% van de vrouwen en 68% van de mannen economisch zelfstandig.

Beloning

- Het gemiddelde bruto-uurloon van vrouwen bedraagt ongeveer driekwart van dat van mannen. Uitgedrukt in guldens is het verschil sinds 1990 toegenomen, uitgedrukt in procenten is het afgenomen: in 1990 was het bruto-uurloon van vrouwen 73% van dat van mannen, in 1998 77%.
- Een deel van de beloningsverschillen valt toe te schrijven aan verschillen in achtergrondkenmerken tussen de seksen, zoals aantal gewerkte uren en opleidingsniveau. Wanneer gecorrigeerd wordt voor een groot aantal achtergrondkenmerken, resteert een statistisch onverklaard beloningsverschil van 7%.

Armoede

- Het risico op armoede is voor vrouwen groter dan dat voor mannen. Alleenstaande moeders behoren het vaakst tot degenen met een (langdurig) laag inkomen. Ook alleenstaande vrouwen met een klein pensioen vormen een grote categorie onder de huishoudens met een (langdurig) laag inkomen. Allochtone alleenstaande moeders hebben vaker een (langdurig) laag inkomen dan autochtone alleenstaande moeders.
- Er is sprake van feminisering van de armoede: onder alle huishoudens met een laag inkomen neemt het aandeel huishoudens met een vrouw als meest- of enige verdiener toe. In 1997 had 56% van de huishoudens met een laag inkomen een vrouw als meest- of enige verdiener.

Opvattingen

- Een meerderheid van de bevolking vindt dat het hebben van een eigen inkomen iemands zelfstandigheid in een relatie vergroot, en de helft vindt dat het beter is voor het evenwicht in een relatie wanneer man en vrouw ieder een eigen inkomen hebben. Vrouwen huldigen die meningen vaker dan mannen.
- 20% van de mannen en 7% van de vrouwen vindt het voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen.

2.4 Politieke en maatschappelijke besluitvorming

Vrouwen in managementfuncties

- Vrouwen zijn nog altijd ondervertegenwoordigd in managementfuncties. Hoewel het aandeel vrouwen in de beroepsgroep 'managers in hogere en wetenschappelijke beroepen' laag is (21% in 1999), is dit de afgelopen jaren flink toegenomen. Het aandeel van vrouwen in het management is in geen enkele bedrijfssector even hoog als het aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen.
- Het aandeel vrouwen in managementfuncties is het hoogst in de bedrijfssectoren gezondheids- en welzijnszorg, en cultuur en overige dienstverlening; in 1998 was 43% van de managers daar vrouw. In de marktsector is het aandeel vrouwen in het management het laagst (9%).

Vrouwen in de top van het bedrijfsleven

- In 1999 zit er slechts in 14% van de 500 grootste bedrijven in Nederland een vrouw in de raad van bestuur of de raad van commissarissen; in de meeste gevallen gaat het om een vrouw die lid is van de raad van commissarissen. Slechts in 2% van de 500 grootste bedrijven maakt een vrouw deel uit van de raad van bestuur.
- Het aandeel van vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven is in de afgelopen jaren toegenomen, vooral in de 100 grootste bedrijven van Nederland. In 1992 was 1,9% van de personen die deel uitmaken van raden van bestuur en raden van commissarissen, vrouw; in 1999 ging het om 3,8%.

Vrouwen in besluitvormende functies binnen het maatschappelijk middenveld

- De non-profitinstellingen uit de zorg- en welzijnssector vertonen het gunstigste beeld wat het aandeel vrouwen in de top betreft: in 2000 was 25% van de leden van een raad van bestuur en van de leden van de toezichthoudende organen vrouw.
- In sociaal-economische non-profitinstellingen is in 2000 12% van de leden van de raden van commissarissen vrouw en 14% van de leden van de raden van bestuur.
- Het aandeel vrouwelijke directeuren in de onderwijssector is in de jaren negentig gestegen, maar nog altijd niet hoog. In het basisonderwijs is het aandeel vrouwelijke directeuren het hoogst (14%). In de wetenschap is het aandeel vrouwen in besturen en onder de hoogleraren het laagst (5%).
- De vertegenwoordiging van vrouwen in de top van de grootste maatschappelijke organisaties (organisaties met minimaal 50.000 leden en/of donateurs) is eveneens gering: 13% van de leden van de besturen en 16% van de directieleden is van het vrouwelijk geslacht.

Vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur

- Het aandeel vrouwen in de politiek vertoont van alle onderzochte maatschappelijke sectoren het in emancipatoir opzicht gunstigste beeld. Van de vertegenwoordigende organen is het percentage vrouwen in de Tweede Kamer in 1998 het hoogst (36%) en in de waterschapsbesturen het laagst (9%).
- Het aandeel van vrouwen onder de burgemeesters vertoont een gestage stijging. In 1998 was 17% van hen vrouw.
- In het openbaar bestuur lijkt er nauwelijks sprake van een toename van het aandeel vrouwen. Met uitzondering van de (zittende en staande) magistratuur komt het aandeel van vrouwen niet boven één vijfde uit en vaak zelfs niet boven de 10%. De ambtelijke top wordt eveneens vrijwel overwegend bevolkt door mannen.

Opvattingen

- Zo'n 40% van de bevolking vindt dat vrouwen in het algemeen te weinig invloed hebben op de maatschappelijke besluitvorming over belangrijke kwesties.
- Een derde van de mannen en meer dan de helft van de vrouwen vindt dat het aandeel van vrouwen in topfuncties in de komende vijf jaar minstens moet verdubbelen.

2.5 Geweld tegen vrouwen

Voorkomen van geweld

- Gegevens uit verschillende bronnen wijzen erop dat geweld tegen vrouwen nog altijd veelvuldig voorkomt in de Nederlandse samenleving. In hoeverre er in de afgelopen tijd een verandering is geweest in de mate waarin vrouwen slachtoffer van geweld zijn geworden, is op grond van de gegevens niet met zekerheid te zeggen.
- In 1998 zijn bijna 2.500 gevallen van aanranding, ruim 1.600 gevallen van verkrachting en ruim 1.600 gevallen van overige seksuele misdrijven bij de politie geregistreerd. Het aantal gevallen van mishandeling is vele malen hoger (38.000 in 1998), maar het is niet bekend hoe vaak dit vrouwenmishandeling betrof.
- Volgens slachtofferenquêtes is 2% van de vrouwen in 1998 het slachtoffer geweest van een seksueel delict en 1% van mishandeling. De term seksuele delicten moet daarbij ruim opgevat worden, in zo'n 10% van de gevallen ging het om (een poging tot) aanranding en verkrachting, in driekwart om 'vervelend of kwetsend gedrag'.
- Gegevens uit onderzoek dat specifiek is gericht op geweld tegen vrouwen wijzen erop dat geweld tegen vrouwen veel vaker voorkomt dan uit de slachtofferenquêtes en politie-statistieken blijkt.
- In 1999 hebben ruim 25.000 vrouwen (met eventuele kinderen) zich aangemeld bij de vrouwenopvang, hetgeen een toename van 2.900 is vergeleken met 1998.
- De cliënten van de vrouwenopvang zijn in overgrote meerderheid slachtoffer van een of andere vorm van geweld, dit geldt voor 95% van de cliënten van Blijf-van-m'n-lifhuizen en ruim 60% van de cliënten van FIOMhuizen en Vrouwenopvangcentra.

Opvattingen

- De opvattingen van mannen en vrouwen over seksueel geweld zijn in de afgelopen tien jaar veranderd. Vrouwen lijken zelfbewuster te zijn geworden in hun afwijzing van ongewenste intimiteiten en seks.
- Er doen zich veel verschillen voor tussen de opvattingen van vrouwen en mannen over seksueel geweld en mishandeling. Zo vinden mannen vaker dan vrouwen dat bij mishandeling van vrouwen geldt dat waar twee vechten ook twee schuld hebben, en eveneens dat bij geweld in de privé-sfeer de politie zich terughoudend moet opstellen.

Beleid met betrekking tot seksuele intimidatie op de werkplek

- Vier van de tien werkgevers hebben geen maatregelen getroffen ter preventie van en opvang en nazorg bij seksuele intimidatie. Vooral grotere bedrijven treffen maatregelen en vooral werkgevers in de gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening, binnen de overheid en in de overige dienstverlening.

3 Ten slotte

De verschillende bevindingen wijzen erop dat er voortgang zit in het emancipatieproces. De vraag rijst dan wanneer de emancipatiedoelen nu verwezenlijkt zijn. Het is echter niet eenvoudig om die vraag te beantwoorden. De doelstelling van het emancipatiebeleid is immers nogal abstract en geeft aan dat vrouwen en mannen gelijke kansen, rechten, vrijheden en verantwoordelijkheden moeten kunnen realiseren. Het is dan de vraag wanneer die situatie bereikt is. Is dat bijvoorbeeld zo wanneer alle vrouwen economisch zelfstandig zijn – een van de belangrijkste concrete doelen van het emancipatiebeleid? Of moeten er bijvoorbeeld ook evenveel vrouwen in de techniek werken als mannen, en evenveel mannen in de zorg als vrouwen?

In de epiloog wordt geprobeerd de stand van zaken en de verschillende ontwikkelingen zoals die in de Emancipatiemonitor zijn beschreven, te interpreteren vanuit het perspectief van algemene inzichten over de sekseongelijkheid. Geconstateerd wordt dat de hulpbronnen die in onze samenleving van belang zijn – zoals opleidingsniveau en inkomen –, tegenwoordig gelijker zijn verdeeld over mannen en vrouwen, maar dat er tegelijkertijd in verschillende opzichten nog altijd sprake is van verschillen. Zo zijn vrouwen sterk ondervertegenwoordigd in topfuncties en is er sprake van ongelijke beloning van de arbeid van vrouwen en mannen.

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding en voorgeschiedenis

Tijdens de vorige kabinetsperiode heeft minister Melkert als coördinerend bewindspersoon voor het emancipatiebeleid aangekondigd dat er een emancipatiemonitor komt. De inzet was ambitieus. "Allereerst zal het emancipatieproces in zijn volle breedte beter inzichtelijk en toetsbaar gemaakt moeten worden. Wat is bereikt en wat nog niet? Hoe vordert de uitvoering van beleid? Waar is nog sprake van achterstelling? Welke barrières zijn verdwenen en welke moeten nog overwonnen worden? Waar liggen kansen en hoe verlopen experimenten? Wat is het maatschappelijk draagvlak voor het emancipatiebeleid en op welke wijze vindt daarop beïnvloeding plaats?" (TK 1995/1996).

Tot dan toe vond er geen systematische monitoring plaats. Er werden weliswaar af en toe cijfermatige overzichten uitgebracht over de ontwikkeling van het emancipatieproces, zoals in de uitgave *Emancipatie in cijfers* (CBS/SZW 1995), de ambities van de emancipatiemonitor reiken echter verder.

In afwachting van de monitor is besloten om relevante ontwikkelingen van het emancipatieproces in kaart te brengen in het *Jaarboek Emancipatie* (SZW/CBS 1997, 1998 en 1999). Ondertussen werd de ontwikkeling van de emancipatiemonitor ter hand genomen in een traject dat uit drie fasen bestond. In de eerste fase is de mogelijke inhoud verkend en afgebakend. De centrale vraag in die fase luidde: welke inhoud van de monitor is gewenst, gegeven de doelstellingen en vragen van het beleid en gezien de stand van het emancipatieproces in de maatschappij? De vraag wat er praktisch haalbaar is – en op welke wijze, tegen welke kosten en in welke tijdsspanne – stond in de tweede fase centraal. Dit resulteerde in een rapport met voorstellen voor de nadere aanpak en concrete invulling van de emancipatiemonitor (Keuzenkamp 1999). De derde fase, ten slotte, bestaat uit het bijeenbrengen, bewerken, analyseren en presenteren van de gegevens, kortom: het uitbrengen van de monitor. De publicatie *Emancipatiemonitor 2000* is daar het eerste resultaat van. Naar verwachting zal er iedere twee jaar een nieuwe editie uitkomen.

1.2 Uitgangspunten voor de ontwikkeling van de emancipatiemonitor

Monitoring kan globaal omschreven worden als het systematisch en periodiek volgen van ontwikkelingen ten behoeve van het beleid. In de bundel *Nederland aan de monitor* (Engbersen et al. 1997) zijn vijf criteria genoemd om vast te stellen wanneer er sprake is van monitoring. Ten eerste moet de informatieverzameling periodiek en systematisch worden uitgevoerd. Ten tweede moet de monitor actuele informatie bevatten. Het beleid moet immers aansluiten bij de actualiteit en niet gebaseerd zijn op verouderde gegevens. Het derde criterium is dat de indicatoren die men hanteert, steeds dezelfde blijven, om vergelijking in de tijd mogelijk te maken. In de vierde plaats moet het gaan om beleidsrelevante informatie. En ten slotte dient er een ijkpunt te zijn om te kunnen beoordelen of de situatie verbetert. Zo'n ijkpunt kan bestaan uit de stand van zaken in het verleden of in het heden, of uit de gewenste situatie (eventueel vertaald in streefcijfers) voor de toekomst.

Deze criteria zijn uiteraard ook relevant voor de emancipatiemonitor. Voor de haalbaarheidsstudie vervulden zij bovendien een rol bij het beoordelen van de bruikbaarheid van de vele informatie die beschikbaar is over de verschillende aspecten van het emancipatieproces. Het karakter van de emancipatiemonitor stelt immers eisen aan de gegevens die daarin opgenomen kunnen worden.

Voorts is het van belang vast te stellen welk doel en welke functies men met de emancipatiemonitor voor ogen heeft. Volgens het begrip is het doel het volgen van het emancipatieproces in de samenleving, mede in relatie tot het gevoerde beleid (TK 1998/1999). In het algemeen vervullen monitoren in de praktijk diverse functies: signalering van problemen, volgen van ontwikkelingen, controle van de voortgang in de uitvoering van beleid, evaluatie van beleid, het genereren van debat, enzovoort. Uit de verschillende documenten die in het kader van de ontwikkeling van de emancipatiemonitor zijn verschenen, leiden wij af dat de volgende vier functies van belang geacht worden.

Ten eerste heeft de emancipatiemonitor tot doel de ontwikkeling van het emancipatieproces te volgen. Dat impliceert het in kaart brengen van de stand van zaken en trends voor belangrijke onderdelen van het proces, kortom: het presenteren van feiten en cijfers. Echter, hoewel het leveren van cijfermatige overzichten op zichzelf van groot belang is, is het met het oog op het bijdragen aan de beleidsontwikkeling evenzeer noodzakelijk om inzicht te verschaffen in de achtergronden ervan. In het geval van het emancipatiebeleid is het daarbij van belang om aandacht te besteden aan de samenhang tussen verschillende sectoren. De verschillen in de positie van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt hangen, bijvoorbeeld, samen met verschillen in de onderwijskwalificaties tussen mannen en vrouwen en hebben gevolgen voor de invloed van vrouwen in de politieke en maatschappelijke besluitvorming.

Een tweede – in zekere zin afgeleide – functie is het verbeteren van de informatievoorziening over het verloop van het emancipatieproces. Het opzetten van een monitor kan lacunes en inconsistenties in de dataverzameling aan het licht brengen. Lopende onderzoeken zijn immers meestal niet ingegeven door overwegingen die verband houden met het emancipatiebeleid. Het ontwikkelen van een emancipatiemonitor kan ertoe bijdragen dat verschillende instanties hun onderzoeken daar beter op laten aansluiten.

De derde functie behelst beperkte beleidsevaluatie. Monitoren worden weliswaar doorgaans niet opgezet met het oog op het leveren van een formele beleidsevaluatie, impliciet zijn zij wel vaak bedoeld om de gesignaleerde ontwikkelingen te bezien in de context van het overheidsbeleid. Bij het in kaart brengen en analyseren van de ontwikkeling van het emancipatieproces is de vraag relevant hoe deze zich verhouden tot het emancipatiebeleid. In de vierde plaats kan de emancipatiemonitor bijdragen aan het maatschappelijke en politieke debat. Dit kan geschieden door, bijvoorbeeld, bepaalde stagnerende ontwikkelingen voor het voetlicht te brengen, maar ook door in lopende discussies feitelijke gegevens te verschaffen.

Het kunnen vervullen van deze functies stelt eisen aan zowel de aard en als de inhoud van de gegevens die in de emancipatiemonitor verwerkt moeten worden.

1.3 Inhoud van de monitor

Zoals gezegd is het doel van de monitor het volgen van het emancipatieproces in de samenleving, mede in relatie tot het gevoerde beleid. De centrale doelstelling van het emancipatiebeleid luidt (TK 1984/1985): "(...) het bevorderen van de ontwikkeling van de huidige maatschappij, waarin het sekseverschil nog in zo grote mate is geïnstitutionaliseerd naar een pluriforme maatschappij, waarin iedereen ongeacht sekse of burgerlijke staat de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en verantwoordelijkheden kunnen realiseren". Deze doelstelling is erg abstract en leidt niet direct tot concrete normen waaraan de ontwikkeling van het emancipatieproces getoetst zou kunnen worden. In het beleid zijn – afgeleid van de

centrale doelstelling – in de loop der jaren steeds concrete doelen geformuleerd ten aanzien van de verschillende aspecten van het emancipatievraagstuk. Deze doelen konden wel gebruikt worden voor de opzet en uitwerking van deze monitor, zoals in de verschillende hoofdstukken nader beschreven zal worden.

Gezien de omvang en complexiteit van het emancipatievraagstuk is er een ontwikkelings-traject uitgevoerd om te komen tot een afbakening van de reikwijdte van de monitor. De directie Coördinatie emancipatiebeleid (DCE) heeft – geïnspireerd door discussiebijeenkomsten met vertegenwoordigers van de betrokken departementen, de wetenschap en het veld – vastgesteld welke *beleidsterreinen* en invalshoeken in de monitor opgenomen zouden moeten worden. In eerste instantie zijn vier terreinen uitgekozen:

- onderwijs,
- arbeid, zorg en inkomen,
- politieke en maatschappelijke besluitvorming,
- en geweld tegen vrouwen.

Tegelijkertijd werd vastgesteld dat later eventueel nog andere onderwerpen toegevoegd zouden kunnen worden. Het thema 'dagindeling van de samenleving' is in dat verband genoemd.

Behalve de onderwerpen zijn ook de invalshoeken bepaald die in de monitor een plaats moeten krijgen. Ten eerste dient de feitelijke stand van de ontwikkeling op het desbetreffende terrein in kaart gebracht te worden, in termen van aantallen, omvang en verdeling. Opvattingen over de rol en positie van mannen en vrouwen op de verschillende terreinen vormen een tweede invalshoek. Dit is bedoeld om een indruk te krijgen van het draagvlak voor het emancipatiebeleid en om de rol van beeldvorming enigszins in de monitor te betrekken. Vanuit de derde invalshoek wordt gezien in hoeverre emancipatiedoelen zijn doorgedrongen op de verschillende terreinen. Daarbij gaat het om de vraag of en in welke mate cruciale actoren die een rol spelen bij het realiseren van emancipatiedoelen, daar in hun beleidspraktijk invulling aan geven. Deze invalshoek richt zich uitdrukkelijk niet alleen op het beleid van de overheid, maar ook op beleidspraktijken van bijvoorbeeld sociale partners, politieke partijen, onderwijsinstellingen, hulpverleningsinstanties, enzovoort.

Een andere inhoudelijke eis waaraan de monitor moet voldoen, is dat recht gedaan wordt aan diversiteit. Waar mogelijk en relevant moet gedifferentieerd worden naar leeftijd, huishoudenssituatie, opleiding en etniciteit. Zonder nu deze eis te willen diskwalificeren, is duidelijk dat deze op gespannen voet staat met een andere eis, namelijk dat de monitor zich moet beperken tot hoofdlijnen en niet mag uitmonden in een stortvloed aan gegevens. Het maken van keuzen zal dan ook onvermijdelijk zijn.

Op grond van een analyse van de haalbaarheid van een emancipatiemonitor die voldoet aan bovengenoemde uitgangspunten en eisen, is voorgesteld langs twee sporen verder te gaan (Keuzenkamp 1999). Het ene spoor leidt tot het regelmatig publiceren van kwantitatieve informatie over het emancipatieproces op de verschillende hoofdthema's. Hierin kunnen de feitelijke ontwikkelingen in de posities van vrouwen en mannen en in de opvattingen van de bevolking over diverse emancipatiekwesties beschreven worden. Het andere spoor moet bestaan uit dieptestudies waarin de nadruk minder op de beschrijving ligt, maar vooral op het analyseren van samenhang en oorzaken en het relateren van de bevindingen aan het overheidsbeleid. In deze dieptestudies kan de rol van beeldvorming meer aandacht

krijgen en kan ook het doordringen van emancipatiedoelen in de verschillende (beleids) praktijken aan bod komen. Deze invalshoeken lenen zich om meerdere redenen nauwelijks voor opname in het eerste type publicatie. De *Emancipatiemonitor 2000* is de uitwerking van het eerste spoor.

1.4 De emancipatiemonitor als groeimodel

De *Haalbaarheidsstudie emancipatiemonitor* (Keuzenkamp 1999) heeft duidelijk gemaakt dat op een aantal onderdelen de bestaande gegevensbronnen tekortschieten om feitelijke ontwikkelingen en opvattingen te kunnen beschrijven. In de eerste plaats zijn niet over alle onderwerpen die in de monitor aan bod moeten komen, voldoende gegevens voorhanden. Met name over het thema maatschappelijke besluitvorming is er geen sprake van systematische en periodieke gegevensverzameling. Geweld tegen vrouwen is een onderwerp waarover weliswaar diverse gegevens voorhanden zijn, maar vanwege het gevoelige en veelal verborgen karakter van de problematiek is het moeilijk een goed zicht te krijgen op de daadwerkelijke aard en omvang ervan. Over arbeid, zorg en inkomen en over onderwijs zijn de meeste gegevens beschikbaar. Overigens geldt voor alle thema's behalve arbeid (betaald en onbetaald) dat er vrijwel geen regelmatige opiniepeilingen plaatsvinden die relevant zijn in verband met de sekseongelijkheid.

Een ander knelpunt is dat het niet altijd mogelijk is om de algemene ontwikkelingen nader uit te splitsen voor verschillende categorieën. Deels heeft dat te maken met de aard van de bronnen. Registratiegegevens bevatten, bijvoorbeeld, maar zeer beperkte achtergrondinformatie over de personen van wie de gegevens worden bijgehouden. In theorie is dat wel oplosbaar en in sommige gevallen worden er al inspanningen daartoe verricht. De koppeling van het Inkomenspanelonderzoek aan de Gemeentelijke basisadministratie is daar een voorbeeld van. Maar er zijn ook situaties waarin degenen die de registraties verzorgen, geen plannen hebben om meer achtergrondgegevens over personen in hun bestanden op te nemen, om de eenvoudige reden dat zoiets voor hen geen direct nut heeft en zij daar geen kosten voor willen maken, of vanwege privacyoverwegingen.

In het geval van persoonsenquêtes kunnen zich nog weer andere problemen voordoen. Hoewel de enquêtes in de meeste gevallen wel informatie bevatten over allerlei relevante achtergrondkenmerken, is de steekproef niet altijd groot genoeg om alle gewenste differentiaties aan te brengen. Het probleem is dan de representativiteit, het feit dat bepaalde groepen in te geringe mate in de steekproef voorkomen. Vooral leden van etnische minderheden zijn vaak ondervertegenwoordigd in de reguliere enquêtes.

Omdat de verschillende knelpunten niet allemaal even gemakkelijk oplosbaar zijn, krijgt de emancipatiemonitor het karakter van een groeimodel. Enerzijds wordt geprobeerd de reguliere statistieken zodanig te verbeteren dat zij er meer gegevens voor kunnen opleveren. Anderzijds dienen er voor bepaalde onderwerpen nieuwe onderzoeken te worden gestart. Voor deze editie van de monitor is met middelen van DCE een aanvullend onderzoek verricht om de lacune in de informatie over de maatschappelijke besluitvorming te dichten.

1.5 Opzet van de rapportage

Omdat er regelmatig onderscheid gemaakt wordt tussen verschillende bevolkingscategorieën, bevat het eerste hoofdstuk enkele basisgegevens over de Nederlandse bevolking. Daarna komen achtereenvolgens de verschillende hoofdthema's aan bod: onderwijs; betaalde en onbetaalde arbeid; inkomen; politieke en maatschappelijke besluitvorming; en geweld

tegen vrouwen. Deze hoofdstukken beginnen ieder met een korte toelichting op de keuze van de indicatoren die aan bod komen, en sluiten af met een korte reflectie op de beschreven ontwikkelingen. Het laatste hoofdstuk in deze monitor bestaat uit een slotbeschouwing waarin een poging wordt gedaan de balans op te maken van de ontwikkeling van het emancipatieproces.

Aan de rapportage zijn twee bijlagen toegevoegd. Bijlage A bevat een toelichting op enkele belangrijke begrippen die worden gebruikt. Bijlage B verschaft wat achtergrondinformatie over nieuwe bestanden die zijn gehanteerd. Voor meer informatie over de al langer lopende en vaker gebruikte onderzoeken zij verwezen naar de bijlage in de *Haalbaarheidsstudie emancipatiemonitor*, die onder meer op de website van het Sociaal en Cultureel Planbureau (www.scp.nl) te raadplegen is.

Er zal geregeld aandacht worden besteed aan diverse bevolkingscategorieën. Vooral verschillende leeftijds categorieën binnen de bevolking, de verschillende etnische groeperingen, de huishoudenssamenstelling en de gezinsvorming zullen in de monitor regelmatig terugkeren. Enige achtergrondinformatie over de omvang van deze categorieën en ontwikkelingen die zich daarin voordoen, is dan ook noodzakelijk.

De gegevens in de Emancipatiemonitor hebben merendeels alleen betrekking op mensen die in een particulier huishouden wonen. De bewoners van instellingen, inrichtingen en tehuizen blijven dus buiten beschouwing. In dit hoofdstuk wordt enige informatie verschaft over de omvang en samenstelling van deze bevolkingscategorie.

2.1 Leeftijdsopbouw

Op 1 januari 1999 telde Nederland 15,8 miljoen inwoners. Ondanks het feit dat er meer jongens dan meisjes worden geboren, is iets meer dan de helft van de bevolking vrouw. Dat komt doordat op iedere leeftijd de kans op overlijden voor mannen groter is dan voor vrouwen. Op 1 januari 1999 woonden er 8,0 miljoen vrouwen en 7,8 miljoen mannen in Nederland.

Het aantal levendgeboren jongens is ongeveer 5% groter dan het aantal levendgeboren meisjes. Mede doordat er meer mannen dan vrouwen immigreren, zijn de mannen tot de leeftijd van ongeveer zestig jaar getalsmatig in de meerderheid. Op de hogere leeftijden is het aantal vrouwen groter.

Met het oplopen van de leeftijd neemt de numerieke oververtegenwoordiging van de vrouwen snel toe. Het aantal vrouwen van tachtig jaar is bijna tweemaal zo groot als het aantal mannen van die leeftijd, het aantal 90-jarige vrouwen ruim driemaal zo groot.

Uit tabel 2.1 blijkt dat de meeste mensen tussen 20-44 jaar oud zijn. Ook in 2015 is dat nog het geval, zij het dat tegen die tijd het verschil met de leeftijdsgroep 45-64 jaar aanzienlijk kleiner zal zijn geworden. Directe vergelijking tussen de aantallen wordt bemoeilijkt doordat de twee leeftijdsgroepen niet even groot zijn: de ene omspant een periode van 25 jaren, de andere een van 20 jaren. Wordt hiervoor gecorrigeerd, dan blijkt dat de leeftijdsgroep 45-64 jaar in 2015 verhoudingsgewijs meer vertegenwoordigers zal tellen dan de leeftijdsgroep 20-44 jaar.

Het aantal ouderen zal in de komende decennia sterk blijven toenemen. In 2011 wordt de voorhoede van de naoorlogse geboortegolf 65 jaar. Op 1 januari 1999 was het aantal 65-plussers 2,1 miljoen, 59% van hen is vrouw. Volgens de middenvariant van de Nationale bevolkingsprognose 1998 zullen er in 2015 2,8 miljoen personen van 65 jaar en ouder zijn. Het aandeel van de vrouwen onder hen zal 55% bedragen. De bevolkingsprognose wijst voorts uit dat het aantal mensen van 65 jaar of ouder maximaal zal zijn in 2038. Dan zullen naar verwachting 4,1 miljoen inwoners van Nederland deze leeftijd hebben bereikt of gepasseerd, daarvan is 54% vrouw. Daarna zal het aantal ouderen geleidelijk gaan dalen. De geboortegeneraties van de jaren zeventig en tachtig zijn immers aanzienlijk kleiner van omvang dan die uit de jaren vijftig en zestig.

Tabel 2.1 Bevolking naar geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1 januari

		1995	1999	2005	2010	2015
	eenheid					
vrouwen						
0-19 jaar	x 1.000	1.838	1.876	1.944	1.940	1.896
w.o. niet-westerse allochtonen	%	13	14	17	19	21
20-44 jaar	x 1.000	3.003	2.953	2.853	2.750	2.672
w.o. niet-westerse allochtonen	%	9	10	13	16	19
45-64 jaar	x 1.000	1.737	1.873	2.105	2.289	2.345
w.o. niet-westerse allochtonen	%	4	4	6	7	9
≥ 65 jaar	x 1.000	1.219	1.265	1.322	1.399	1.576
w.o. niet-westerse allochtonen	%	1	1	2	2	3
totaal	x 1.000	7.797	7.967	8.224	8.377	8.489
w.o. niet-westerse allochtonen	%	8	8	10	12	13
mannen						
0-19 jaar	x 1.000	1.922	1.964	2.031	2.025	1.975
w.o. niet-westerse allochtonen	%	12	14	17	19	21
20-44 jaar	x 1.000	3.124	3.050	2.933	2.820	2.737
w.o. niet-westerse allochtonen	%	8	10	13	16	19
45-64 jaar	x 1.000	1.766	1.913	2.142	2.322	2.385
w.o. niet-westerse allochtonen	%	3	5	6	7	9
≥ 65 jaar	x 1.000	815	866	956	1.066	1.271
w.o. niet-westerse allochtonen	%	1	1	2	3	3
totaal	x 1.000	7.627	7.793	8.062	8.234	8.368
w.o. niet-westerse allochtonen	%	7	9	11	13	14

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken; Bevolkingsprognose 1998 - middenvariant)

Niet alleen wordt de bevolking van Nederland ouder, de oudere bevolking zelf wordt ook steeds ouder. Dit wordt zichtbaar doordat het aantal personen van tachtig jaar of ouder naar verhouding sterker groeit dan het aantal personen van 65 jaar of ouder. Het huidige aantal mensen van 65 jaar of ouder is bijna drie keer zo groot als dat van vijftig jaar geleden. In diezelfde periode is het aantal personen van tachtig jaar of ouder vijf keer zo groot geworden. In de huidige bevolking van Nederland heeft een half miljoen mensen de 80-jarige leeftijd bereikt (van hen is 70% vrouw). Over iets meer dan dertig jaar zal dit aantal zijn gegroeid tot naar verwachting meer dan een miljoen, waarvan bijna 60% vrouwen. Deze verwachting is gebaseerd op onder meer een extrapolatie van de ontwikkeling van de levensverwachting van vrouwen en mannen: het verschil tussen vrouwen en mannen wordt kleiner. In tegenstelling tot de totale groep 65-plussers zal de omvang van de oudste bevolkingsgroep tot zeker halverwege deze eeuw blijven stijgen. In de komende tijd zal dus niet alleen moeten worden gekeken naar de toekomstige financiering van de AOW, maar zal Nederland ook te maken krijgen met een sterk toenemende vraag naar hulp aan en zorg voor ouderen in onze samenleving. Dit geldt zowel voor de formele, als voor de informele hulp. De noodzaak tot het verbeteren van de faciliteiten om informele hulp te kunnen verlenen, zoals zorgverlof, neemt daardoor toe.

2.2 Allochtone bevolking

Op 1 januari 1999 woonden er 2,7 miljoen allochtonen in Nederland (zie tabel 2.2). Dit is ruim 17% van de totale bevolking. Hiervan worden 1,39 miljoen gerekend tot de eerste en 1,31 miljoen tot de tweede generatie. Onder een allochtoon van de eerste generatie wordt verstaan iemand die buiten Nederland is geboren en van wie ten minste één ouder eveneens in het buitenland is geboren. Een allochtoon van de tweede generatie is iemand die in Nederland is geboren en van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren.

Er zijn momenteel ongeveer evenveel westerse en niet-westerse allochtonen in Nederland: ieder 1,35 miljoen. Het minderhedenbeleid van de overheid is vooral op de niet-westerse allochtonen gericht, omdat de maatschappelijke achterstand in sterke mate in deze bevolkingsgroepen is geconcentreerd.

De Turken vormen de grootste niet-westerse allochtone groep (300.000 personen). Zij vertegenwoordigen ruim 22% van de niet-westerse allochtonen. Evenals bij de Marokkanen is het aantal mannen in deze groep iets groter dan het aantal vrouwen. De oorzaak hiervan is deels gelegen in de migratiehistorie. De eerste Turken en Marokkanen kwamen rond 1960 als arbeidsmigrant naar Nederland. Velen volgden hen. Dit waren vooral mannen. In de jaren zeventig voegden vele echtgenoten en kinderen zich bij hen en nam het aandeel vrouwen toe. De laatste jaren migreren er vooral partners in het kader van een recentelijk gesloten huwelijk. Vrouwen zijn binnen deze categorie wat oververtegenwoordigd.

Het aantal Surinamers in Nederland is bijna net zo groot als het aantal Turken. Anders dan bij de Turken en de Marokkanen zijn in de Surinaamse bevolkingsgroep de vrouwen in de meerderheid: respectievelijk 48%, 46% en 52% van deze categorieën is vrouw. Het aandeel van de vrouwen onder de Antilliaanse en Arubaanse bevolkingsgroep is vrijwel even groot als dat van de mannen. De komst van Surinamers, Antillianen en Arubanen naar Nederland is in veel mindere mate veroorzaakt door de werving van arbeidskrachten (dit geldt eigenlijk alleen voor vrouwelijke verpleegkundigen), maar door onder meer de politieke en de sociaal-economische omstandigheden.

Volgens de Allochtonenprognose 1998-2015 van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zal de niet-westerse allochtone bevolking sterk blijven toenemen. In 2015 zal Nederland naar verwachting 2,3 miljoen niet-westerse allochtonen tellen, bijna een miljoen meer dan nu. De totale bevolking van Nederland zal dan naar verwachting 16,9 miljoen personen tellen. De toename van het inwonertal zal derhalve vrijwel geheel voor rekening komen van de niet-westerse allochtonen.

Tabel 2.2 Allochtonen naar generatie, geslacht en herkomstgroepering (nieuwe definitie), 1 januari 1999 (x 1.000)

	1e generatie	2e generatie		totaal
		twee ouders buiten	één ouder buiten	
		Nederland geboren	Nederland geboren	
vrouwen				
niet-westerse allochtonen	408,6	.	.	649,4
w.o.				
Marokkanen	66,2	46,4	4,3	116,9
Turken	82,8	54,5	5,5	142,8
Surinamers	97,5	39,3	17,3	154,1
Antillianen/Arubanen	32,3	7,1	10,5	49,9
Chinezen	9,7	3,6	0,8	14,1
Hong Kong	5,0	3,0	0,5	
Irakezen	9,8	1,1	0,2	11,1
Iraniërs	7,8	0,8	0,5	9,2
Somaliërs	9,0	3,0	0,1	12,2
overige niet-westerse allochtonen	88,4	.	.	130,7
westerse allochtonen	406,8	.	.	702,6
totaal	704,4	242,4	405,2	1,352,0
mannen				
niet-westerse allochtonen	445,2	.	.	696,7
w.o.				
Marokkanen	83,3	47,8	4,6	135,6
Turken	92,4	58,6	5,8	156,8
Surinamers	84,9	40,1	17,9	142,9
Antillianen/Arubanen	30,9	7,3	11,0	49,2
Chinezen	9,2	3,9	0,8	13,9
Hong Kong	5,2	3,1	0,5	8,9
Irakezen	17,4	1,2	0,2	18,9
Iraniërs	11,2	0,8	0,6	12,6
Somaliërs	12,0	3,2	0,1	15,3
overige niet-westerse allochtonen	98,6	.	.	142,5
westerse allochtonen	410,0	.	.	650,6
totaal	685,8	252,0	409,5	1,347,3
Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)				

2.3 Huishoudens

Tussen 1990 en 1999 is het aantal particuliere huishoudens met bijna 12% toegenomen. Het aantal inwoners van Nederland nam in diezelfde tijd met bijna 6% toe. Het aantal huishoudens is dus ruim twee keer zo snel gegroeid als het aantal inwoners. Het aantal huishoudens bestaande uit één persoon is in die periode het sterkst toegenomen, namelijk met 23%. Voorzien wordt dat hun aantal ook in de toekomst sterk zal blijven stijgen. Volgens de Nationale huishoudensprognose zal het aantal eenpersoonshuishoudens in 2015 met bijna een derde zijn toegenomen tot 2,96 miljoen. Nederland zal dan naar verwachting 7,7 miljoen huishoudens tellen, bijna een miljoen méér dan nu.

Tabel 2.3 bevat de cijfers uitgesplitst naar diverse categorieën.

Tabel 2.3 Huishoudens naar type (x 1.000)

	1990	1995	1998	2000	2005	2010	2015
eenpersoonshuishoudens	1.813	2.048	2.194	2.280	2.509	2.732	2.955
meerpersoonshuishoudens							
w.v.							
paar zonder kinderen	1.706	1.985	2.141	2.010	2.034	2.053	2.093
ouder(s) met kind(eren) ^a	2.462	2.321	2.366	2.471	2.512	2.538	2.534
w.v.							
jongste kind 0-2 jaar	.	527	515	533	507	474	471
jongste kind 3-5 jaar	.	329	338	324	344	322	304
jongste kind 6-11 jaar	.	481	516	575	588	613	576
jongste kind 12-17 jaar	.	480	473	463	524	545	575
jongste kind ≥ 18 jaar	.	606	525	574	549	584	608
overige huishoudens	70	61	57	59	62	66	69

a Hiertoe behoren zowel paren met kinderen als eenoudergezinnen.

Bron: CBS (Jaarlijkse huishoudensstatistiek; Nationale huishoudensprognose 1998)

Het toenemende aantal eenpersoonshuishoudens vloeit voort uit diverse maatschappelijke ontwikkelingen. Voor jonge mensen is het gebruikelijk geworden om na het verlaten van het ouderlijk huis enige tijd alleen te wonen alvorens te gaan samenwonen of trouwen. Op iets hogere leeftijd woont een deel, al dan niet tijdelijk, weer alleen na (echt)scheiding. Onder ouderen is het aandeel alleenstaanden hoog doordat mensen alleen achterblijven na het overlijden van de partner.

De voortgaande vergrijzing van de bevolking en het streven mensen zo lang mogelijk in hun eigen omgeving te laten wonen en de overgang naar een verzorgingshuis of verpleeghuis zo lang mogelijk uit te stellen, geven aan het grote aandeel oudere alleenstaanden een extra gewicht. Het verlies aan plaatsen in verzorgingshuizen is althans deels gecompenseerd door het opzetten van organisaties voor thuishulp.

Zoals uit tabel 2.4 blijkt, is momenteel 55% van alle alleenstaanden vrouw, in 2015 zal dit aandeel iets kleiner zijn (53%). De gunstigere ontwikkeling van de levensverwachting van mannen in vergelijking tot die van vrouwen zal naar verwachting leiden tot een kleiner aantal (verweduwde) alleenstaande vrouwen.

Van alle vrouwen zal in 2015 18,7% alleenstaand zijn tegen 15,7% in 1998; bij de mannen zal het aandeel alleenstaanden toenemen van 12,6% in 1998 tot 16,8% in 2015. Het is te verwachten dat na 2015, als de voorhoede van de naoorlogse geboortegolf zo'n zeventig jaar oud is, de stijging van het aantal eenpersoonshuishoudens in een stroomversnelling zal komen.

Tabel 2.4 Bevolking in particuliere huishoudens naar geslacht en positie in het huishouden (x 1.000)

	1990	1995	1998	2000	2005	2010	2015
vrouwen							
eenpersoonshuishouden	1.060	1.159	1.225	1.250	1.352	1.456	1.561
lid van paar				4.166	4.219	4.262	4.305
met kinderen	2.154	2.097	2.032				
w.v. gehuwd	2.091	1.995	1.893				
ongehuwd	63	102	139				
zonder kinderen	1.698	1.981	2.136				
w.v. gehuwd	1.345	1.496	1.581				
ongehuwd	353	484	555				
ouder in eenoudergezin	266	276	279	292	300	301	295
kind:							
minderjarig	1.622	1.650	1.679	1.692	1.743	1.723	1.686
meerderjarig	474	396	351	375	376	400	405
overig persoon	116	93	78	86	87	93	98
totaal	7.390	7.652	7.779	7.860	8.077	8.234	8.351
mannen							
eenpersoonshuishouden	753	889	969	1.029	1.157	1.277	1.394
lid van paar				4.166	4.219	4.262	4.305
met kinderen	2.153	2.094	2.028				
w.v. gehuwd	2.091	1.994	1.893				
ongehuwd	62	100	135				
zonder kinderen	1.715	1.990	2.147				
w.v. gehuwd	1.347	1.497	1.584				
ongehuwd	368	493	564				
ouder in eenoudergezin	52	50	57	55	58	61	61
kind:							
minderjarig	1.670	1.724	1.755	1.771	1.823	1.800	1.757
meerderjarig	809	719	629	646	637	667	680
overig persoon	131	97	91	87	88	90	93
totaal	7.284	7.564	7.677	7.754	7.982	8.156	8.292
Bron: CBS (Jaarlijkse huishoudensstatistiek; Nationale huishoudensprognose 1998)							

In 1998 was het aantal paren zonder kinderen groter dan het aantal paren met kinderen; een situatie die niet eerder in de geschiedenis van Nederland is voorgekomen. Dit unieke feit is een gevolg van diverse ontwikkelingen: de uitgestelde vruchtbaarheid, de toegenomen kinderloosheid, de afgenomen vruchtbaarheid op hogere leeftijd, de toename in echtscheiding onder paren met kinderen en de toegenomen levensverwachting.

Er is een duidelijk zichtbaar verschil tussen het aantal ongehuwde paren met of zonder kinderen bij vrouwen en mannen. Vermoedelijk is dit verschil toe te schrijven aan het feit dat bij lesbische vrouwen kinderen vaker deel uitmaken van het gezin dan bij homoseksuele mannen.

2.4 Bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen

Niet iedereen woont in een particulier huishouden. Veel mensen valt het zelfstandig wonen zwaarder naarmate men ouder wordt. Begin 1999 woonden 230 duizend mensen, ofwel bijna 1,5 procent van de totale bevolking in een instelling, een inrichting of een tehuis. Binnen deze groep zijn de ouderen vanzelfsprekend sterk vertegenwoordigd. Bijna de helft van de totale tehuisbevolking is tachtig jaar of ouder.

Zoals hiervoor werd opgemerkt, is het streven van de overheid erop gericht mensen zo lang mogelijk in hun eigen omgeving te laten wonen en het aantal plaatsen in verzorgingshuizen te laten afnemen. De gevolgen hiervan zijn duidelijk zichtbaar in tabel 2.5. Van de hoogbejaarde vrouwen woonde in 1995 nog 29% in een instelling, inrichting of tehuis, tegen 25% in 1999. Het percentage mannelijke hoogbejaarden in institutionele huishoudens daalde eveneens, namelijk van 16% in 1995 naar 14% in 1999.

Tabel 2.5 Bevolking in inrichtingen en tehuizen, 1 januari

	1995			1999		
	in inrichtingen en tehuizen			in inrichtingen en tehuizen		
	x 1.000	in %	totale bevolking (x 1.000 = 100%)	x 1.000	in %	totale bevolking (x 1.000 = 100%)
		van totale bevolking			van totale bevolking	
vrouwen						
0-14 jaar	3	0	1.387	3	0	1.425
15-24 jaar	8	1	1.015	6	1	929
25-44 jaar	14	1	2.439	12	0	2.475
45-64 jaar	12	1	1.737	12	1	1.873
65-79 jaar	31	4	886	27	3	918
≥80 jaar	95	29	332	88	25	347
totaal	163	2	7.797	148	2	7.967
mannen						
0-14 jaar	5	0	1.451	5	0	1.491
15-24 jaar	10	1	1.052	9	1	962
25-44 jaar	20	1	2.543	20	1	2.561
45-64 jaar	13	1	1.766	15	1	1.913
65-79 jaar	14	2	671	13	2	717
≥80 jaar	24	16	144	21	14	149
totaal	85	1	7.627	82	1	7.793
Bron : CBS (Bevolkingsstatistieken)						

2.5 Gezinsvorming

Sinds 1970 zijn vrouwen op steeds latere leeftijd kinderen gaan krijgen. Waren vrouwen in dat jaar gemiddeld 24,3 jaar oud toen ze hun eerste kind kregen, de cijfers over 1998 wijzen uit dat die gemiddelde leeftijd inmiddels is opgelopen tot 29,0 jaar.

Van de vrouwen die op 1 januari 1998 25 jaar oud waren (en dus waren geboren in 1972), had 82% nog geen kinderen. Bijna de helft (48%) van degenen die toen dertig jaar oud waren, was nog kinderloos. Een kwart had één kind gekregen, één op de vijf had op die leeftijd twee kinderen. Zie tabel 2.6.

Twee kinderen per gezin is door de jaren heen steeds meer de norm geworden. Precies de helft van de vrouwen die op 1 januari 1998 vijftig jaar oud waren (en dus waren geboren in 1947), heeft twee kinderen gekregen. Voor de vrouwen die in 1990 die leeftijd hadden (geboortjaar 1939), was dat aandeel lager, namelijk 40%. Van de vrouwen die in 1980 vijftig jaar oud waren (geboortjaar 1929), heeft slechts één op de vier twee kinderen gekregen. Vooral het aandeel grotere gezinnen is kleiner geworden. Van de vrouwen die in 1998 vijftig waren, had 16% drie en 6% vier kinderen of meer. Voor de vrouwen die in 1929 zijn geboren en dus op 1 januari 1980 vijftig jaar oud waren, bedroegen deze percentages respectievelijk 22 en 27.

Tabel 2.6 Vrouwen naar leeftijd en kindertal, 1 januari (in procenten)

		0	1	2	3	4 of meer
25 jaar	1980	58	23	16	2	0
	1990	76	15	8	1	0
	1995	81	13	5	1	0
	1998	82	12	5	1	0
	2000	82	12	5	1	0
	2010	84	11	4	1	0
30 jaar	1980	23	21	45	10	2
	1990	39	22	29	8	2
	1995	45	24	23	6	2
	1998	48	25	21	5	1
	2000	49	25	20	5	1
	2010	51	25	19	5	0
35 jaar	1980	12	14	49	19	6
	1990	20	17	42	16	5
	1995	23	17	39	16	5
	1998	24	18	39	15	4
	2000	24	20	38	14	4
	2010	24	24	37	12	3
50 jaar	1980	15	10	26	22	27
	1990	12	10	40	24	14
	1995	12	14	49	18	7
	1998	13	15	50	16	6
	2000	14	15	49	16	6
	2010	19	15	42	17	7

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken; Nationale huishoudensprognose 1998)

Overigens zal volgens de Nationale bevolkingsprognose 1998 de getalsmatige dominantie van het tweekinderengezin niet doorzetten. Van de vrouwen die zijn geboren in 1959 en dus in 2010 vijftig jaar oud zullen zijn, zal naar verwachting niet meer dan 42% twee kinderen hebben. Niet alleen het aantal grotere gezinnen zal weer iets toenemen, maar vooral het aantal kleine. Bijna een op de vijf (19%) van de vrouwen die in 2010 vijftig zijn, zal kinderloos zijn, 15% zal één kind hebben.

In 1999 bedroeg het totale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer (TFR) 1,65. Dit cijfer is een maat voor het gemiddelde aantal kinderen per vrouw. Indien voor een groep vrouwen tussen het vijftiende en het vijftigste levensjaar, dus over een periode van 35 jaar, de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers zouden gelden die over 1999 zijn waargenomen, dan zouden deze vrouwen gemiddeld 1,65 kind krijgen. Zie tabel 2.7.

Sinds het begin van de jaren negentig kregen vrouwen steeds minder kinderen, maar in de tweede helft van de jaren negentig is de vruchtbaarheid weer gaan stijgen, zodat het niveau in 1999 inmiddels hoger ligt dan in 1990. Deze stijging is evenwel niet opgetreden onder de jongere vrouwen.

De stijging van de vruchtbaarheid is vooral een gevolg van de stijging onder de autochtone vrouwen. Bij de vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst ligt de vruchtbaarheid in 1999 op een veel lager niveau dan in 1990.

Vrouwen die op de Nederlandse Antillen, Aruba of in Suriname zijn geboren, krijgen gemiddeld iets meer kinderen dan in Nederland geboren vrouwen. Voor vrouwen die in Marokko of Turkije zijn geboren, ligt het gemiddelde kindertal nog steeds beduidend hoger. Op basis van de over 1999 waargenomen cijfers zouden zij gemiddeld 3,29 respectievelijk 2,50 kinderen krijgen. Dit zijn er aanzienlijk meer dan nodig is om de bestaande generaties getalsmatig te vervangen.

Tabel 2.7 Vruchtbaarheid naar geboorteland

	totaal leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer per vrouw						leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer per vrouw van 15-24 jaar					
	1990	1995	1996	1997	1998	1999	1990	1995	1996	1997	1998	1999
Nederland	1,55	1,47	1,46	1,49	1,56	1,59	0,20	0,15	0,14	0,14	0,14	0,14
Marokko	4,90	3,37	3,37	3,35	3,35	3,29	1,28	0,97	0,97	0,99	1,03	1,05
Turkije	3,15	2,46	2,53	2,63	2,61	2,50	1,67	1,39	1,44	1,55	1,45	1,40
Suriname	1,86	1,46	1,51	1,60	1,58	1,71	0,66	0,53	0,55	0,57	0,51	0,57
Ned. Antillen + Aruba	1,74	1,67	1,57	1,64	1,80	1,84	0,57	0,55	0,49	0,51	0,55	0,59
totaal	1,62	1,53	1,53	1,56	1,63	1,65	0,26	0,21	0,19	0,20	0,20	0,20
Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)												

Marokkaanse en Turkse vrouwen krijgen op aanzienlijk jongere leeftijd kinderen dan vrouwen die in Nederland zijn geboren. Volgens de over 1999 waargenomen leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers hebben Turkse vrouwen in Nederland op hun 25ste jaar gemiddeld al 1,40 kind, Marokkaanse vrouwen 1,05. Voor vrouwen die in Nederland zijn geboren, ligt dit aantal veel lager, namelijk op 0,14. Op de leeftijden van 25 jaar en hoger krijgen vrouwen die in Turkije zijn geboren, gemiddeld niet meer kinderen (erbij) dan in Nederland geboren vrouwen. Voor de vrouwen die in Marokko zijn geboren, ligt dat iets anders. Ook op hogere leeftijd blijven zij gemiddeld meer kinderen krijgen dan vrouwen die in Nederland zijn geboren.

Gezinsvorming in Europa

Vrouwen in Nederland krijgen hun kinderen op gemiddeld hogere leeftijd dan in andere landen van West-Europa. Hoewel voor veel landen cijfers over de meest recente jaren ontbreken, kan dit uit tabel 2.8 worden afgeleid. Op basis van de over 1995 berekende leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers waren vrouwen in Nederland gemiddeld 28,6 jaar oud toen hun eerste kind werd geboren. In Duitsland lag die leeftijd een half jaar lager, in de noordelijke landen Denemarken, Zweden en Finland (ruim) een jaar lager.

Tabel 2.8 Gemiddelde leeftijd vrouwen bij geboorte van eerste kind in EU-landen (in jaren)

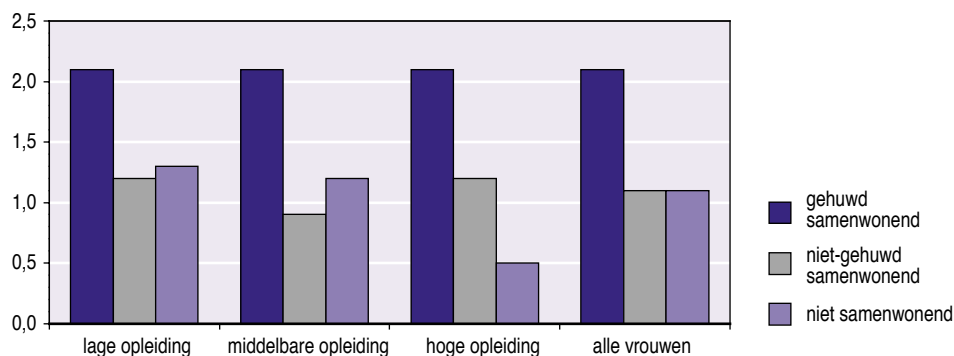
	1990	1995	1998
België	26,5	.	.
Denemarken	26,4	27,5	.
Duitsland	.	28,1	.
Griekenland	24,7	26,4	.
Spanje	26,5	.	.
Frankrijk	27,0	.	.
Ierland	26,3	27,0	.
Italië	26,9	.	.
Luxemburg	26,5	.	.
Nederland	27,6	28,6	29,1
Oostenrijk	25,0	.	.
Portugal	24,7	25,6	.
Finland	26,8	27,6	.
Zweden	26,3	27,3	.
Verenigd Koninkrijk	27,3	.	.

Bron: Eurostat (Bevolkingsstatistieken)

Gezinsvorming en opleidingsniveau

Uit het Onderzoek gezinsvorming 1998 blijkt dat gehuwd samenwonende vrouwen die op het moment van interview tussen 33 en 42 jaar oud waren, verwachtten gemiddeld uiteindelijk ruim twee kinderen te krijgen. Het opleidingsniveau speelt hierbij geen onderscheidende rol. Dat ligt anders bij de vrouwen die niet samenwonen of samenwonen in een niet-gehuwde relatie. Niet alleen verwachtten deze vrouwen gemiddeld minder kinderen te krijgen dan de gehuwde vrouwen, bij hen is bovendien het opleidingsniveau mede bepalend voor het aantal verwachte kinderen. Voor hoogopgeleide vrouwen die op het moment van interview niet samenwoonden, is het verwachte kindertal het laagst. Zie figuur 2.1.

Figuur 2.1 Verwacht uiteindelijk kindertal van vrouwen (33-42 jaar) naar opleidingsniveau en samenlevingsvorm, 1998

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

3 ONDERWIJS

3.1 Inleiding

De onderwijssector kent een respectabele traditie op het gebied van het emancipatiebeleid. Oorspronkelijk lag daarin sterk de nadruk op het inhalen van achterstanden door meisjes en vrouwen. De maatregelen waren vooral gericht op de leerlingen, en voornamelijk op vrouwelijke leerlingen in het voortgezet onderwijs. In de loop der jaren is er meer aandacht gekomen voor de rol van het onderwijs als zodanig en voor het basisonderwijs. Bovendien is met de invoering van het vak verzorging in de basisvorming het beleid ook meer op jongens gericht. Tegenwoordig stelt het onderwijsmancipatiebeleid zich primair ten doel jongens en meisjes voor te bereiden op het zogenoemde meervoudige toekomstperspectief, dat wil zeggen een toekomst waarin vrouwen en mannen werken, zorgen en maatschappelijk participeren.

Zonder nu te willen beweren dat wat er in het basisonderwijs gebeurt, niet van belang is, is omwille van de noodzaak tot beperking het basisonderwijs in deze Emancipatiemonitor buiten beschouwing gelaten. In het voortgezet onderwijs is de oriëntatie op het maken van keuzen voor het verdere studieverloop en de toekomstige levensloop meer expliciet aan de orde. Dit betekent dat de aandacht zal uitgaan naar de voorbereiding op het meervoudige toekomstperspectief onder jongens en meisjes van twaalf jaar en ouder. Hoewel het wenselijk zou zijn gegevens te presenteren over de wijze waarop het onderwijs daadwerkelijk invulling geeft aan dat doel, ontbreekt een systematische en periodieke gegevensverzameling daarover. In dit hoofdstuk wordt daarom volstaan met het weergeven van de wensen van de jongeren zelf, hun tijdsbesteding en de door hen gerealiseerde onderwijsloopbanen. Hun wensen komen uiteraard niet alleen binnen het onderwijs tot stand. Echter, vanwege de belangrijke rol die het onderwijs in dit verband speelt, worden de toekomstwensen van jongeren in dit hoofdstuk gepresenteerd. Aangezien onderwijs bovendien ook op latere leeftijd nog van belang kan zijn, bijvoorbeeld voor herintredende vrouwen, zal dit onderwerp eveneens worden besproken.

3.2 Voorbereiding op het meervoudige toekomstperspectief: tijdsbesteding en toekomstwensen

3.2.1 Tijdsbesteding van jongens en meisjes

Tabel 3.1 laat zien dat in de periode 1975-1995 jongeren van 12-25 jaar meer tijd zijn gaan besteden aan onderwijs: ze volgen gedurende een langere periode onderwijs dan vroeger. Voor de vrouwen geldt dit sterker dan voor de mannen. Zij hadden dan ook een achterstand in te halen. De toegenomen tijdsbesteding aan onderwijs is vooral ten koste gegaan van de tijd besteed aan huishoudelijk werk. Deze daling was sterker onder vrouwen die zelfstandig wonen (-5 uur), dan onder de vrouwen die nog bij hun ouders inwonen (-3 uur) (niet in tabel). Vooral bij de jonge vrouwen van 18-25 jaar was er sprake van een forse daling (-8 uur per week). Veel later dan in de jaren zeventig beginnen vrouwen aan een gezin; het huishoudelijk werk dat naast het volgen van een opleiding moet worden gedaan, is uiteraard veel geringer dan in een huishouden met kinderen. De tijdsbesteding aan betaalde arbeid vertoont geen duidelijke trend: in de periode 1975-1985 een daling, gevolgd door een stijging in de periode 1985-1995.

Tabel 3.1 Tijdsbesteding per week aan diverse verplichtingen van vrouwen en mannen van 12-25 jaar, 1975-1995 (gemiddeld aantal uren per week)

activiteitencluster	jaar	vrouwen		mannen	
		12-17 jaar	18-25 jaar	12-17 jaar	18-25 jaar
educatie	1975	32,8	5,8	34,3	13,6
	1985	36,1	10,7	35,9	14,2
	1995	38,3	11,8	36,5	14,6
betaald werk	1975	5,4	17,9	4,4	25,0
	1985	1,8	17,6	2,6	22,1
	1995	2,0	18,2	4,5	25,5
huishoudelijk werk	1975	7,5	21,9	4,0	5,2
	1985	6,8	17,7	3,1	7,1
	1995	5,8	13,8	3,2	6,6
totaal takenpakket	1975	45,7	45,7	42,7	43,8
	1985	44,7	46,0	41,6	43,4
	1995	46,1	43,8	44,3	46,7

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Al met al zijn de verschillen in de tijd die mannen en vrouwen aan educatie en huishoudelijk werk besteden, geringer geworden, vooral in de categorie 18-25 jaar. Toch besteden vrouwen nog steeds meer tijd dan mannen aan huishoudelijk werk en bovendien minder tijd aan betaald werk. Aan educatie besteden jongere vrouwen meer tijd dan jongere mannen, onder 18-25-jarigen is daarentegen het omgekeerde het geval

Meisjes en jongens die aan het voortgezet onderwijs deelnemen, vertonen verschillen in een aantal activiteiten die van belang kunnen worden geacht voor de voorbereiding op het meervoudige toekomstperspectief; zie tabel 3.2.

Tabel 3.2 Tijdsbesteding van scholieren in het voortgezet onderwijs aan diverse activiteiten buiten school naar leeftijd en geslacht, 1992 en 1999 (gemiddeld aantal uren per week)

	1992		1999	
	< 18 jaar	≥ 18 jaar	< 18 jaar	≥ 18 jaar
vrouw				
baantje/klusjes	3,1	5,5	2,9	5,3
vrijwilligerswerk ^a			0,3	0,0
helpen in de huishouding	5,7	5,4	1,8	2,4
tv/video	17,4	15,5	17,2	15,3
computer	2,7	1,4	5,1	3,3
uitgaan ^b	3,8	5,9	2,7	4,5
man				
baantje/klusjes	3,7	5,4	3,1	6,4
vrijwilligerswerk ^a			0,2	0,2
helpen in de huishouding	4,1	3,7	1,0	1,5
tv/video	19,2	17,9	17,5	17,9
computer	6,9	3,4	11,5	9,5
uitgaan ^b	3,7	6,8	2,8	5,2

a In 1992 niet gevraagd.

b In 1992 variabele samengesteld uit: bezoek disco, bioscoop en bar/soos/café; in 1999 is gevraagd naar aantal uren 'uitgaan' in de week.

Bron: NIBUD (Scholierenonderzoek 1992); NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)

Jongens besteden iets meer tijd aan bijbaantjes en klusjes naast school dan meisjes. Verder besteden jongens, vooral de 12-17-jarigen, duidelijk meer tijd aan het werken met de computer dan de meisjes. Dit verschil is overigens kleiner geworden in de periode 1992-1999. Meisjes besteden zoals ook uit het Tijdsbestedingsonderzoek bleek, meer tijd aan het helpen in de huishouding.

Deze verschillen zijn ook terug te vinden als onderscheid wordt gemaakt naar etnische herkomst en variëren bovendien soms per groepering. Zo blijkt het verschil in tijdsbesteding van jongens en meisjes aan bijbaantjes vrij gering onder westerse allochtonen en Marokkanen; bij Antilliaanse en autochtone jonge mensen is het verschil groter. Een ander verschil betreft het helpen in de huishouding. Turkse meisjes doen beduidend meer dan jongens; ook bij Marokkaanse en Surinaamse scholieren is dit verschil relatief groot. Autochtone en Antilliaanse jongens en meisjes verschillen veel minder in de tijd die zij besteden aan huishoudelijke taken.

Tabel 3.3 Tijdsbesteding van scholieren in het voortgezet onderwijs aan diverse activiteiten buiten school naar herkomstgroepering en geslacht, 1999 (gemiddeld aantal uren per week)

	westerse		niet-westerse allochtonen				
	autochtonen	allochtonen	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen/ Arubanen
vrouw							
baantje/klusjes	3,1	2,6	2,2	2,1	2,5	1,7	1,7
vrijwilligerswerk	0,3	0,2	0,2	0,1	0,4	0,2	0,4
helpen in de huishouding	1,7	2,6	2,8	2,9	2,8	2,8	2,3
tv/video	16,5	17,2	21,3	23,0	20,3	21,2	19,9
computer	4,9	5,1	5,7	4,4	6,5	5,7	6,5
uitgaan	2,7	3,1	2,7	2,5	2,1	2,7	2,5
man							
baantje/klusjes	3,4	2,9	2,5	2,8	2,7	1,8	1,6
vrijwilligerswerk	0,2	0,3	0,2	0,1	0,3	0,1	0,2
helpen in de huishouding	1,0	1,2	1,5	0,8	1,6	1,9	2,0
tv/video	16,9	15,1	22,1	22,2	23,5	21,8	17,0
computer	11,3	10,7	12,3	12,5	11,3	11,6	13,9
uitgaan	2,8	3,5	3,0	3,3	3,1	3,0	2,3

Bron: NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)

3.2.2 Toekomstwensen van jongens en meisjes

Een ruime meerderheid (71%) van de vrouwelijke scholieren in 1999 ziet een toekomst voor zich waarin zijzelf en hun partner *betaald werk* verrichten (tabel 3.4). Van de jongens wenst de helft een dergelijke verdeling, een bijna even grote groep wil het liefst zelf en alleen de kost verdienen. Vwo- en havo-scholieren zien het vaakst een gelijke verdeling van het betaalde werk voor zich. Vbo/ivbo-scholieren wensen relatief vaak dat de man later als enige een baan heeft.

Tabel 3.4 Voor de toekomst gewenste verdeling van betaald werk onder scholieren^a naar opleiding en geslacht, 1992 en 1999 (in procenten)

	liefst alleen	liefst beiden	liefst alleen partner
1992			
vrouw	3	84	12
lbo	7	83	10
mavo	3	77	20
havo	2	90	9
vwo	1	92	7
overig	1	89	10
man	35	64	2
lbo	40	58	2
mavo	38	61	1
havo	28	70	2
vwo	24	75	1
overig	47	48	5
1999			
vrouw	3	71	26
vbo/ivbo	4	64	32
vmbo ^b	2	67	31
mavo	3	69	28
havo	2	72	26
vwo	3	79	18
man	47	50	3
vbo/ivbo	49	45	5
vmbo ^b	48	49	3
mavo	48	49	3
havo	46	53	2
vwo	42	57	1

a Scholieren in het voortgezet onderwijs.
b Het vmbo is pas ingevoerd in 1999, het gaat hier dus alleen om scholieren van het eerste leerjaar.

Bron: NIBUD (Scholierenonderzoek 1992); NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)

Surinaamse en Antilliaanse meisjes én jongens wensen duidelijk vaker dan de andere scholieren dat zijzelf en de partner een baan hebben. Van alle meisjes willen in 1999 de autochtone meisjes het minst vaak dat beide partners betaald werken. Bij de jongens zijn het de Turken en, in iets mindere mate, Marokkanen die het vaakst een traditionele taakverdeling wensen.

Uit tabellen 3.4 en 3.5 valt ook af te leiden dat de wensen van jongens en meisjes tussen 1992 en 1999 traditioneler zijn geworden. Meisjes willen vaker dat alleen hun partner werkt en minder vaak dat beiden werken. Ook onder de jongens is de groep die een gelijke taakverdeling voorstaat, afgenomen en de groep die alleen zichzelf betaald ziet werken, toegenomen. Bij deze conclusie dient te worden bedacht dat de vraagstelling in 1992 niet gelijk was aan die in 1999. In het eerste jaar is gevraagd naar de gewenste taakverdeling

als men een partner zou hebben, in het tweede jaar als men een partner zou hebben én er kinderen zouden zijn. Het is bekend dat de taakverdeling onder partners veelal ongelijker wordt als er kinderen komen. Mogelijk is dit een verklaring voor de meer traditionele antwoorden van de scholieren in 1999.

Tabel 3.5 Voor de toekomst gewenste verdeling van betaald werk onder scholieren^a naar herkomstgroepering, 1992 en 1999 (in procenten)

	liefst alleen	liefst beiden	liefst partner
1992			
vrouw	3	84	12
Nederland	3	83	14
Suriname/Antillen	2	93	5
Turkije	1	93	7
Marokko	10	77	13
elders	4	89	7
man	35	64	2
Nederland	34	64	1
Suriname/Antillen	22	77	1
Turkije	53	44	3
Marokko	47	53	0
elders	35	62	3
1999			
vrouw	3	71	26
Nederland	3	69	28
Suriname/Antillen	2	81	17
Turkije	2	78	21
Marokko	4	77	19
elders	3	81	16
man	47	50	3
Nederland	47	51	2
Suriname/Antillen	43	55	2
Turkije	61	35	4
Marokko	52	42	7
elders	38	57	4

a Scholieren in het voortgezet onderwijs.

Bron: NIBUD (Scholierenonderzoek 1992); NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)

Over het gezamenlijk *opvoeden* van eventuele kinderen denken de jongens en meisjes in grote lijnen hetzelfde. De overgrote meerderheid (91% van de meisjes en 88% van de jongens in 1999, zie tabel 3.6) vindt dit een taak van hen beiden. Tussen 1992 en 1999 is er over de totale groep scholieren gezien weinig veranderd. Er zijn op dit punt ook geen grote verschillen tussen de diverse schooltypen. Vbo/ivbo-scholieren vinden opvoeden wat vaker en vwo-scholieren wat minder vaak een taak van de moeder.

In tabel 3.7 valt op dat de Turkse meisjes en jongens de opvoeding van kinderen relatief vaak een taak van alleen de moeder vinden. Overigens is de mate waarin deze meisjes dat vinden, sinds 1992 duidelijk afgenomen, terwijl bij de Turkse jongens de omgekeerde ontwikkeling optreedt. Bij de Marokkaanse meisjes en jongens is een soortgelijke

ontwikkeling zichtbaar, zij het in minder sterke mate dan bij de Turkse scholieren. Voor het overige zijn er weinig verschillen tussen de scholieren naar land van herkomst.

Tabel 3.6 Voor de toekomst gewenste taakverdeling m.b.t. verzorgen en opvoeden van kind(eren) onder scholieren^a, naar opleiding en geslacht, 1992 en 1999 (in procenten)

	zelf		samen		partner	
	opvoeden	verzorgen	opvoeden	verzorgen	opvoeden	verzorgen
1992						
vrouw	7	9	93	90	1	1
lbo	12	13	87	86	1	1
mavo	7	11	93	89	1	1
havo	3	5	96	94	1	1
vwo	4	5	95	94	1	1
overig	3	8	97	91	0	0
man	3	3	92	83	5	15
lbo	6	5	87	81	8	14
mavo	2	2	93	84	4	14
havo	1	2	95	83	4	15
vwo	1	1	96	83	3	16
overig	7	6	89	75	5	19
1999						
vrouw	8	10	91	89	1	1
vbo/ivbo	15	15	85	84	1	1
vmbo ^b	9	12	90	87	1	1
mavo	9	11	91	88	1	1
havo	7	9	92	90	1	1
vwo	5	6	95	93	1	1
man	3	2	88	79	9	19
vbo/ivbo	8	5	80	73	12	22
vmbo ^b	4	3	87	78	9	18
mavo	3	2	86	77	11	20
havo	2	1	90	79	8	20
vwo	1	1	94	81	5	18

a Scholieren in het voortgezet onderwijs.

b Het vmbo is in 1999 ingevoerd, het gaat hier daarom alleen om scholieren van het eerste leerjaar.

Bron: NIBUD (Scholierenonderzoek 1992); NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)

Meer verschil van mening bestaat er over de vraag wie later *de verzorging van de kinderen* op zich moet nemen. Meisjes wensen wat vaker dan de jongens dat zij dit samen zullen gaan doen (89% versus 79% in 1999). Net als bij de verdeling van het betaalde werk, wensen de vwo-scholieren het vaakst een gelijke verdeling van de zorgtaken. Meisjes die het vbo/ivbo volgen, hebben een iets grotere voorkeur voor het zelf verzorgen van hun kind(eren). Ook de jongens van het vbo/ivbo zien dit relatief vaak als exclusieve taak van hun partner.

Van de meisjes van verschillende herkomstsgroeperingen willen de Turkse meisjes het vaakst later zelf de kinderen verzorgen. Turkse jongens koesteren eveneens vaak de wens dat de vrouw dit later doet, evenals overigens Marokkaanse jongens. Kijkend naar de ont-

wikkeling in de tijd blijkt hier hetzelfde verschijnsel op te treden als ten aanzien van de opvoeding het geval is: Turkse meisjes en jongens schuiven in tegengestelde richting op, terwijl de Marokkaanse meisjes en jongens beiden vaker een traditionele taakverdeling wensen. Verder zijn er weinig verschillen tussen de scholieren van de diverse herkomst-groeperingen.

Tabel 3.7 Voor de toekomst gewenste taakverdeling m.b.t. opvoeden en verzorgen van kind(eren) van scholieren^a naar herkomstgroepering en geslacht, 1992 en 1999 (in procenten)

	zelf		samen		partner	
	kind(eren) opvoeden	kind(eren) verzorgen	kind(eren) opvoeden	kind(eren) verzorgen	kind(eren) opvoeden	kind(eren) verzorgen
1992						
vrouw	7	9	93	90	1	1
Nederland	6	9	93	90	1	1
Suriname/Antillen	9	7	90	90	2	3
Turkije	24	23	77	77	0	0
Marokko	4	5	95	93	1	2
elders	5	7	93	91	1	2
man	3	3	92	83	5	15
Nederland	3	3	93	83	5	15
Suriname/Antillen	3	3	93	90	4	7
Turkije	9	9	80	70	11	22
Marokko	12	7	77	74	11	18
elders	3	3	92	83	5	14
1999						
vrouw	8	10	91	89	1	1
Nederland	8	10	91	89	1	1
Suriname/Antillen	9	9	91	91	0	0
Turkije	16	15	81	83	3	2
Marokko	11	9	89	91	0	0
elders	7	11	91	88	2	2
man	3	2	88	79	9	19
Nederland	3	2	89	80	8	19
Suriname/Antillen	5	4	89	84	6	12
Turkije	7	5	73	58	20	37
Marokko	3	2	81	70	15	28
elders	3	1	90	81	8	18

a Scholieren in het voortgezet onderwijs.

Bron: NIBUD (Scholierenonderzoek 1992); NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)

Voor de verdeling van *huishoudelijke taken* (koken en huishoudelijk werk zoals schoonmaken) lopen de wensen van jongens en meisjes wat meer uiteen dan voor de kinderverzorging- en opvoeding. Rond twee derde van de meisjes wil het huishoudelijke werk samen met de partner doen, terwijl 41% van de jongens dit wil. Koken vindt 62% van de meisjes en 43% van de jongens een taak van beiden. Vwo- en havo-scholieren wensen relatief vaak dat beide partners koken en huishoudelijk werk verrichten. Omgekeerd hebben meisjes van het vbo/ivbo en van het vmbo relatief vaak een voorkeur voor een taakverdeling waarbij alleen de vrouw kookt en huishoudelijk werk verricht. Zie tabel 3.8.

Tabel 3.8 Voor de toekomst gewenste verdeling van koken en huishoudelijk werk onder scholieren^a naar opleiding en geslacht, 1992 en 1999 (in procenten)

	zelf		samen		partner	
	huishoudelijk		huishoudelijk		huishoudelijk	
	koken	werk	koken	werk	koken	werk
1992						
vrouw	33	24	63	70	4	6
lbo	45	35	52	58	3	7
mavo	43	34	53	61	4	6
havo	21	12	75	81	4	7
vwo	15	8	80	86	5	6
overig	28	18	69	79	3	3
man	6	2	49	47	45	51
lbo	10	4	48	48	42	49
mavo	4	2	44	42	52	56
havo	4	1	51	50	45	49
vwo	4	0	58	51	39	49
overig	7	1	47	44	46	55
1999						
vrouw	34	28	62	67	5	5
vbo/ivbo	46	41	48	55	6	4
vmbo ^b	46	42	49	55	5	4
mavo	35	32	61	63	5	5
havo	25	20	71	76	4	4
vwo	19	12	76	82	5	6
man	6	2	43	41	51	57
vbo/ivbo	10	7	36	32	54	62
vmbo ^b	7	2	42	37	51	60
mavo	5	2	39	41	55	57
havo	3	1	48	47	49	52
vwo	5	1	50	44	45	56

a Scholieren in het voortgezet onderwijs.

b Het vmbo is in 1999 ingevoerd. Het gaat hier daarom alleen om scholieren van het eerste leerjaar.

Bron: NIBUD (Scholierenonderzoek 1992); NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)

Ook op dit punt blijkt weer dat Surinaamse en Antilliaanse meisjes en jongens in veel grotere mate dan de andere scholieren een gelijke taakverdeling wensen. Turkse meisjes en jongens staan relatief vaak een traditionele verdeling van koken en huishoudelijk werk voor. Verder willen Marokkaanse meisjes betrekkelijk vaak het koken en huishoudelijk werk delen. Opmerkelijk is dat de Marokkaanse jongens relatief vaak een gelijke taakverdeling van koken en huishoudelijk werk willen, terwijl zij naar verhouding minder enthousiast waren over een gelijke verdeling van het betaalde werk en kinderverzorging. Net als bij de verdeling van het betaalde werk werd geconstateerd, is er op het punt van koken en huishoudelijk werk in de periode 1992-1999 sprake van een afnemend aandeel jongens dat voorstander is van een gelijke taakverdeling; bij de meisjes is dat echter nauwelijks het geval. Deze verschuiving heeft zich in ongeveer gelijke mate bij alle school-typen voorgedaan. Vergelijking naar etnische herkomst laat zien dat de aandelen scholieren die een gelijke taakverdeling wensen, onder de Surinaamse en Antilliaanse en

de Marokkaanse meisjes is *gestegen*, terwijl deze onder de Nederlandse en Turkse meisjes en alle jongens zijn afgenomen, soms zelfs fors.

Tabel 3.9 Voor de toekomst gewenste verdeling van koken en huishoudelijk werk onder scholieren in het voortgezet onderwijs naar herkomstgroepering en geslacht, 1992 en 1999 (in procenten)

	zelf		samen		partner	
	huishoudelijk koken	huishoudelijk werk	huishoudelijk koken	huishoudelijk werk	huishoudelijk koken	huishoudelijk werk
1992						
vrouw	33	24	63	70	4	6
Nederland	33	25	62	69	4	6
Suriname/Antillen	33	19	64	76	3	5
Turkije	40	32	60	65	1	2
Marokko	35	26	61	68	4	6
elders	28	18	69	75	3	7
man	6	2	49	47	45	51
Nederland	6	2	47	45	48	54
Suriname/Antillen	4	0	66	67	30	33
Turkije	12	3	47	50	41	48
Marokko	12	5	56	55	32	40
elders	7	3	54	54	39	47
1999						
vrouw	34	28	62	67	5	5
Nederland	35	30	60	66	5	5
Suriname/Antillen	24	17	71	79	4	4
Turkije	39	32	56	64	5	4
Marokko	29	26	68	73	4	1
elders	24	20	70	72	6	8
man	6	2	43	41	51	57
Nederland	6	2	42	39	52	59
Suriname/Antillen	5	2	48	57	48	40
Turkije	6	3	29	29	65	68
Marokko	6	3	47	52	47	45
elders	8	2	47	46	45	52
Bron: NIBUD (Scholierenonderzoek 1992); NIBUD/SCP (Scholierenonderzoek 1999)						

3.3 Onderwijsloopbanen van jongens en meisjes

Van de deelnemers in het voortgezet onderwijs en secundair beroepsonderwijs is bijna de helft vrouw. Het aandeel vrouwen is in het voortgezet onderwijs het laagst in het vbo en in het secundair beroepsonderwijs in de beroepsbegeleidende leerweg (bbl). In het secundair beroepsonderwijs is het vrouwelijk aandeel traditioneel hoog bij de richting zorg en welzijn, net zoals dat traditioneel laag is in de richting techniek. In vergelijking met 1990/91 lijkt het aandeel vrouwen in de technische richting van het mbo/bol licht te groeien. In het algemeen is het aandeel van de vrouwen in het secundair beroepsonderwijs toegenomen (vooral in de landbouwrichting). Onder de zogeheten cumi-leerlingen (merendeels leerlingen van niet-westerse allochtone herkomst) in het algemeen voortgezet onderwijs is het vrouwelijke aandeel even groot als gemiddeld, maar in het vbo is het aandeel van de vrouwelijke leerlingen groter dan het aandeel onder alle leerlingen (tabel 3.10)

Tabel 3.10 Leerlingen in het voortgezet onderwijs (leerjaar 3 en hoger) en de beroepsopleidende en beroepsbegeleidende leerweg naar geslacht, niveau en richting, 1990-1999 (in aantallen en procenten)

	vrouwen (x 1.000)			mannen (x 1.000)			aandeel vrouwen (%)		
	1990/'91	1998/'99	w.v. cumi- leerlingen	1990/'91	1998/'99	w.v. cumi- leerlingen	1990/'91	1998/'99	w.v. cumi- leerlingen
gemeenschappelijk leerjaar 3	3,3	3,1	0,1	2,8	2,7	0,1	54	54	48
vbo ^a	55,0	50,8	6,4	84,9	68,8	8,0	39	42	45
w.o.									
techniek	4,3	3,6	.	65,1	48,7	.	6	7	.
landbouw	3,6	6,5	.	7,7	7,2	.	32	47	.
economie	12,7	10,9	.	9,0	9,9	.	58	52	.
zorg en welzijn	34,5	29,9	.	3,1	3,0	.	92	91	.
mavo ^b	70,1	52,1	3,8	60,8	48,1	3,6	54	52	52
havo	68,0	67,0	2,8	57,0	59,9	2,7	54	53	51
vwo	69,0	67,3	1,8	69,9	61,2	1,8	50	52	50
w.v.									
gymnasium	10,9	7,8	.	10,5	7,5	.	51	51	.
atheneum	36,9	25,3	.	37,6	22,6	.	50	53	.
vwo ongedeeld	21,2	34,2	.	21,8	31,1	.	49	52	.
mbo/bol ^c	132,4	138,0	.	156,0	137,0	.	46	50	.
w.v.									
techniek	11,1	13,2	.	80,0	68,8	.	12	16	.
economie	53,3	49,2	.	52,3	47,6	.	50	51	.
zorg en welzijn	56,1	67,7	.	6,6	10,2	.	89	87	.
overig	11,9	7,8	.	17,1	10,4	.	41	43	.
bbo/bbl ^c	37,1	40,3	.	99,2	89,8	.	27	31	.
w.v.	.								
techniek	.	2,4	.	.	66,6	.	.	3	.
economie	.	11,6	.	.	14,4	.	.	45	.
zorg en welzijn	.	24,0	.	.	3,0	.	.	89	.
landbouw	.	2,4	.	.	5,8	.	.	29	.

a Inclusief lwoo.

b Inclusief middenschool en mavo-vbo gemengd diploma.

c Totaal aantal leerlingen.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Op dezelfde wijze kunnen de geslaagden voor de leerjaren 1990/'91 en 1998/'99 worden vergeleken (tabel 3.11). De aandelen vrouwelijke geslaagden in de onderscheiden schoolsoorten in 1998/'99 (resp. 1997/'98) komen sterk overeen met die van de leerlingen in het leerjaar 1998/'99. Voorzover er sprake is van verschillen, is het aandeel van de vrouwelijke geslaagden in de traditionele vrouwenopleidingen iets hoger dan het aandeel vrouwelijke leerlingen. Bij traditionele mannenopleidingen is het aandeel vrouwelijke geslaagden soms hoger en soms lager dan het aandeel vrouwelijke leerlingen. Hoewel niet valt uit te sluiten dat deze verschillen het gevolg zijn van de verschuivingen in de onderwijsdeelname, komen in dit opzicht de conclusies voor 1998/'99 sterk overeen met die voor 1990/'91. Vergeleken met 1990/'91 komt de ontwikkeling van de aandelen van vrouwen onder de geslaagden sterk overeen met het patroon onder de leerlingen.

Tabel 3.11 Geslaagden voortgezet onderwijs, beroepsopleidende en beroepsbegeleidende leerweg naar geslacht, niveau en richting, 1990-1999 (in aantallen en procenten)

	vrouwen (x 1.000)		mannen (x 1.000)		aandeel vrouwen (%)	
	1990/'91	1999/'99	1990/'91	1998/'99	1990/'91	1998/'99
vbo ^{a b}	25,8	23,9	38,3	31,9	40	43
w.o.						
techniek	1,0	0,7	26,2	20,3	4	3
landbouw	1,6	2,7	3,7	3,2	30	46
economie	10,6	7,4	7,7	7,0	58	51
zorg en welzijn	12,6	12,8	0,7	1,0	95	93
mavo ^c	30,5	24,7	26,0	22,2	54	53
havo	19,5	19,3	15,5	15,5	56	55
vwo	15,5	14,3	16,3	13,6	49	51
w.v.						
gymnasium	2,0	1,5	1,9	1,4	51	52
atheneum	8,1	5,1	8,7	5,0	48	50
vwo ongedeeld	5,4	7,8	5,7	7,3	49	52
mbo/bol	29,2	39,1	28,3	31,7	51	55
w.v.						
techniek	1,6	2,9	12,6	13,7	11	17
economie	10,7	15,2	10,2	12,3	51	55
zorg en welzijn	14,5	18,6	1,3	2,9	92	87
overig	2,4	2,4	4,2	2,8	36	46
bbo/bbl ^d		12,1		22,9		35
w.o.						
techniek	.	0,6	.	17,1	.	4
economie	.	3,9	.	5,2	.	43
zorg en welzijn	.	7,6	.	0,6	.	92

a Inklusief lwoo.
b 1997/1998.
c Incl. middenschool en mavo-vbo gemengd diploma.
d Exclusief landbouw.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

In alle typen voortgezet onderwijs ligt het aandeel geslaagden van de niet-westerse allochtone leerlingen 10% à 15% onder het slagingspercentage van de autochtone leerlingen. De slagingspercentages van de westerse allochtone leerlingen liggen daartussenin. Vooral de leerlingen van Turkse herkomst doen het minder goed dan de andere niet-westerse allochtonen.

Bij de vrouwelijke leerlingen onderscheiden naar herkomst zijn de onderlinge verschillen vrijwel gelijk aan het patroon van verschillen bij de mannelijke leerlingen; alleen in het vbo blijken de slagingspercentages van de vrouwelijke leerlingen iets hoger. Zie tabel 3.12.

Tabel 3.12 Slagingspercentages van leerlingen naar schooltype, herkomst en geslacht, 1999

	schooltype			
	vwo	havo	mavo	(i)vbo
totaal				
autochtonen	90	88	96	95
niet-westers allochtonen	78	73	84	87
w.v.				
Marokkanen	73	76	85	86
Turken	71	64	76	83
Surinamers	72	72	85	90
Antillianen en Arubanen	90	78	91	89
overig	81	77	87	89
westers allochtonen	86	83	94	92
vrouwen				
autochtonen	90	87	96	97
niet-westers allochtonen	77	73	84	90
westers allochtonen	85	83	94	94
mannen				
autochtonen	90	88	96	94
niet-westers allochtonen	78	73	84	84
westers allochtonen	86	82	94	91

Bron: CBS (Onderwijsstatistiek); Inspectie van het onderwijs

Aan het eind van het leerjaar 1997/'98 hebben 235.000 leerlingen het voltijdonderwijs verlaten. Tabel 3.13 laat zien dat onder de vrouwen het aandeel van degenen die dit met een diploma deden, aanzienlijk hoger is dan onder de mannen.

Onder de vrouwen die het onderwijs zonder diploma verlieten, is het aandeel van hbo/wo-studenten wat hoger, terwijl onder de mannelijke drop-outs het aandeel van mavo/vbo-leerlingen relatief hoog is.

Wanneer men degenen beschouwt die met diploma het onderwijs hebben verlaten, dan is zowel bij de vrouwen als de mannen het aandeel van de gediplomeerden uit het bol hoog. Bij de mannen ligt ook het aandeel van de leerlingen met een mavo- of vbo-diploma in vergelijking tot de vrouwen hoog.

Tabel 3.13 Uitstroom uit het voltijdonderwijs naar diplomabezit, schooltype en geslacht, 1997/'98
(in procenten)

	vrouwen	mannen
basis-/speciaal onderwijs	6	8
zonder diploma		
mavo/vbo	3	6
havo, vwo, bol	16	20
hbo, wo	14	16
totaal	34	41
met diploma		
mavo/vbo	7	10
havo/vwo	3	1
bol	23	16
hbo	17	14
wo	10	9
totaal	60	50
totaal uitstroom (=100%) x 1.000	111,4	123,8

Bron: CBS (Onderwijsstatistiek)

Tabel 3.14 toont de vakken die de geslaagden in hun eindexamenpakket hadden.

Vrouwelijke leerlingen in het mavo blijken veel vaker dan hun mannelijke collega's te kiezen voor de vakken biologie en Frans, terwijl vooral natuurkunde en in mindere mate wiskunde veel minder vaak in hun vakkenpakket aanwezig zijn.

Bij de havo-leerlingen is het beeld grotendeels hieraan gelijk: vaak biologie, Frans en Duits in het pakket van de vrouwelijke leerlingen en relatief weinig natuurkunde, wiskunde B en economische vakken.

Ook in het vwo zijn de verschillen overeenkomstig het beeld bij mavo en havo, zij het dat het grootste verschil hier optreedt bij Frans in plaats van bij biologie.

De vakkenpakketten van de allochtone leerlingen vertonen hetzelfde patroon als die van de autochtone leerlingen: biologie en talen zijn vaak door vrouwelijke geslaagden gekozen, terwijl de exacte en economische vakken relatief vaak bij de mannelijke geslaagden in het pakket zaten. Opvallend is dat onder de allochtonen, vooral de niet-westerse, zowel de vrouwen als de mannen Frans en geschiedenis vaak in het pakket hadden.

Tabel 3.14 Vakken van geslaagden^a in het voortgezet onderwijs naar geslacht, 1999 (in procenten)

	totaal		autochtonen		niet-westerse allochtonen		westerse allochtonen	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
mavo								
aardrijkskunde	34	43	32	42	42	49	35	44
biologie	30	61	31	64	27	45	29	52
duits	51	58	50	58	48	55	55	63
economie	71	62	71	61	72	67	66	61
engels	98	98	98	98	99	99	99	99
frans	11	29	9	27	22	44	14	35
geschiedenis	24	29	22	28	32	38	27	34
natuurkunde	59	15	62	16	45	11	54	12
scheikunde	37	27	38	28	31	25	35	22
wiskunde	91	72	92	73	88	63	89	69
havo								
aardrijkskunde	27	32	26	32	27	31	28	33
biologie	29	49	29	51	27	36	29	41
duits	29	44	29	43	24	45	33	50
economie	62	48	62	47	65	55	59	50
engels	98	98	98	97	99	99	98	98
frans	11	34	10	32	18	46	17	42
geschiedenis	25	35	24	34	27	42	33	38
handelswet. en recht	40	24	40	24	45	30	36	22
natuurkunde	46	13	47	13	41	12	39	11
scheikunde	32	22	33	23	30	20	28	16
wiskunde A	60	70	59	71	61	62	63	67
wiskunde B	40	13	41	13	38	13	33	10
VWO								
aardrijkskunde	33	36	34	36	34	36	30	35
biologie	37	49	37	50	38	41	40	45
duits	35	50	36	50	27	48	40	50
economie 1	60	48	61	49	58	53	55	45
economie 2	38	28	39	28	37	33	30	24
engels	99	99	99	99	99	100	99	99
frans	20	47	19	46	24	54	25	55
geschiedenis	43	51	43	50	43	54	46	57
natuurkunde	62	33	62	33	62	31	61	31
scheikunde	46	34	46	35	46	31	45	30
wiskunde A	67	73	67	73	67	70	66	68
wiskunde B	56	29	55	29	57	28	55	29

a Uitgedrukt als percentage van het aantal geslaagde vrouwen of mannen per schoolsoort; voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken); Inspectie van het onderwijs

Vergelijking van deze cijfers met eerdere gegevens over de keuze van eindexamenvakken (SZW 1995) maakt het mogelijk na te gaan in hoeverre er een verandering is opgetreden. In het onderwijsmancipatiebeleid is immers jarenlang geprobeerd meisjes meer voor exacte vakken te laten kiezen. De vergelijking leert dat de belangstelling voor economische vakken onder meisjes flink is afgenomen. Ook natuur- en scheikunde maken minder vaak deel uit van het vakkenpakket van meisjes in het mavo en havo; overigens geldt dit ook

voor jongens. Het aandeel meisjes dat wiskunde in het pakket heeft, neemt daarentegen nog altijd toe (met uitzondering van wiskunde B in het vwo). Biologie wordt eveneens vaker gekozen dan tien jaar geleden.

Van de vrouwelijke leerlingen die in het leerjaar 1997/'98 een diploma van een mbo/bol behaalden, verliet ruim 70% het onderwijs, terwijl ruim 22% doorstroomde naar het hbo. De sociaal-agogische, economische en pedagogische sectoren in het hbo vormden de belangrijkste bestemmingen. Van de mannen zette 26% zijn opleiding voort in het hbo. Voor hen waren de sectoren techniek en economie de belangrijkste bestemming, zoals blijkt uit tabel 3.15.

Tabel 3.15 Door- en uitstroom mbo/bol met diploma naar bestemming, 1997/'98 (in aantallen en procenten)

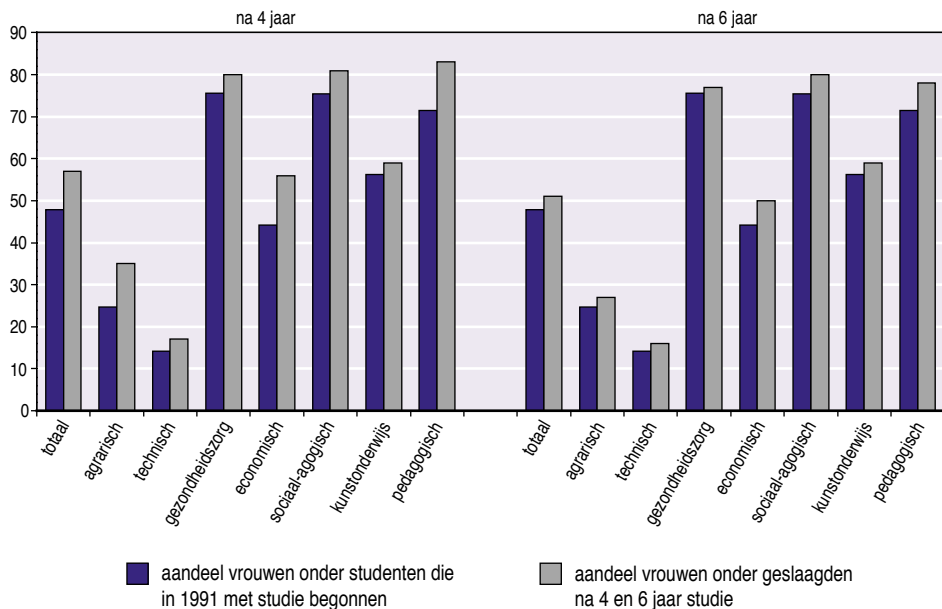
	bestand 1997/'98 (abs.)	waarvan in studiejaar 1998/'99 (%) hoger beroepsonderwijs								uit voltijd onder- wijs
		mbo/ bol	land- bouw	tech- niek	gezond- heid	econo- mie	sociaal- ago- gisch	kunst	peda- gogiek	
mbo/bol										
vrouwen	36.711	7,0	0,4	1,2	2,7	5,7	6,1	0,6	5,0	71,3
mannen	30.649	7,1	1,2	10,6	0,5	10,7	1,4	0,5	1,4	66,5
Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)										

In het hbo komt het patroon van voorkeuren dat eerder zichtbaar was onder de middelbare scholieren, opnieuw terug in de vorm van de verschillende aandelen van vrouwen in de onderscheiden sectoren: het aandeel vrouwen is hoog in de sector gezondheidszorg en in de sociaal-agogische en de pedagogische sector; hun aandeel is laag in de agrarische en vooral de technische sector.

Het rendement van vrouwelijke studenten in het hbo is hoger dan dat van de mannelijke, wanneer men afgaat op de resultaten van de hbo-studenten die in 1991 hun opleiding begonnen. Met lichte variaties is in alle sectoren van het hbo het aandeel vrouwen onder de geslaagden hoger dan onder de studenten die in 1991 begonnen (figuur 3.1). Uit het feit dat de verschillen onder de geslaagden na vier jaar groter zijn dan onder de geslaagden na zes jaar, mag men afleiden dat vrouwen hun diploma kennelijk ook sneller behalen.

Aangezien er nog altijd sprake blijkt te zijn van een duidelijke segregatie in de studierichtingen die vrouwelijke en mannelijke studenten volgen, is het interessant om na te gaan in hoeverre dit nu in de afgelopen tijd is veranderd. Figuur 3.2 maakt duidelijk dat de richtingen die traditioneel meer door mannen worden gekozen, in de afgelopen vijftien jaar een groei van het aandeel vrouwelijke studenten te zien hebben gegeven. De economische studies geven echter na een aanvankelijke groei van het aandeel vrouwen onder de studenten en vervolgens een stagnatie, recentelijk een afname van het aandeel vrouwen te zien. Het aandeel van mannen in de traditionele vrouwenopleidingen neemt nauwelijks toe.

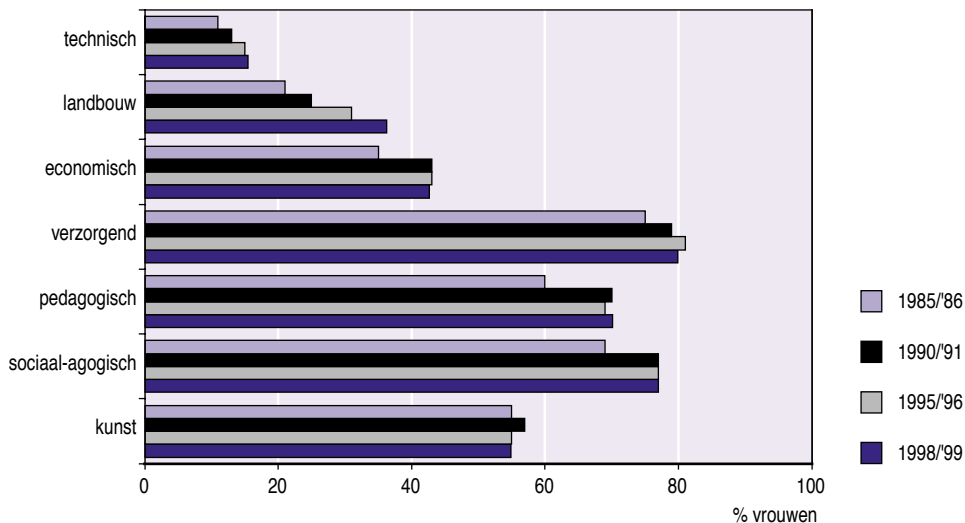
Figuur 3.1 Aandeel vrouwen onder studenten en onder geslaagden in het hbo, cohort 1991 (in procenten)

Bron: CBS (Onderwijsstatistiek)

Onder degenen die in 1988 een universitaire studie aanvingen, bedroeg het aandeel van de vrouwen 43%, in 1992 was hun aandeel toegenomen tot 47%. In het studiejaar 1998/99 (niet opgenomen in figuur 3.3) is het aandeel inmiddels gegroeid tot 50%.

Figuur 3.2 Aandeel vrouwen onder studenten in het hbo naar cluster van studierichtingen, 1985-1999 (in procenten)

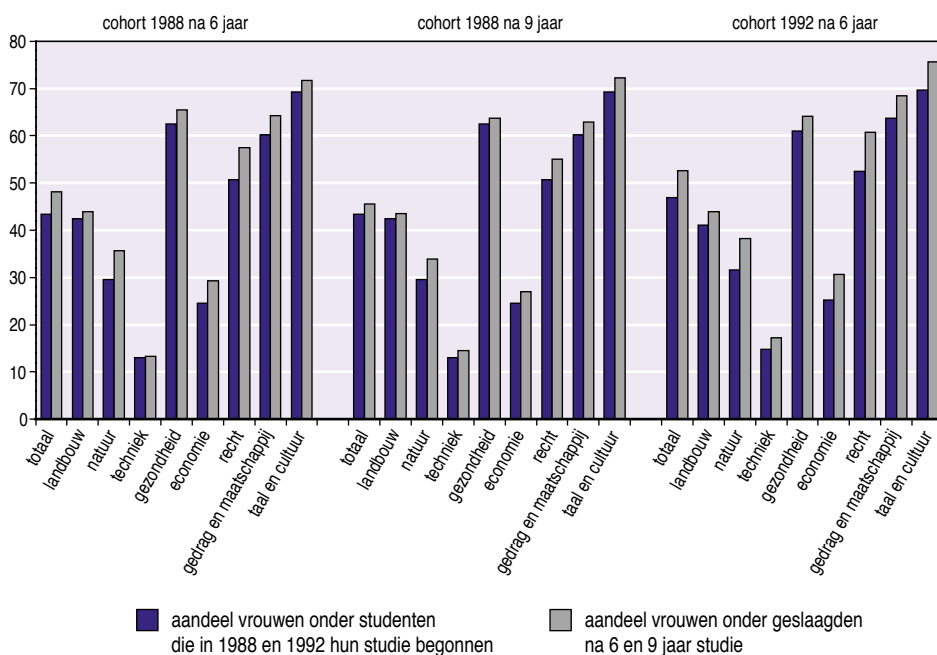

Bron: CBS (Onderwijsstatistiek)

De HOOP-gebieden met het hoogste aandeel startende vrouwelijke studenten waren in 1988 taal en cultuur, gezondheid, gedrag en maatschappij, en recht. De gebieden techniek en economie telden in verhouding weinig vrouwelijke studenten. Onder de studenten die in 1992 begonnen met hun studie, waren de verhoudingen slechts weinig veranderd. En hoewel in 1998 de aandelen van de vrouwen over de gehele linie zijn toegenomen door de algemene stijging van het aandeel vrouwelijke studenten, is het algemene patroon nog vrijwel hetzelfde: alleen bij landbouw (nu een aandeel 52%) en natuur (37%) is het aandeel vrouwen sterker toegenomen dan gemiddeld.

Op soortgelijke wijze als bij het hbo zijn voor de studenten in het wetenschappelijk onderwijs rendementen berekend. En ook in het wetenschappelijk onderwijs is het studierendement van de vrouwen hoger dan van de mannen zoals blijkt uit figuur 3.3. Afgaande op de verschillen tussen het cohort 1988 na zes jaar en hetzelfde cohort na negen jaar, mag worden geconcludeerd dat de gemiddelde studiesnelheid van vrouwelijke studenten nog net iets hoger is dan van mannelijke studenten. Het cohort 1992 heeft in vergelijking tot het cohort 1988 een iets hoger studierendement, maar de verschillen tussen vrouwen en mannen zijn ook hier nog steeds duidelijk aanwezig.

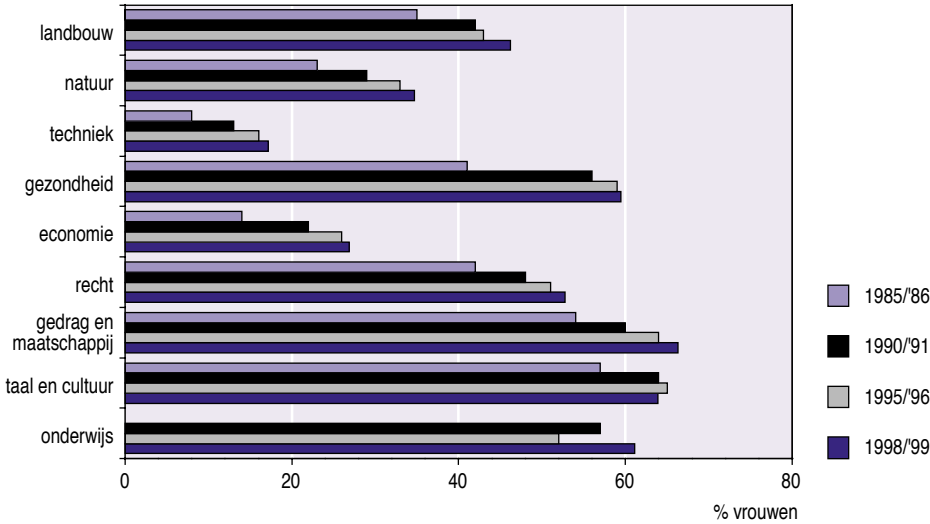
Figuur 3.3 Aandeel vrouwen onder studenten en geslaagden in het wo, cohorten 1988 en 1992 (in procenten)

Bron: CBS (Onderwijsstatistiek)

Evenals in het hoger beroepsonderwijs is er in het wetenschappelijk onderwijs sprake van een groei van het aandeel vrouwen in studies die traditioneel meer door mannen worden gevolgd. Overigens geldt voor alle HOOP-gebieden behalve taal en cultuur dat het aandeel vrouwen onder de studenten toeneemt. Zie figuur 3.4.

Figuur 3.4 Aandeel vrouwen onder studenten in wetenschappelijk onderwijs naar HOOP-gebied, 1985-1999 (in procenten)

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

3.4 Onderwijsniveau en -richting van de bevolking

Het onderwijsniveau van vrouwen van vijftien jaar en ouder is lager dan dat van mannen, zie tabel 3.16. Van de vrouwen heeft 18% een hbo- of wo-diploma, van de mannen 23%. Deze verschillen tussen mannen en vrouwen komen voornamelijk doordat vrouwen van 45 jaar en ouder lager zijn opgeleid dan mannen in die leeftijdsgroep. In de leeftijd 25-44 jaar hebben vrouwen en mannen nagenoeg hetzelfde niveau. Vrouwen van 15-24 jaar zijn op dit moment zelfs iets hoger opgeleid dan mannen van dezelfde leeftijd. Een groot deel van de 15-24-jarigen studeert echter nog, waardoor hun onderwijsniveau verder zal stijgen.

Tabel 3.16 Onderwijsniveau van de bevolking van 15 jaar en ouder naar geslacht en leeftijd, 1999 (in procenten)

	basis- onderwijs	mavo	vbo	havo/ vwo	mbo	hbo	wo	totaal ^a (= 100%) x 1.000
vrouwen								
15-24 jaar	16	25	10	16	22	10	1	920
25-34 jaar	7	7	11	6	41	20	9	1.235
35-44 jaar	11	9	13	7	36	18	6	1.229
45-54 jaar	17	11	20	3	30	15	4	1.109
55-64 jaar	25	13	24	3	24	9	2	772
≥ 65 jaar	44	13	18	2	15	7	1	1.150
mannen								
15-24 jaar	19	24	16	14	18	8	.	945
25-34 jaar	7	5	14	6	39	18	11	1.274
35-44 jaar	10	5	15	5	36	18	11	1.263
45-54 jaar	14	5	13	3	37	18	11	1.144
55-64 jaar	18	6	15	2	35	15	8	774
≥ 65 jaar	26	7	15	3	31	11	6	837

^a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1999)

Onderwijsniveau van de beroepsbevolking

De positie op de arbeidsmarkt was in 1999 opnieuw ongunstig voor mensen met een laag onderwijsniveau in vergelijking met die van mensen met een middelbaar of hoog opleidingsniveau. Van de mensen die alleen basisonderwijs hebben gevolgd, was 4% werkloos in 1999. Onder mensen die alleen over een mavo-, vbo-, havo- of vwo-diploma beschikten, was de werkloosheid zo'n 3%, onder mbo'ers, hbo'ers en wo'ers maar 2%.

Het aandeel laagopgeleiden in de werkloze beroepsbevolking is dan ook veel hoger dan in de werkzame beroepsbevolking. Zowel onder werkloze mannen als vrouwen was het aandeel personen met basisonderwijs of mavo/vbo 45%. Daarentegen had maar 28% van de werkzame beroepsbevolking een lage opleiding. Binnen de vrouwelijke werkzame beroepsbevolking is het aandeel laagopgeleiden wat kleiner dan binnen de mannelijke werkzame beroepsbevolking (respectievelijk 26 en 30%). Van de vrouwelijke werklozen heeft 17% en van de mannelijke werklozen 20% een opleiding op hbo- of wetenschappelijk niveau. Zie tabel 3.17.

Tabel 3.17 Onderwijsniveau van de bevolking van 15-64 jaar naar geslacht en leeftijd, 1999 (in aantallen x 1.000)

	totaal^a	basis- onderwijs^b	mavo	vbo	havo/ vwo	mbo	hbo	wo
bevolking 1990								
vrouwen	5.046	1.048	655	967	323	1.350	553	135
mannen	5.182	886	445	922	344	1.650	570	338
bevolking 1999								
vrouwen	5.263	742	650	790	359	1.669	792	255
mannen	5.400	683	455	788	324	1.819	853	468
werkzame beroepsbevolking 1999								
vrouwen	2.684	161	233	291	172	1.050	565	209
mannen	4.121	352	240	630	197	1.561	708	426
werkloze beroepsbevolking 1999								
vrouwen	172	26	21	30	13	52	20	9
mannen	121	25	10	20	13	29	17	8
niet beroepsbevolking 1999								
vrouwen	2.408	556	396	469	175	566	207	37
mannen	1.158	306	205	139	114	229	129	35

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

b Hieronder vallen ook personen die het basisonderwijs niet hebben afgerond of daar nooit aan hebben deelgenomen.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1999)

Het onderwijsniveau van de allochtone bevolking is gemiddeld lager dan dat van de autochtone bevolking (tabel 3.18). Vooral Turken en Marokkanen hebben een lage opleiding. Allochtone vrouwen zijn iets lager opgeleid dan allochtone mannen. Onder de 15-34-jarigen heeft twee derde van de vrouwen hooguit basisonderwijs gevolgd. Dit geldt voor de iets minder dan de helft van de Turkse en iets meer dan de helft van de Marokkaanse mannen van die leeftijdsgroep.

Uit de tabel valt af te lezen dat het opleidingsniveau vooral bij de Turken en Marokkanen onder de jongere generatie duidelijk hoger is. Daaraan valt nog toe te voegen dat onder de oudere Turken en Marokkanen een aanzienlijke groep nooit naar school is geweest en – anders dan men wellicht zou verwachten – de afwezigheid van enige vorm van onderwijs ook nog voorkomt onder de jongere Turken en Marokkanen. Nog zo'n 15% van de 15-24-

jarige Turkse en Marokkaanse meisjes en meer dan 10% van de Marokkaanse en 5% van de Turkse jongens heeft geen of slechts enkele jaren onderwijs gevolgd (Tesser et al. 1999).

Tabel 3.18 Onderwijsniveau van de bevolking van 15-64 jaar naar geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1999 (in procenten)

	basisonderwijs	vbo/mavo	mbo/havo/vwo	hbo/wo
vrouwen				
totaal ^a	14	27	39	20
autochtonen ^a	12	28	40	20
w.v. 15-34 jaar	8	25	45	22
35-64 jaar	15	30	36	19
westerse allochtonen ^a	13	22	38	26
w.v. 15-34 jaar	12	22	38	27
35-64 jaar	14	23	38	25
niet-westerse allochtonen ^b				
Turken 15-34 jaar	60	18	19	3
Turken 35-64 jaar	85	7	6	2
Marokkanen 15-34 jaar	65	12	20	3
Marokkanen 35-64 jaar	93	3	3	1
Surinamers 15-34 jaar	22	31	36	12
Surinamers 35-64 jaar	37	29	19	16
Antillianen/Arubanen 15-34 jaar	25	29	33	13
Antillianen/Arubanen 35-64 jaar	38	31	20	11
mannen				
totaal ^a	13	23	40	25
autochtonen ^a	11	23	41	25
w.v. 15-34 jaar	10	28	41	21
35-64 jaar	11	20	41	28
westerse allochtonen ^a	13	21	36	30
w.v. 15-34 jaar	13	23	41	23
35-64 jaar	13	20	33	34
niet-westerse allochtonen ^b				
Turken 15-34 jaar	44	26	23	7
Turken 35-64 jaar	73	11	12	4
Marokkanen 15-34 jaar	54	21	17	8
Marokkanen 35-64 jaar	84	5	6	5
Surinamers 15-34 jaar	22	38	26	14
Surinamers 35-64 jaar	32	32	18	18
Antillianen/Arubanen 15-34 jaar	21	31	29	19
Antillianen/Arubanen 35-64 jaar	25	27	27	21

Bron: ^a CBS (Enquête beroepsbevolking 1999); ^b SCP/ISEO (SPVA'98)

In 1999 hebben vier van de tien vrouwen een beroepsopleiding gevolgd in een verzorgende richting. Van de mannen is dat slechts 15%. Mannen hebben veel vaker een studie in de technische richting gevolgd. Economische opleidingen zijn ongeveer even vaak door mannen als vrouwen gevolgd. Vergeleken met 1990 is er in dit opzicht geen verandering opgetreden. Zie tabel 3.19.

Tabel 3.19 Onderwijsniveau en -richting van de bevolking van 15-64 jaar naar geslacht, 1990 en 1999 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1990	1999	1990	1999
basisonderwijs	21	14	17	13
mavo	13	12	9	8
vbo	19	15	18	15
technisch	2	2	15	12
economisch	4	2	2	1
verzorgend	13	10	1	1
havo/vwo	6	7	7	6
mbo	27	32	32	34
technisch	2	3	17	19
economisch	9	11	10	10
verzorgend	16	18	4	5
hbo	11	15	11	16
technisch	0	1	4	5
economisch	2	3	2	5
verzorgend	8	11	5	6
wo	3	5	7	9
technisch	0	1	2	2
economisch	0	1	2	3
verzorgend	2	3	3	3
totaal (x 1.000) (= 100%)	5.046	5.263	5.182	5.400
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1990 en 1999)				

3.5 Arbeidsmarktperspectieven van typische meisjesopleidingen en typische jongensopleidingen

De seksspecifieke segregatie in onderwijsrichtingen is een belangrijke oorzaak van de seksspecifieke beroepensegregatie op de arbeidsmarkt (zie hoofdstuk 4). Het is de vraag of deze segregatie op zichzelf erg is. Dat zou in elk geval zo zijn wanneer de arbeidsmarktperspectieven van de door veel vrouwen gekozen richtingen slechter zijn dan die van de andere richtingen. Uit een overzicht van het perspectief¹ voor de komende jaren van de typische meisjesopleidingen (waar meisjes zijn oververtegenwoordigd) blijken de vooruitzichten over het algemeen goed te zijn (tabel 3.20). Slechts twee opleidingen (mbo dokters-, tandarts- en dierenartsassistent en mbo beweging en therapie) bieden een matig perspectief op werk.

De mogelijkheden die meisjesopleidingen bieden om met eenzelfde opleiding van het ene naar het andere soort beroep te switchen, zijn echter beperkt. Meisjesopleidingen leiden meestal tot een beperkt aantal beroepen op: de meeste kennen een lage of gemiddelde beroepenspreiding. De carrièremogelijkheden zijn vaak beperkt. Een ander probleem is bovendien dat de salariering van vrouwenberoepen (waarin vrouwen zijn oververtegenwoordigd) vaak lager is dan die van mannenberoepen.

Op het punt van conjunctuurgevoeligheid (de mate waarin de vraag naar werknemers met een bepaalde opleiding wordt bepaald door de conjunctuur) scoren meisjesopleidingen redelijk goed: twaalf van de negentien opleidingen kennen een gemiddelde, zes een lage conjunctuurgevoeligheid.

Tabel 3.20 Arbeidsmarktperspectief, uitwijkmogelijkheden en conjunctuurgevoeligheid van 'typische meisjesopleidingen', 1997-1998

opleidingstype	arbeidsmarkt- perspectief	beroepen- spreiding	conjunctuur- gevoeligheid
vmbo zorg en welzijn	redelijk	hoog	laag
mbo dokters-, tandarts- en dierenartsassistent	matig	laag	gemiddeld
mbo apothekersassistent	redelijk	erg laag	gemiddeld
mbo verpleging	zeer goed	laag	gemiddeld
mbo sociaal-cultureel werk	redelijk	gemiddeld	gemiddeld
mbo verzorging	redelijk	gemiddeld	gemiddeld
mbo uiterlijke verzorging	goed	laag	gemiddeld
mbo beweging en therapie	matig	gemiddeld	gemiddeld
mbo secretariaat	goed	laag	gemiddeld
mbo toerisme en recreatie	goed	gemiddeld	gemiddeld
hbo lerarenopleiding basisonderwijs	zeer goed	erg laag	laag
hbo lerarenopleiding medisch en verzorging	goed	gemiddeld	laag
hbo verpleegkunde	goed	laag	laag
hbo (fysio)therapie	goed	erg laag	erg laag
hbo voeding	goed	gemiddeld	gemiddeld
hbo radiologie	-	laag	laag
hbo toerisme en recreatie	goed	gemiddeld	gemiddeld
hbo secretariaat	goed	gemiddeld	gemiddeld
hbo bibliotheek en documentatie	zeer goed	laag	laag
Bron: ROA (1999)			

De vooruitzichten van de typische jongensopleidingen – veelal opleidingen in de technische en agrarische richting – zijn over het algemeen minder goed dan die van de meisjesopleidingen. Weliswaar is het arbeidsmarktperspectief van typische jongensopleidingen op hbo- en wo-niveau zonder uitzondering goed te noemen, maar op vmbo- en mbo-niveau zijn er nogal wat technische opleidingen te vinden die een slecht of matig vooruitzicht kennen. Dit hangt samen met de verwachte inkrimping van de sectoren industrie en bouw (zie noot 1).

De beroepenspreiding van jongensopleidingen is niet bijzonder gunstig of ongunstig te noemen: opleidingen met een gemiddelde spreiding hebben de overhand. Daarentegen is de conjunctuurgevoeligheid van de meeste jongensopleidingen hoog of erg hoog te noemen. Zie tabel 3.21.

Tabel 3.21 Arbeidsmarktperspectief, uitwijkmogelijkheden en conjunctuurgevoeligheid van 'typische jongensopleidingen', 1997-1998

opleidingstype	arbeidsmarkt- perspectief	beroepen- spreiding	conjunctuur- gevoeligheid
vmbo landbouw en natuurlijke omgeving	matig	gemiddeld	laag
vmbo bouwtechniek	slecht	laag	erg hoog
vmbo installatietechniek	slecht	gemiddeld	erg hoog
vmbo metaal	redelijk	gemiddeld	hoog
vmbo voertuigentechniek	matig	gemiddeld	hoog
vmbo elektrotechniek	redelijk	hoog	hoog
vmbo grafische techniek	matig	gemiddeld	gemiddeld
vmbo brood en banket	redelijk	gemiddeld	hoog
vmbo transport en logistiek	goed	erg laag	erg hoog
mbo landbouw en veeteelt	goed	gemiddeld	laag
mbo milieu en groene ruimte	matig	laag	laag
mbo bouw	matig	laag	erg hoog
mbo grond-, weg- en waterbouw	slecht	gemiddeld	erg hoog
mbo installatietechniek	slecht	laag	erg hoog
mbo werktuigbouw en mechanische techniek	matig	gemiddeld	hoog
mbo fijnmechanische techniek	redelijk	gemiddeld	hoog
mbo motorvoertuigentechniek	matig	laag	gemiddeld
mbo vliegtuigtechniek	goed	gemiddeld	gemiddeld
mbo operationele techniek	slecht	gemiddeld	hoog
mbo elektrotechniek	matig	gemiddeld	hoog
mbo grafische techniek	redelijk	gemiddeld	gemiddeld
mbo procestechniek	goed	laag	hoog
mbo brood en banket	matig	gemiddeld	gemiddeld
mbo levensmiddelentechniek	redelijk	gemiddeld	gemiddeld
mbo vervoer en logistiek	goed	hoog	hoog
mbo openbare orde en veiligheid	goed	gemiddeld	laag
hbo landbouw en veeteelt	goed	gemiddeld	laag
hbo bouwkunde	goed	gemiddeld	erg hoog
hbo civiele techniek	goed	hoog	erg hoog
hbo werktuigbouwkunde	goed	hoog	erg hoog
hbo elektrotechniek	goed	hoog	erg hoog
hbo informatica	zeer goed	erg laag	hoog
hbo chemische technologie	goed	hoog	gemiddeld
hbo vervoer en logistiek	goed	gemiddeld	hoog
hbo openbare orde en veiligheid	goed	gemiddeld	gemiddeld
wo civiele techniek	goed	gemiddeld	laag
wo werktuigbouwkunde	goed	hoog	gemiddeld
wo elektrotechniek	goed	gemiddeld	hoog
wo informatica en bestuurlijke informatiekunde	zeer goed	laag	gemiddeld
wo accountancy en belastingen	zeer goed	laag	gemiddeld

Bron: ROA (1999)

Worden de allochtone schoolverlaters afzonderlijk beschouwd, dan blijkt eveneens dat het perspectief van de opleidingen die allochtone meisjes volgen, wat gunstiger is dan die van de allochtone jongens. Het arbeidsmarktperspectief van de meeste opleidingen van allochtone meisjes is redelijk of (zeer) goed. Het perspectief van de opleidingen van allochtone jongens varieert sterk. Zowel goede als slechte perspectieven zijn aan te treffen (zie tabel 3.22).

In tegenstelling tot de meisjesopleidingen in het algemeen, kennen de opleidingen van allochtone meisjes een gemiddelde of hoge beroepenspreiding. Ook de opleidingen van allochtone jongens leiden, net als de jongensopleidingen in het algemeen, voor een redelijk breed aantal beroepen op.

Op het punt van de conjunctuurgevoeligheid komen de allochtone meisjes er beter vanaf dan de allochtone jongens: de opleidingen van de eersten zijn gemiddeld, van de laatsten gemiddeld of in hoge mate conjunctuurgevoelig.

Tabel 3.22 Arbeidsmarktperspectief, uitwijkmogelijkheden en conjunctuurgevoeligheid voor de meest voorkomende opleidingen onder allochtone schoolverlaters naar geslacht, 1997-1998

opleidingstype	arbeids- marktperspectief	beroepen- spreiding	conjunctuur- gevoeligheid
jongens			
vmbo bouwtechniek	slecht	laag	erg hoog
vmbo mechanische techniek	redelijk	gemiddeld	hoog
vmbo voertuigtechniek	matig	gemiddeld	hoog
vmbo administratie, handel en mode	slecht	hoog	gemiddeld
vmbo theorie	matig	erg hoog	gemiddeld
havo/vwo	redelijk	erg hoog	gemiddeld
mbo elektrotechniek	matig	gemiddeld	hoog
mbo beweging en therapie	matig	gemiddeld	gemiddeld
mbo administratie	goed	gemiddeld	gemiddeld
mbo handel	goed	hoog	gemiddeld
meisjes			
vmbo administratie, handel en mode	slecht	hoog	gemiddeld
vmbo verzorging	redelijk	hoog	laag
vmbo theorie	matig	erg hoog	gemiddeld
havo/vwo	redelijk	erg hoog	gemiddeld
mbo verpleging	zeer goed	laag	gemiddeld
mbo sociaal-cultureel	redelijk	gemiddeld	gemiddeld
mbo verzorging	redelijk	gemiddeld	gemiddeld
mbo beweging en therapie	matig	gemiddeld	gemiddeld
mbo administratie	goed	gemiddeld	gemiddeld
mbo handel	goed	hoog	gemiddeld

Bron: Vlasblom et al. (1997); ROA (1999)

3.6 Leren op latere leeftijd

Ook op latere leeftijd kunnen vrouwen en mannen opleidingen volgen, bijvoorbeeld om te herintreden, om vakkennis te vergroten, om algemene ontwikkeling te vergroten of uit liefhebberij. Omdat mensen op oudere leeftijd vaak andere verplichtingen hebben (werk, zorg voor kinderen en huishouden) gaat het bij dit type onderwijs vaak om deeltijdonderwijs. Het aantal deelnemers aan het deeltijdonderwijs was in 1998 kleiner dan in 1992, zoals blijkt uit tabel 3.23; vooral bij het beroepsonderwijs (vbo en mbo) is het aantal deeltijdleerlingen afgenomen. Het aandeel vrouwen was in 1998 47%, vrijwel hetzelfde als in 1992 (46%).

Het aantal deelnemers jonger dan veertig jaar is afgenomen, terwijl dat van veertig jaar en ouder juist is toegenomen. Vooral onder de deelnemers die niet behoren tot de beroepsbevolking, zijn veel vrouwen te vinden: hun aandeel bedraagt 70%.

Relatief sterk zijn de vrouwen vertegenwoordigd onder de deelnemers in het algemeen voortgezet onderwijs en het vbo: 41% van de vrouwen volgt een dergelijke opleiding vergeleken met 24% van de mannen. Onder het (kleine) aantal deelnemers aan het technisch onderwijs in het vbo zijn tamelijk veel vrouwen, zeker vergeleken met het voltijdonderwijs; maar in het technisch onderwijs in het mbo is het aandeel vrouwen gering. In het deeltijdse hoger onderwijs zijn vier van de tien leerlingen vrouwen.

Onder de leerlingen in het deeltijdonderwijs met een andere dan de Nederlandse nationaliteit ligt het aandeel vrouwen op ongeveer hetzelfde niveau als onder de Nederlandse deelnemers.

Tabel 3.23 Deelnemers aan deeltijdonderwijs^a van 15 jaar en ouder, 1992/'93 en 1998/'99 (aantallen x 1.000)

	1992/'93		1998/'99	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
totaal	529	617	461	530
leeftijd				
15-24 jaar	124	154	76	107
25-39 jaar	242	341	219	287
≥ 40 jaar	163	122	166	136
arbeidspositie				
werkzame beroepsbevolking	333	532	299	458
werkloze beroepsbevolking	27	22	17	10
overige bevolking	168	63	144	61
onderwijsniveau/-soort				
mavo	15	5	4	4
vbo	186	145	179	122
w.o.				
technisch onderwijs	8	10	5	7
economisch en administratief onderwijs	21	20	30	24
havo/vwo	10	7	6	3
mbo	203	305	166	246
w.o.				
technisch onderwijs	15	122	8	90
economisch en administratief onderwijs	90	120	71	98
hoger beroepsonderwijs	73	92	67	94
wetenschappelijk onderwijs	40	62	40	60
nationaliteit				
Nederlander	463	544	421	486
niet-Nederlander	65	73	39	43

a Alleen opleidingen van zes maanden of langer.

Bron: CBS (Onderwijsrekeningen)

Op grond van het AVO (zie tabel 3.24) is het mogelijk de geconstateerde verschillen in de mate waarin vrouwen en mannen deelnemen aan deeltijdonderwijs, nog wat nader te bestuderen. In het AVO is gevraagd naar deelname aan verschillende typen deeltijdonderwijs gedurende de laatste twaalf maanden. Hoewel de deelname van vrouwen en mannen over het algemeen laag is, is die van mannen in vrijwel alle typen hoger dan die van vrouwen.

Vooral bij bedrijfsopleidingen is er sprake van verschillen. Werkende mannen nemen vaker deel aan interne bedrijfscursussen dan werkende vrouwen, vooral aan cursussen van korte duur (maximaal een maand).

Bezieet men het schriftelijk onderwijs en de overige cursussen, dan blijkt dat mannen relatief vaak een beroepsgerichte opleiding of cursus en een cursus op het gebied van informatica of computergebruik hebben gevolgd, terwijl vrouwen veel vaker deelnemen aan een taalcursus. Hier dringt zich de vergelijking op met de eerdergenoemde verschillen in opleidingsrichting tussen mannen en vrouwen in het reguliere onderwijs.

Tabel 3.24 Deelname van mannen en vrouwen aan verschillende vormen van deeltijdonderwijs, totaal en naar werkzaamheid, 1999 (in procenten)

type scholing	totaal		werkend		niet-werkend	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
deeltijdonderwijs op een school						
basiseducatie	1	1	0	0	1	1
dag/avondmavo, -havo, -vwo	0	1	0	0	0	1
lbo, leerlingwezen, mbo	2	1	2	2	2	1
hbo, universiteit	3	2	3	3	2	1
geen	94	95	94	95	95	96
interne bedrijfscursus						
korter dan 1 week	10	6	14	11	1	1
1 week tot 1 maand	4	2	5	4	1	0
langer dan 1 maand	7	5	9	10	1	1
geen	79	87	71	75	97	98
schriftelijk onderwijs						
beroepsopleiding of -cursus	3	2	4	4	2	1
algemene ontwikkeling, taalcursus	0	1	0	1	0	1
hobbycursus	0	1	0	1	0	0
overig	2	2	2	3	2	1
geen	94	95	93	92	95	97
cursus van radio of televisie	1	1	0	1	1	1
geen	99	99	100	99	99	99
overige cursussen						
(totaal % dat heeft deelgenomen)	10	12	13	16	5	8
waarvan						
persoonlijke of maatschappelijke vorming	9	7	7	5	16	10
talen	8	18	7	15	13	22
informatica, computergebruik	26	17	25	19	30	14
administratie, management, handel	15	10	17	13	7	5
(para)medisch, huishoudelijk gebied	5	12	5	15	2	7
overig	37	37	38	33	32	42

Bron: SCP (AVO'99)

Mannen besteden totaal iets meer uren per week aan studie op latere leeftijd dan vrouwen. Dit komt vooral doordat de tijdsbesteding van niet-werkende mannen aan studie hoger is dan die van niet-werkende vrouwen. Verder blijkt de tijdsbesteding per soort studie te verschillen. Vrouwen besteden meer uren aan een reguliere studie (op school, academie, universiteit) en iets meer aan cursussen en lezingen. Daarentegen brengen mannen meer tijd door met een bedrijfsopleiding. Zie tabel 3.25.

Tabel 3.25 Tijdsbesteding aan studie op latere leeftijd (personen van 30 tot 50 jaar) naar geslacht en werkzaamheid, 1995 (gemiddeld in uren per week)

	mannen	vrouwen
totaal	1,5	1,2
werkenden	1,4	1,3
niet-werkenden	2,1	0,8
verschillende studieactiviteiten:		
school, academie, universiteit	1,8	2,7
bedrijfsopleiding	0,7	0,1
cursussen, lezingen en overige activiteiten	0,6	0,8

Bron: SCP (TBO'95)

3.5 Slotbeschouwing

De voorbereiding op het meervoudige toekomstperspectief is niet hetzelfde voor meisjes en jongens. Nog altijd is het zo dat meisjes ook al in hun jonge jaren meer tijd besteden aan helpen in de huishouding. Overigens is het wel zo dat zij als zij nog geen achttien zijn, meer tijd aan educatie besteden dan jongens; op latere leeftijd draait dat om. Jongens daarentegen besteden meer tijd aan bijbaantjes en computergebruik, een belangrijke vaardigheid voor toekomstig werk en anderszins maatschappelijk participeren.

Kijkend naar de toekomstwensen valt vast te stellen dat meisjes over het algemeen in grotere getale voor een gelijke taakverdeling zijn dan jongens. Ten aanzien van de opvoeding en verzorging van kinderen zijn de verschillen tussen jongens en meisjes het kleinst, ofschoon vooral de verzorging nog duidelijk iets is wat veel jongens in de toekomst graag aan hun partner zouden overlaten. Een kleine meerderheid van de jongens en een grote meerderheid van de meisjes zou het liefst zien dat, wanneer zij later samenwonen, beide partners betaald werk verrichten. Bovendien blijkt een meerderheid van de jongens de huishoudelijke taken door de partner te willen laten doen, terwijl er slechts een minderheid onder de meisjes is die dat ook het liefst zelf zou willen doen. Er blijft dus sprake van een discrepantie tussen de toekomstwensen van jongens en meisjes ten aanzien van de taakverdeling. Opvallend is bovendien is dat er geen sprake lijkt te zijn van een toenemend gelijkheidsstreven onder jongeren. Onder jongens en deels ook onder meisjes neemt het aandeel dat de verschillende taken gelijk wil verdelen, af. Dit kan echter een gevolg van een gewijzigde vraagstelling zijn.

Vanuit emancipatoir oogpunt bezien is de ontwikkeling in de onderwijsloopbanen positiever te waarderen. Meisjes hadden al enige tijd geleden hun onderwijsachterstand ingelopen, maar bovendien blijkt dat hun onderwijsprestaties veelal beter zijn dan die van jongens. Meisjes verlaten vaker, en in sommige onderwijstypen ook sneller, het onderwijs met een diploma. Daar staat echter tegenover dat er nog altijd sprake is van een duidelijke segregatie in het onderwijs. Hoewel vrouwen tegenwoordig wat vaker vakken en richtingen kiezen die traditioneel vooral door mannen worden gekozen, zijn de sekseverschillen nog altijd groot, mede omdat er nauwelijks sprake is van een toename in de keuze van mannen voor traditionele vrouwenopleidingen.

Hoewel de onderwijssegregatie dus hardnekkig is, is dat vanuit emancipatoir oogpunt niet in alle opzichten nadelig te noemen. De arbeidsmarktperspectieven van meisjesopleidingen zijn over het algemeen goed. Een probleem is echter wel dat veel meisjesopleidingen weinig mogelijkheden voor verdere loopbaanontwikkeling bieden: mogelijkheden om in een ander vak te gaan werken zijn vaak gering en veel beroepen kennen nauwelijks carrièreperspectieven. De typische jongensopleidingen daarentegen zijn wat conjunctuurgevoeliger.

Ook op latere leeftijd kan het volgen van onderwijs nog van belang zijn, bijvoorbeeld voor het verbeteren van de arbeidsmarktperspectieven. Hoewel de verschillen niet erg groot zijn, blijkt dat mannen wat vaker op latere leeftijd deelnemen aan het onderwijs. Vrouwen zijn daarbij wat meer vertegenwoordigd in het vo en vbo, mannen wat meer in opleidingen op mbo en hbo/wo-niveau. Ook bij andere vormen van opleiding zijn verschillen zichtbaar, zowel in de omvang van hun deelname aan deeltijdonderwijs als in het type waaraan zij deelnemen. Bij mannen gaat het wat vaker om beroepskwalificerende cursussen, zowel in het kader van bedrijfsopleidingen als daarbuiten.

De bevindingen leren dat meisjes het in het onderwijs over het algemeen goed doen. Dit zou ertoe kunnen leiden dat sommigen de stelling betrekken dat de noodzaak voor een onderwijsmancipatiebeleid is verdwenen. Op grond van de gesignaleerde ontwikkelingen valt echter vast te stellen, dat er nog diverse sekseverschillen bestaan die in het onderwijsbeleid aandacht behoeven. In de eerste plaats blijkt er nog altijd een duidelijke discrepantie te bestaan in de wensen van jongeren ten aanzien van de toekomstige taakverdeling. Hoewel de wensen en opvattingen van jongeren niet alleen door het onderwijs gevormd worden, vervult het onderwijs daarin wel een belangrijke rol. Daarbij zijn niet alleen vakken als verzorging en techniek in de basisvorming van belang, maar ook een bredere oriëntatie op een levensloop waarin vrouwen en mannen geacht worden arbeid en zorg te combineren. De toekomstige arbeidsmarktperspectieven van verschillende beroepen en de vraag wat deze betekenen voor de keuze van vakkenpakketten en studierichtingen behoeven aandacht ook vanuit het meervoudige toekomstperspectief gezien.

Noot

- 1 Voor de arbeidsmarktperspectieven baseert het ROA - waar deze gegevens vandaan komen - zich op het zogeheten behoedzame scenario van de middellange-termijnprognoses voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid, zoals die afkomstig zijn van het Centraal Planbureau (ROA 1999)

4 BETAALDE EN ONBETAALDE ARBEID

4.1 Inleiding

De toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen is een van de meest opvallende ontwikkelingen van de afgelopen decennia. Toch zijn er nog altijd grote verschillen tussen vrouwen en mannen in de aard en omvang van hun arbeidsdeelname. Tegelijkertijd blijft de deelname van mannen aan onbetaalde arbeid nogal mager. Herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid is dan ook nog steeds een kernthema van het emancipatiebeleid, dat streeft naar gelijke(re) posities van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt, een gelijke(re) verdeling van onbetaalde arbeid en het vergemakkelijken van de combinatie van betaalde en onbetaalde arbeid.

Om de ontwikkelingen op dit kernthema van het emancipatiebeleid te kunnen bezien, worden de volgende aspecten in dit hoofdstuk behandeld. Paragraaf 4.2 gaat helemaal over de deelname van vrouwen en mannen aan betaalde arbeid. Aan bod komen het aandeel van vrouwen en van mannen dat betaalde arbeid verricht, de omvang van hun arbeidsduur, de werkgelegenheidsgraad in personen en in jaren, de verschillende posities op de arbeidsmarkt en de werkloosheid. Paragraaf 4.2 wordt besloten door de arbeidsdeelname van vrouwen en mannen in internationaal perspectief te bezien.

Paragraaf 4.3 is gewijd aan de deelname van vrouwen en mannen aan de onbetaalde arbeid en de combinatie van betaalde arbeid en zorg. Aan de hand van tijdsbestedingsgegevens wordt de verdeling van onbetaald werk tussen vrouwen en mannen beschreven, een vergelijking gemaakt met het Combinatiescenario (zoals dat is voorgesteld door de Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid, (CTHOA 1995)) en een blik geworpen op de zorgzelfstandigheid van mannen. Ook deze paragraaf wordt besloten met een internationale plaatsbepaling van Nederland.

In paragraaf 4.4 staat de combinatie van arbeid en zorg centraal. Allereerst richt de blik zich op de arbeidsdeelname van vrouwen na de geboorte van kinderen. Daarna volgt een beschouwing over (het gebruik van) voorzieningen voor het combineren van betaalde en onbetaalde arbeid. De wijze waarop arbeid en zorg in CAO's zijn geregeld, komt in paragraaf 4.4.3 aan bod.

Paragraaf 4.5 handelt over de opvattingen van vrouwen en mannen over participatie op de arbeidsmarkt, gelijke verdeling van taken tussen mannen en vrouwen, en de wensen van partners voor een bepaalde verdeling van betaalde arbeid binnen hun huishouden.

Ter afsluiting volgt een korte recapitulatie van en reflectie op de belangrijkste bevindingen.

4.2 Deelname aan betaalde arbeid

4.2.1 Netto- en bruto-arbeidsparticipatie

De deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt nam in de jaren zestig en zeventig langzaam toe. In de jaren tachtig en negentig versnelde deze groei. Begin jaren tachtig hadden drie van de tien vrouwen een betaalde baan van twaalf uur of meer per week. In 1999 werkte ruim de helft van alle vrouwen tussen de 15 en 64 jaar. De bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen (werkenden en werkzoekenden) bedraagt inmiddels 54%. De arbeidsdeelname van mannen is in dezelfde periode slechts licht gestegen tot 76% in 1999 en hun bruto-

participatie tot 79%. De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn dus kleiner geworden, maar bestaan nog steeds.

Tabel 4.1 Bruto-arbeidsparticipatie^a en netto-arbeidsparticipatie^b van personen van 15-64 jaar naar geslacht en leeftijd, 1990 en 1999 (in procenten)

	brutoparticipatie				nettoparticipatie			
	vrouwen		mannen		vrouwen		mannen	
	1990	1999	1990	1999	1990	1999	1990	1999
15-24 jaar	47	46	47	49	41	42	43	46
25-34 jaar	59	74	92	94	53	71	88	92
35-44 jaar	49	64	93	94	43	59	90	92
45-54 jaar	36	53	85	90	33	50	82	88
55-64 jaar	12	18	43	46	11	18	42	45
totaal	44	54	75	79	39	51	71	76

a Bruto-arbeidsparticipatie: het aandeel van de werkzame en werkloze beroepsbevolking in de totale bevolking van 15-64 jaar.

b Netto-arbeidsparticipatie: personen die ten minste 12 uur per week werken in % van de bevolking van 15-64 jaar.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking; Arbeidskrachtentelling 1990-1999)

Tabel 4.1 laat zien dat er tussen 1990 en 1999 sprake is geweest van een sterke stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen in alle leeftijdsgroepen. In de groep 25-34 jaar is de nettoparticipatie van vrouwen het hoogst (71%). In de leeftijdsgroep 45-54 jaar nam het aandeel vrouwen met een betaalde baan toe van 33% tot 50%. In de hoogste leeftijdsgroep is eveneens sprake van een duidelijke stijging. Bij de mannen is er tussen 1990 en 1999 in alle leeftijdscategorieën een lichte stijging in de arbeidsdeelname te zien.

Netto-arbeidsparticipatie en onderwijsniveau

Hoogopgeleide vrouwen hebben veel vaker een betaalde baan dan lager opgeleide vrouwen. Ook de arbeidsdeelname van mannen is hoger naarmate zij beter zijn opgeleid. Bij vrouwen zijn deze verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden echter veel groter dan bij mannen. Zie tabel 4.2.

De verschillen tussen vrouwen en mannen zijn het kleinst bij hoogopgeleiden. Van de vrouwen met een academische opleiding werkte 82% in 1999. Van de universitaire geschoolde mannen werkte 91%. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn het grootst bij laagopgeleiden. Slechts 22% van de vrouwen met alleen basisonderwijs had een baan van twaalf uur of meer per week; bij de mannen was dit 52%.

Tabel 4.2 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar geslacht en onderwijsniveau, 1990 en 1999 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1990	1999	1990	1999
basisonderwijs	17	22	49	52
mavo	28	36	44	53
vbo	32	37	78	80
technisch	25	38	78	81
economisch	42	48	75	74
verzorgend	30	34	78	76
havo/vwo	34	48	42	61
mbo	54	63	84	86
technisch	53	61	85	87
economisch	57	67	83	85
verzorgend	52	61	83	85
hbo	63	71	87	83
technisch	64	66	87	82
economisch	71	75	90	86
verzorgend	62	71	85	81
wo	71	82	86	91
technisch	67	82	88	90
economisch	74	87	89	92
verzorgend	71	80	83	91
totaal	39	51	71	76

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1990, 1999)

Netto-arbeidsparticipatie en minderjarige kinderen

Ook vrouwen met een partner en minderjarige kinderen hebben vaker een betaalde baan naarmate hun onderwijsniveau hoger is (tabel 4.3). Laagopgeleide vrouwen met kinderen hebben dan ook veel minder vaak een betaalde baan dan hoogopgeleide moeders. Ongeveer zeven van de tien vrouwen met jonge kinderen, die een hbo- of wo-diploma hebben, werkten in 1997 tegenover bijna twee van de tien vrouwen met alleen basisonderwijs. De arbeidsdeelname van de hoger opgeleide groep vrouwen met minderjarige kinderen is sterk gestegen in de periode 1992-1997, die van laagopgeleide is slechts licht toegenomen. Vooral de arbeidsdeelname van vrouwen met kinderen jonger dan zes jaar is gestegen.

Tabel 4.3 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar met minderjarige kind(eren) naar geslacht en onderwijsniveau, 1992 en 1997 (in procenten)

	bo	mavo, vbo	havo/ vwo, mbo	hbo	wo
1992					
vrouwen					
jongste kind 0-5 jaar	13	20	33	52	66
jongste kind 6-11 jaar	23	27	41	59	69
jongste kind 12-17 jaar	28	36	48	59	72
mannen					
jongste kind 0-5 jaar	71	91	95	97	96
jongste kind 6-11 jaar	73	91	95	97	97
jongste kind 12-17 jaar	72	89	93	93	94
1997					
vrouwen					
jongste kind 0-5 jaar	17	30	48	65	74
jongste kind 6-11 jaar	23	33	46	63	71
jongste kind 12-17 jaar	29	38	55	65	82
mannen					
jongste kind 0-5 jaar	73	90	96	96	96
jongste kind 6-11 jaar	76	91	95	96	96
jongste kind 12-17 jaar	71	91	93	95	95
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1992, 1997)					

Netto-arbeidsparticipatie en type huishouden

De arbeidsdeelname van vrouwen is het hoogst in de leeftijdsgroep 25-34 jaar. In deze leeftijd begint vaak de gezinsvorming: veel vrouwen krijgen hun eerste kind. Dit is lange tijd een reden geweest voor vrouwen om te stoppen met werken. Steeds meer vrouwen combineren echter kinderen en werk. De arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen is dan ook aanzienlijk gestegen in de afgelopen jaren, zoals tabel 4.4 laat zien.

Tabel 4.4 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar geslacht, positie in het huishouden en leeftijd jongste kind, 1990-1999 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1997	1999 ^a	1990	1997	1999 ^a
eenpersoonshuishouden	51	55	59	61	66	70
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	28	42	.	65	72	.
w.v. jongste kind 0-5 jaar	18	29	.	.	.	.
jongste kind 6-11 jaar	27	45	.	.	72	.
jongste kind 12-17 jaar	37	50	.	67	74	.
ouder zonder partner met alleen meerderjarige kinderen	29	40	.	62	61	.
lid van paar zonder kinderen	51	55	50	73	74	76
lid van een paar met minderjarige kinderen	31	45	.	90	92	.
w.v. jongste kind 0-5 jaar	27	45	.	92	92	.
jongste kind 6-11 jaar	33	43	.	91	92	.
jongste kind 12-17 jaar	37	47	.	87	90	.
lid van een paar met alleen meerderjarige kinderen	27	37	.	75	79	.
meerderjarig kind	55	50	53	62	65	67
minderjarig kind	8	9	11	10	11	15
ander lid	40	45	46	48	56	62
totaal	39	47	51	71	74	76

a Gegevens over 1999 voor huishoudens met kinderen waren tijdens de samenstelling van de publicatie nog niet beschikbaar.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1990-1999)

Arbeidsparticipatie van de allochtone bevolking

De arbeidsdeelname van allochtonen is veel lager dan die van autochtonen. In 1999 had 46% van de allochtonen een baan van twaalf uur of meer per week, van de autochtonen was dit 58%. Vooral de deelname van Turken en Marokkanen is laag. Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen; allochtone mannen hebben minder vaak werk dan autochtone mannen en allochtone vrouwen hebben minder vaak een baan dan autochtone vrouwen.

Surinaamse, en Antilliaanse en Arubaanse vrouwen hebben vaker een betaalde baan dan Turkse en Marokkaanse. De arbeidsdeelname van Surinaamse vrouwen is ongeveer gelijk aan die van autochtone. De deelname van Turkse en Marokkaanse vrouwen is zeer laag; ruim twee van de tien hebben een baan van twaalf uur of meer per week.

Tabel 4.5 Bruto- en netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar herkomstsgroepering, geslacht en leeftijd, 1995 en 1999 (in procenten)

	niet-westerse allochtonen				westerse		totaal
	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen/Arubanen	allochtonen	autochtonen	
brutoparticipatie							
vrouwen totaal							
1995	27	21	52	47	51	50	49
1999	28	27	60	49	55	55	54
vrouwen < 35 jaar							
1995	33	27	57	41	55	59	57
1999	34	34	61	37	59	65	62
vrouwen ≥ 35 jaar							
1995	.	.	48	56	48	43	43
1999	19	.	58	63	52	49	49
mannen totaal							
1995	59	59	70	69	74	78	76
1999	61	61	71	76	76	80	79
mannen < 35 jaar							
1995	63	57	65	59	69	74	72
1999	69	65	69	77	73	76	75
mannen ≥ 35 jaar							
1995	53	62	76	84	77	80	79
1999	52	57	72	73	77	82	81
nettoparticipatie							
vrouwen totaal							
1995	17	14	44	33	44	45	44
1999	24	21	53	41	51	52	51
vrouwen < 35 jaar							
1995	19	16	46	.	47	53	50
1999	30	26	55	30	55	62	59
vrouwen ≥ 35 jaar							
1995	.	.	41	45	42	38	38
1999	16	.	51	56	49	46	46
mannen totaal							
1995	43	41	56	56	67	74	72
1999	54	51	63	67	73	78	76
mannen < 35 jaar							
1995	46	37	50	48	60	69	66
1999	62	54	61	69	71	74	72
mannen ≥ 35 jaar							
1995	38	46	62	70	72	78	76
1999	44	47	65	63	74	81	79

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 5.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1995 en 1999)

Tabel 4.5 laat zien dat in de afgelopen jaren de arbeidsparticipatie van allochtone vrouwen net als die van autochtone vrouwen is toegenomen. Dit geldt zowel voor de netto- als voor de brutoparticipatie. Vooral bij de Marokkaanse vrouwen is de stijging opvallend.

Hun brutoparticipatie nam tussen 1995 en 1999 met een kwart toe van 21% naar 27% en hun nettoparticipatie zelfs met de helft van 14% naar 21%. De stijging van de nettoparticipatie van de Turkse vrouwen was ook groot. Bij de Surinaamse en bij de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen was de stijging in deze periode weliswaar iets minder sterk, maar toch groter dan bij de autochtone vrouwen. Hoewel de arbeidsparticipatie van enkele categorieën allochtone vrouwen dus nog duidelijk achterblijft bij die van autochtone vrouwen, is de groei van hun nettoparticipatie in alle gevallen groter dan die van autochtone vrouwen.

Netto-arbeidsparticipatie van paren

Door de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen is het aantal paren waarvan beide partners werken, sterk gestegen. Uit tabel 4.6 valt te lezen dat wanneer alle (hetero)paren in beschouwing worden genomen, het aandeel van de tweeverdieners tussen 1986 en 1998 van een minderheid in een meerderheid is veranderd. Behoorde in 1986 nog 30% tot de tweeverdieners, in 1994 evenaarde hun aandeel dat van de eenverdieners en in 1998 vormden tweeverdieners de meerderheid onder de paren (56%). 1994 valt dus als omslagpunt aan te merken. De groei van het aantal tweeverdieners ging vooral gepaard met een afname van de eenverdieners en in de laatste jaren eveneens met afname van de geenverdieners.

Tabel 4.6 Het aandeel van eenverdieners en tweeverdieners onder paren^a op basis van hun arbeidsdeelname, 1986-1998 (in procenten)

	1986	1990	1994	1998
eenverdieners	53	49	42	34
man heeft baan	50	46	36	30
vrouw heeft baan	3	3	6	4
tweeverdieners	30	37	43	56
anderhalfverdieners met				
- man in voltijdbaant ^b	16	21	26	36
- vrouw in voltijdbaant ^b	1	1	1	1
half-om-halfverdieners ^c	1	2	2	4
dubbelverdieners ^d	11	13	14	14
geenverdieners ^e	16	15	15	10
totaal	100	100	100	100
a Heteroparen waarvan beide partners 15 tot 65 jaar zijn.				
b Een voltijdbaant is hier gedefinieerd als een baan van ten minste 35 uur per week.				
c Beide partners hebben een baan van minder dan 35 uur per week.				
d Beide partners hebben een baan van ten minste 35 uur per week.				
e Geen van beide partners verricht betaald werk.				
Bron: CBS (WBO'85/'86-'98) SCP-bewerking				

De grootste categorie onder de tweeverdieners bestaat uit anderhalfverdieners waarvan de man voltijds en de vrouw in deeltijd werkt. Dit type is de afgelopen jaren het sterkst in omvang toegenomen. Twee derde van de huishoudens waarin de man en vrouw allebei werken, behoorde in 1998 tot het anderhalfverdienerstype. Het aandeel paren waarin beide partners voltijds werken, neemt nauwelijks toe.

4.2.2 Arbeidsduur en arbeidstijden

In de afgelopen jaren is het aandeel vrouwen met een deeltijdbaan sterk gestegen. In 1990 had de helft van de werkzame vrouwelijke beroepsbevolking een baan van 12-34 uur per week. In 1999 is dit toegenomen tot 61%. Dit komt vooral door een toename van het aantal vrouwen met een baan van 20-34 uur per week. De meeste mannen hebben een voltijd-baan. Negen van de tien mannen in de werkzame beroepsbevolking heeft een werkkring van 35 uur of meer per week. Zie tabel 4.7.

Tabel 4.7 Werkzame personen van 15-64 jaar naar arbeidsduur per week, onderwijsniveau, en geslacht, 1990-1999 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	1999	1990	1995	1999
arbeidsduur per week						
<12 uur	19	19	17	6	6	5
12-19 uur	13	13	14	2	2	2
20-34 uur	29	34	36	7	8	8
≥ 35 uur	40	34	33	85	85	84
totaal	100	100	100	100	100	100
basisonderwijs						
< 12 uur	29	33	33	9	10	12
12-19 uur	18	17	17	2	2	2
20-34 uur	26	30	29	7	8	8
≥ 35 uur	26	19	22	82	80	78
totaal	100	100	100	100	100	100
vbo/mavo						
< 12 uur	26	29	28	8	9	9
12-19 uur	14	15	16	2	2	3
20-34 uur	27	31	33	7	8	8
≥ 35 uur	33	26	23	83	82	80
totaal	100	100	100	100	100	100
mbo/havo/vwo						
< 12 uur	16	16	15	5	4	4
12-19 uur	11	12	15	2	2	2
20-34 uur	29	35	37	5	7	7
≥ 35 uur	44	36	33	87	87	87
totaal	100	100	100	100	100	100
hbo						
< 12 uur	11	12	10	3	4	4
12-19 uur	13	10	11	2	2	3
20-34 uur	30	36	38	12	9	10
≥ 35 uur	46	42	41	83	85	83
totaal	100	100	100	100	100	100
wo						
< 12 uur	8	8	4	4	3	1
12-19 uur	11	7	7	2	2	1
20-34 uur	37	38	39	14	11	12
≥ 35 uur	44	46	49	80	84	86
totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1990-1999)

In 1999 had 17% van alle werkende vrouwen een baan van minder dan twaalf uur per week. Zij maken geen deel uit van wat valt onder de definitie van de 'werkzame beroepsbevolking' (zie de toelichting op gehanteerde begrippen in bijlage A). Van de mannen had 5% een baan van minder dan twaalf uur per week. Mannen werken het meest in een voltijdbaam.

Tabel 4.8 Werkzame personen naar arbeidsduur per week, herkomstgroepering en geslacht, 1995 en 1999 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1995	1999	1995	1999
autochtonen				
<12 uur	20	17	6	6
12-19 uur	13	15	2	2
20-34 uur	34	36	7	8
≥ 35 uur	33	32	85	84
totaal	100	100	100	100
westerse allochtonen				
< 12 uur	15	16	5	4
12-19 uur	13	12	3	2
20-34 uur	34	34	9	9
≥ 35 uur	38	38	84	85
totaal	100	100	100	100
niet-westerse allochtonen				
< 12 uur	15	15	6	6
12-19 uur	10	11	3	4
20-34 uur	31	32	11	9
≥ 35 uur	44	43	80	81
totaal	100	100	100	100
w.v. Turken				
< 12 uur	.	.	.	.
12-19 uur	.	.	.	.
20-34 uur	.	28	.	.
≥ 35 uur	46	41	84	84
totaal	100	100	100	100
Marokkanen				
< 12 uur	.	.	.	.
12-19 uur	.	.	.	.
20-34 uur	.	34	.	.
≥ 35 uur	.	30	73	80
totaal	100	100	100	100
Surinamers				
< 12 uur	11	12	.	.
12-19 uur	8	8	.	.
20-34 uur	32	35	10	9
≥ 35 uur	49	45	82	81
totaal	100	100	100	100
Antillianen/Arubanen				
< 12 uur	.	.	.	.
12-19 uur	.	.	.	.
20-34 uur	.	36	.	.
≥ 35 uur	.	37	83	81
totaal	100	100	100	100

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 5.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1995 en 1999)

Vrouwen hebben dus veel vaker een kleine baan dan mannen. Deze kleine banen komen vooral vaak voor onder vrouwen met een lage opleiding. Bovendien worden deze banen vaker vervuld door autochtone dan door allochtone vrouwen. Onder de vrouwen werken de allochtonen vaker voltijds dan de autochtonen. Vooral onder de werkende niet-westerse allochtone vrouwen is het aandeel met een voltijdbaan groter dan onder de autochtone vrouwen (tabel 4.8).

Werktijden

De helft van de werkenden werkt alleen op normale kantooruren, de andere helft ook op andere tijden, zoals 's avonds en in het weekend. Het aandeel werkenden dat op onregelmatige tijden werkt, is in de afgelopen jaren licht gedaald.

Er zijn slechts kleine verschillen tussen mannen en vrouwen qua werktijden. Vrouwen werken iets minder vaak buiten kantooruren dan mannen. Vrouwen hebben iets vaker avond-diensten, terwijl mannen wat vaker 's nachts werken of overdag in het weekend. Zie tabel 4.9.

Tabel 4.9 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar geslacht en regeling werktijden, 1992-1998 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1992	1995	1998	1992	1995	1998
regelmatig	53	54	52	51	51	49
onregelmatig	46	46	47	49	49	51
nacht en avond	12	12	13	16	16	16
w.o. ploegendienst	5	5	6	6	6	6
avond	18	18	19	15	16	17
weekend overdag	16	15	15	18	17	18
totaal (= 100%) x 1.000	2.105	2.249	2.562	3.781	3.814	4.047

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1992-1998)

4.2.3 Werkgelegenheid in jaren

In de Arbeidsrekeningen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) wordt met gebruikmaking van zoveel mogelijk bronnen een zo nauwkeurig mogelijke schatting gemaakt van diverse arbeidsmarktgegevens, waaronder het aantal werkzame personen en het arbeidsvolume in Nederland. In de Arbeidsrekeningen wordt daarmee een zuiverder schatting gegeven dan de schattingen in sommige bronnen, zoals de Enquête beroepsbevolking. Onlangs heeft een revisie plaatsgevonden, waardoor herziene schattingen van het aantal werkzame personen en het arbeidsvolume beschikbaar zijn gekomen. De gegevens in tabel 4.10 wijken daardoor af van overeenkomstige gegevens die eerder in het *Jaarboek Emancipatie* (SZW/CBS 1999) zijn gepubliceerd. Op dit moment zijn nog geen herziene gegevens uit de jaren voor 1995 beschikbaar. Vooral herziene schattingen van betaalde arbeid in en ten behoeve van particuliere huishoudens zijn in dit verband relevant.

In 1995 bedroeg de werkgelegenheidsgraad 57%, in 1999 was deze toegenomen tot 65%. Door hun toegenomen participatie aan de arbeidsmarkt zijn vrouwen een steeds groter deel uit gaan maken van alle werkzame personen. In 1995 was 43% van alle mensen met werk van één uur of meer vrouw. Dit is gestegen tot 44% in 1999.

Het aandeel vrouwen in het totale arbeidsvolume is veel lager: 35% in 1999. Dit komt doordat vrouwen veel vaker dan mannen in deeltijd werken. Hierdoor is ook de werkgele-

genheidsgraad in arbeidsjaren van vrouwen veel minder hard gestegen: van 35% in 1995 tot 41% in 1999.

Tabel 4.10 Werkgelegenheidsgraad naar geslacht (voorlopige herziene gegevens) (in procenten)

	werkgelegenheidsgraad in personen ^a		aandeel vrouwen onder werk- zame personen	werkgelegenheidsgraad in jaren ^b		aandeel vrouwen van totaal arbeidsjaren
	vrouwen	mannen		vrouwen	mannen	
1995	57	79	43	35	73	33
1996	58	80	43	36	75	33
1997	60	82	43	37	76	33
1998	63	83	44	39	77	34
1999	65	84	44	41	78	35

a Werkende personen (1 uur of meer) in procenten van de gemiddelde bevolking van 15-64 jaar.
b Arbeidsvolume in arbeidsjaren van werkende personen in procenten van de gemiddelde bevolking van 15-64 jaar.

Bron: CBS (Arbeidsrekeningen en Bevolkingsstatistieken 1995-1999)

4.2.4 Verschillende posities op de arbeidsmarkt

Positie in de werkkring

De flexibiliteit van de arbeidsmarkt neemt de laatste jaren flink toe. Het aantal flexwerkers is dan ook sterk gegroeid sinds 1992. In 1992 hadden 400.000 mensen een flexibele arbeidsrelatie. In 1999 was dit toegenomen tot 571.000 mensen. Vrouwen hebben twee keer zo vaak als mannen een flexibele arbeidsrelatie. Vrouwen zijn in 1999 even vaak werkzaam als uitzendkracht en als oproep- of invalkracht, terwijl mannelijke flexwerkers vaker als uitzendkracht werken. Het aandeel van vrouwen onder de flexwerkers is overigens wel afgenomen. Zie tabel 4.11.

Tabel 4.11 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar geslacht en positie in de werkkring, 1992 en 1999 (in procenten)

	vrouwen		mannen		aandeel vrouwen	
	1992	1999	1992	1999	1992	1999
werknemers	91	91	88	88	37	40
vaste arbeidsrelatie	80	79	84	82	35	39
flexibele arbeidsrelatie	11	12	4	6	59	55
uitzendkracht	2	4	1	3	48	51
oproep- of invalkracht	4	4	1	1	76	68
tijdelijk contract < 1 jaar	3	2	1	1	49	50
geen vaste arbeidsduur	2	2	1	1	61	52
zelfstandigen	9	9	12	12	29	32
werkzaam in eigen bedrijf	5	7	11	11	21	27
meewerkend	3	2	.	0	95	.
overige zelfstandigen	1	1	1	0	35	50
totaal (= 100%) x 1.000	2.105	2.684	3.781	4.121	36	39

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 5.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1992 en 1999)

Ondanks deze toegenomen flexibilisering heeft het grootste deel van de werkzame beroepsbevolking een vaste baan. In 1999 hadden bijna acht van de tien werkenden een vaste arbeidsrelatie. Daarnaast werkte één op de tien werkenden als zelfstandige. Het aandeel van vrouwen onder de zelfstandigen is de afgelopen jaren toegenomen, vooral door de groei van het vrouwelijk ondernemerschap.

Bedrijfstak

Vrouwen en mannen werken veelal in verschillende bedrijfstakken (tabel 4.12). Ruim een kwart van de werkende vrouwen heeft een baan in de gezondheids- en welzijnszorg. Hierbij gaat het om werk in ziekenhuizen, verpleeg- en bejaardentehuizen, en andere welzijnsinstellingen. Vrouwen nemen dus een groot deel van de betaalde zorgtaken op zich. Daarnaast werkt een groot deel van de vrouwen in de handel, bijvoorbeeld in de detailhandel. Mannen werken veel vaker dan vrouwen in de industrie.

De mate waarin vrouwen en mannen evenredig over de bedrijfstakken verdeeld zijn, kan worden samengevat in een maat voor segregatie: de maat heeft een maximum van één wanneer alle vrouwen in andere bedrijfstakken werken dan mannen, en een minimum van nul wanneer er sprake is van een geheel evenredige verdeling. De index voor bedrijfstaksegregatie bedraagt 0,30 in 1999 en is ondanks de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen gelijk gebleven in vergelijking tot 1994.

Tabel 4.12 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar geslacht en bedrijfstak, 1994 en 1999 (in procenten)

	vrouwen		mannen		aandeel vrouwen	
	1994	1999	1994	1999	1994	1999
index segregatie per bedrijfstak					0,299	0,300
landbouw en visserij	3	2	5	4	23	26
delfstoffenwinning	.	.	0	0	.	.
industrie	9	8	22	20	19	21
energie- en waterleidingbedrijven	0	0	1	1	14	17
bouwnijverheid	1	1	10	10	7	6
handel	17	16	15	14	40	42
horeca	4	4	2	2	46	50
vervoer en communicatie	4	4	8	8	22	25
financiële instellingen	4	5	3	4	44	45
zakelijke dienstverlening	9	11	9	12	36	37
openbaar bestuur	7	6	10	9	30	31
onderwijs	9	9	5	5	49	53
gezondheids- en welzijnszorg	26	27	5	5	76	77
cultuur en overige dienstverlening	5	5	3	3	52	50
totaal ^a (= 100%) x 1.000	2.172	2.684	3.747	4.121	37	39

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 5.000 personen).

a Totaal is inclusief personen werkzaam in dienst van huishoudens en in internationale gemeenschapsorganen.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1994 en 1999)

Beroepen

Sommige beroepen worden vooral uitgeoefend door mannen; andere beroepen vooral door vrouwen. Dit wordt aangeduid met de term 'beroepssegregatie'. Zoals al bleek, zijn veel

vrouwen werkzaam in de gezondheidszorg. Typische vrouwenberoepen zijn dan ook de (para)medische en verzorgende beroepen (tabel 4.13). Zowel op laag, middelbaar als hoger beroepsniveau zijn vrouwen sterk vertegenwoordigd in deze beroepsklassen. Beroepen waar zeer weinig vrouwen werken, zijn te vinden in de sfeer van techniek en transport. Sinds 1987 is het aandeel van de vrouwen door de sterke stijging van hun arbeidsparticipatie in vrijwel alle beroepen toegenomen, ook en in aanzienlijke mate in typische vrouwenberoepen, die al het hoogste aandeel vrouwen hadden. Overigens is in de beroepen met het laagste aandeel vrouwen, dit aandeel sinds 1987 eveneens toegenomen.

Tabel 4.13 Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar beroepsklasse 1987-1999 (in procenten)

	1987	1990	1995	1999
hoogste aandeel vrouwen				
(para)medisch-lager	84	86	87	88
(para)medisch-middelbaar	82	85	85	88
verzorgend-hoger	68	65	70	78
(para)medisch-hoger	69	76	77	77
administratief, commercieel e.d.-lager	71	75	74	74
verzorgend-lager	79	75	79	74
gedrag en maatschappij-middelbaar	52	51	60	70
verzorgende e.d.-middelbaar	66	70	70	70
pedagogisch-hoger	47	52	55	60
laagste aandeel vrouwen				
managers-wetenschappelijk	.	13	16	23
juridisch, bestuurlijk, beveiliging-middelbaar	14	13	19	22
agrarisch-middelbaar	7	10	17	20
managers e.d.-hoger	.	.	.	17
beveiliging-lager	.	.	9	15
technisch-lager	10	11	10	11
technisch-hoger	.	5	6	10
technisch-wetenschappelijk	.	.	.	10
transport-lager	4	4	4	7
technisch-middelbaar	2	3	3	5

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 5 000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1987-1999)

Beroepsniveau

De toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen heeft ertoe geleid dat het aandeel vrouwen in middelbare, hogere en wetenschappelijke beroepen sterk is gestegen. In 1987 was nog slechts 18% van de wetenschappelijke beroepsbeoefenaren vrouw. Dit was in 1994 gestegen tot 24% en is verder gestegen tot 31% in 1999. Van de managers in hogere en wetenschappelijke beroepen was in 1999 een op de vijf personen vrouw, in 1994 was dit nog een op de zeven en in 1987 nog slechts een op de twaalf. Zie tabel 4.14.

Voor de beroepen onderscheiden naar niveau kan een soortgelijke index voor segregatie worden berekend als voor de verschillen per bedrijfstak. In dit geval is de 'verticale segregatie-index' in 1999 heel laag, namelijk 0,027. Dit betekent dat de mate waarin vrouwen en mannen verdeeld zijn over de beroepsniveaus vrijwel evenredig is. De verticale segregatie-

index is wat lager dan in 1994 en duidelijk lager dan in 1987: de verschillen in het aandeel van de vrouwen per beroepsniveau zijn kleiner geworden.

De segregatie-index is ook berekend voor alle afzonderlijke beroepsgroepen. Uit de waarde van deze maat voor 1999 mag worden afgeleid, dat de verdeling van vrouwen en mannen over de beroepsgroepen tamelijk ongelijk is en sinds 1987 is toegenomen. Dat was ook al enigszins zichtbaar in het gegroeide aandeel van vrouwen in de vrouwenberoepen in tabel 4.13.

Beide resultaten combinerend lijkt de segregatie naar beroep te zijn toegenomen, maar de ongelijkheid naar niveau te zijn afgenomen.

Tabel 4.14 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar geslacht en beroepsniveau, 1987-1999 (in procenten)

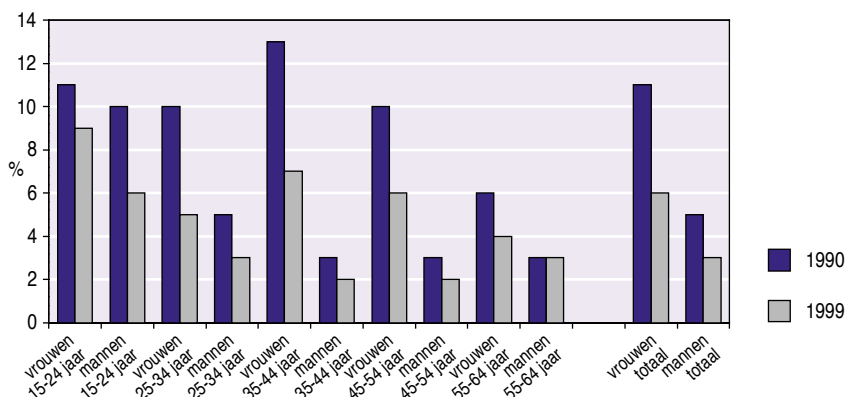
	vrouwen			mannen			aandeel vrouwen		
	1987	1994	1999	1987	1994	1999	1987	1994	1999
index segregatie beroepen							0,411	0,475	0,530
Index segregatie beroepsniveau							0,082	0,046	0,027
elementaire beroepen	8	7	7	6	5	7	41	44	41
lagere beroepen	38	27	25	29	25	24	39	38	41
middelbare beroepen	34	38	40	38	39	38	30	36	40
hogere beroepen	15	18	20	18	18	20	30	36	40
wetenschappelijke beroepen	3	5	7	7	8	10	18	24	31
managers in hogere en wetenschappelijke beroepen	0	1	1	2	2	3	8	14	21
totaal (= 100%) x 1.000	1.721	2.172	2.678	3.536	3.747	4.103	33	37	39
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1987-1999)									

4.2.5 Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid

Werkloosheid

De werkloosheid daalt de laatste jaren gestaag. In 1999 maakten 292.000 mensen deel uit van de werkloze beroepsbevolking. In 1990 waren dat er nog 419.000. De werkloosheid onder vrouwen was in 1999 bijna twee keer zo hoog als onder mannen. Dit is al jarenlang het geval. Van de vrouwen behoorde in 1999 6% tot de werkloze beroepsbevolking, van de mannen was dit 3% (figuur 4.1). Mensen maken deel uit van de werkloze beroepsbevolking als ze niet of minder dan twaalf uur werken en actief zoeken naar werk van twaalf uur of meer per week.

Figuur 4.1 Werkloosheid naar geslacht en leeftijdsklasse, 1990 en 1999 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1990 en 1999)

Werkloosheid onder de allochtone bevolking

Allochtonen hebben ook geprofiteerd van de dalende werkloosheid in de afgelopen jaren. Toch blijft de werkloosheid onder allochtonen beduidend hoger dan onder autochtonen. In 1999 was 3% van de autochtone beroepsbevolking werkloos, van de allochtone met 9% ruim driemaal zoveel. De werkloosheid onder vrouwelijke autochtonen en allochtonen is hoger dan die onder mannen. Bij de niet-westerse allochtonen is het verschil het kleinst. Zie tabel 4.15.

Tabel 4.15 Werkloosheid naar geslacht en herkomstgroepering, 1995 en 1999 (in procenten)

	werkloze beroepsbevolking	
	1995	1999
vrouwen		
autochtonen	10	5
westerse allochtonen	14	7
niet-westerse allochtonen	27	15
wo. Turken	39	.
Marokkanen	.	.
Surinamers	17	10
Antillianen/Arubanen	.	.
mannen		
autochtonen	5	2
westerse allochtonen	9	4
niet-westerse allochtonen	26	13
wo. Turken	28	12
Marokkanen	31	17
Surinamers	20	10
Antillianen/Arubanen	.	.

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 5.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1995 en 1999)

Opvallend is nog dat de daling van de werkloosheid bij mannen wat sneller verloopt dan bij vrouwen. Zo werd het werkloosheidspercentage van de niet-westerse allochtone mannen gehalveerd (van 26% naar 13%), terwijl de daling onder de niet-westerse allochtone vrouwen wat kleiner was (van 27% naar 15%).

Werkloosheid en onderwijsniveau

In 1999 was het opleidingsniveau van de werkzame beroepsbevolking gemiddeld hoger dan in 1990. Gemiddeld is het aandeel hoger opgeleiden onder de werkzame vrouwen hoger dan onder de mannen: vooral het aandeel hbo'ers onder de werkzame vrouwen is hoger (tabel 4.16).

In de werkloze beroepsbevolking ligt het opleidingsniveau lager dan onder de werkzame beroepsbevolking. Het aandeel middelbaar opgeleiden is onder de werkloze vrouwen hoger dan onder de werkloze mannen. Het aandeel hbo'ers is bij de werkloze vrouwen relatief laag.

Tabel 4.16 Werkzame en werkloze beroepsbevolking van 15-64 jaar naar geslacht en onderwijsniveau, 1990 en 1999 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1990	1999	1990	1999
werkzame beroepsbevolking				
basisonderwijs	9	6	12	9
mavo, vbo	25	20	25	21
havo/vwo, mbo	42	46	42	43
hbo	18	21	13	17
wo	5	8	8	10
totaal x 1.000 (= 100%)	1.958	2.684	3.686	4.121
werkloze beroepsbevolking				
basisonderwijs	18	15	32	21
mavo, vbo	31	30	26	24
havo/vwo, mbo	33	38	28	35
hbo	13	11	7	14
wo	5	6	7	6
totaal x 1000 (= 100%)	240	172	179	121
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1990 en 1999)				

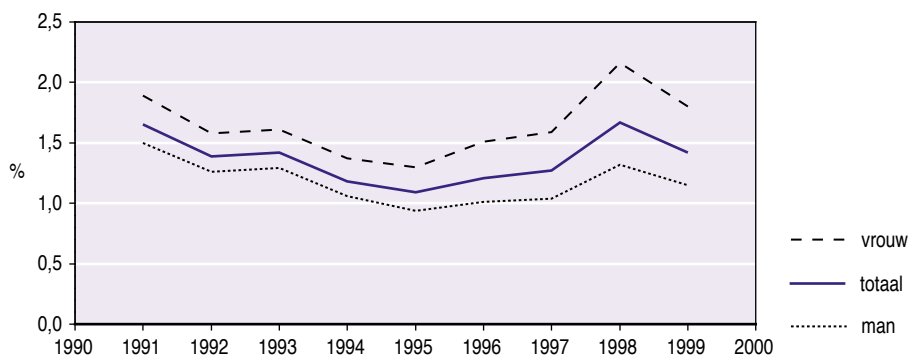
Arbeidsongeschiktheid

Vrouwen hebben een groter risico om in de WAO te belanden. In figuur 4.2 staan de kansen op instroom in een arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO, WAZ en Wajong) uitgesplitst naar geslacht, weergegeven voor de periode 1992-1999. Het lijkt erop dat de verschillen tussen vrouwen en mannen in de afgelopen jaren groter zijn geworden. Sinds 1996 hebben vrouwen anderhalf keer zoveel kans om arbeidsongeschikt te worden dan mannen.¹

De veelgehoorde veronderstelling dat dit grotere risico van vrouwen een gevolg is van de dubbele belasting, is in onderzoek ontkracht. De positie in het huishouden, de samenstelling van het huishouden en/of kostverdienerschap geven geen aantoonbare verklaring voor het hogere arbeidsongeschiktheidsrisico van vrouwen (LISV 2000). Er blijken twee mechanismen te zijn waarlangs het verhoogde risico tot stand komt. In de eerste plaats werken vrouwen vaker onder omstandigheden met een hoger risico: in de zorg; in beroepen met weinig

carrière mogelijkheden; in beroepen waarin niet zelfstandig oplossingen bedacht moeten worden; en onder een ongezonde werkdruk. In de tweede plaats hebben vrouwen bij bepaalde werkomstandigheden een (iets) grotere kans op arbeidsongeschiktheid. Het gaat daarbij om een slechte werksfeer, geen plezier in het werk en veel fysiek werk.

Figuur 4.2 Instroomkans in arbeidsongeschiktheidsregelingen^{a b}, 1990-1999 (als percentage van het aantal werkzame personen)

a Het aantal nieuwe WAO/WAZ/Wajong-uitkeringen als percentage van het aantal werkzame personen, inclusief personen met een baan < 12 uur per week.

b Het cijfer voor 1999 is gebaseerd op een raming voor 1999 op basis van voorlopige cijfers over de eerste 3 kwartalen van 1999.

Bron: LISV (2000)

4.2.6 Nederland in internationaal perspectief

Arbeidsdeelname in de Europese Unie

De arbeidsdeelname van vrouwen van 15-64 jaar ligt in alle landen van de Europese Unie (EU) lager dan die van mannen, in de Scandinavische landen echter aanzienlijk hoger dan in de andere Europese landen. In Zweden en Denemarken werkten in 1998 bijna zeven van de tien vrouwen. De Nederlandse vrouwen komen met een arbeidsdeelname (1 uur of meer werkzaam per week) van 59% samen met de Oostenrijkse op een gedeelde vijfde plaats binnen de Europese Unie. Zie tabel 4.17.

Tabel 4.17 Arbeidsdeelname^a van 15-64-jarigen in EU-landen naar geslacht, 1987 en 1998 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1987	1998	1987	1998
België	37	48	66	67
Denemarken	70	70	80	80
Duitsland ^b	48	56	75	72
Griekenland	36	40	73	72
Spanje	26	35	63	65
Frankrijk	49	53	70	67
Ierland	32	48	64	71
Italië	34	37	70	67
Luxemburg	42	46	78	75
Nederland	42	59	72	80
Oostenrijk ^c	49	59	78	76
Portugal	49	58	76	76
Finland ^c	68	61	72	66
Zweden ^c	77	66	83	71
Verenigd Koninkrijk	55	63	74	77

a Werkende personen (1 uur of meer) van de bevolking van 15-64 jaar.

b In 1987 exclusief nieuwe deelstaten, in 1998 inclusief nieuwe deelstaten.

c Gegevens 1987 hebben betrekking op 1985.

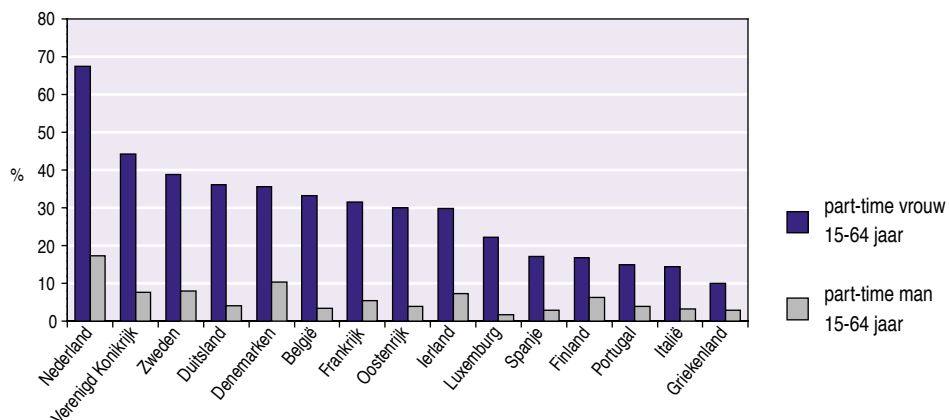
Bron: Eurostat (Labour force survey 1987 en 1998)

Deeltijdwerk in diverse landen

Nederland is koploper in Europa in het deeltijdwerken. In 1998 werkte ruim 38% van de Nederlandse werkende beroepsbevolking in deeltijd. Dit is ruim tweemaal zo hoog als het gemiddelde van de Europese Unie van 17%. Vooral vrouwen werken in deeltijd. In geen van de landen in de EU is het aandeel vrouwen dat in deeltijd werkt, zo hoog als in Nederland, waar dat in 1998 voor 67,5% van de vrouwen het geval was. Ook in het Verenigd Koninkrijk was het aandeel vrouwelijke deeltijdwerkers met 44% tamelijk hoog. Het aandeel van de mannen dat in Nederland in deeltijd werkt, is eveneens hoger dan in de andere EU-landen.

Het werken in deeltijd is niet strak gedefinieerd, maar door de respondent zelf ingevuld. Gebleken is dat de termen 'deeltijd' en 'voltijd' niet in alle landen dezelfde betekenis lijken te hebben. In vergelijkingen van het aantal uren dat vrouwen werken in de EU-landen in vorige jaren, bleek het verschil tussen Nederland en de andere landen iets minder groot, hoewel Nederland ook dan koploper is. Over 1998 zijn deze gegevens niet opgenomen in de door Eurostat gepubliceerde uitkomsten.

Figuur 4.3 Aandeel deeltijdwerkers onder werkenden (1 uur of meer per week) van 15-64 jaar in EU-landen, naar geslacht, 1998 (in procenten)

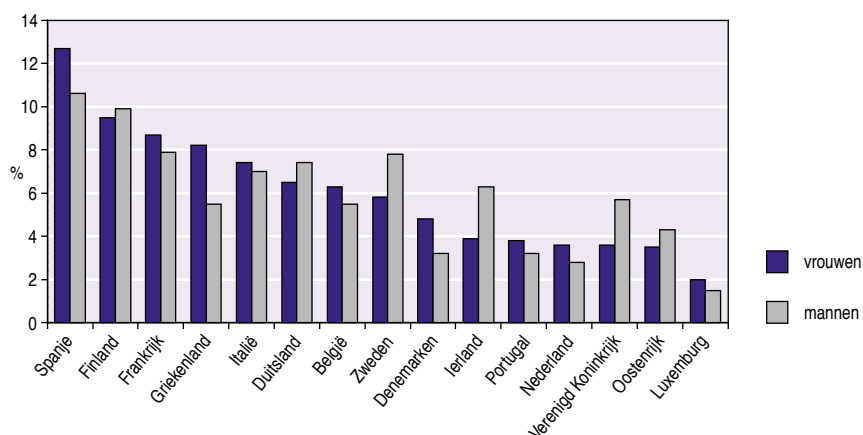

Bron: Eurostat (Labour force survey 1998)

Werkloosheid in EU-landen

In de meeste landen van de Europese Unie is de werkloosheid onder vrouwen van 15-64 jaar hoger dan onder mannen. Nederland kent een zeer laag niveau van werkloosheid in vergelijking met de andere EU-landen. Alleen in Luxemburg was dit lager, zoals blijkt uit figuur 4.4.

Figuur 4.4 Werkloosheid onder 15-64-jarigen naar geslacht in EU-landen^a, 1998 (in procenten)

a Werklozen zijn mensen zonder werk die beschikbaar zijn om te beginnen in een baan en de afgelopen 4 weken actief gezocht hebben naar werk; werklozen in procenten van de beroepsbevolking. Bij deze internationale vergelijking wordt geen ondergrens van 12 uur per week gehanteerd.

Bron: Eurostat (Labour force survey 1998)

4.3 Deelname aan onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg

4.3.1 Tijd besteed aan onbetaalde en betaalde arbeid

In de periode 1975-1995 zijn vrouwen meer tijd aan betaalde arbeid en, omgekeerd, minder tijd aan onbetaalde arbeid gaan besteden. Deze afname kan voornamelijk worden toe-

geschreven aan een vermindering van de tijd besteed aan huishoudelijk werk, zoals koken, boodschappen doen, wassen. Aan de verzorging van kinderen en andere huisgenoten zijn vrouwen daarentegen meer tijd gaan besteden.

Mannen besteden nu meer tijd aan onbetaalde arbeid dan twintig jaar geleden, en iets meer aan betaalde arbeid. De toename van de tijd besteed aan onbetaalde arbeid komt vooral het huishoudelijk werk ten goede. Ook zijn mannen iets meer tijd gaan besteden aan doe-het-zelven en familiehelp. De toename van de tijd die mannen besteden aan betaalde arbeid, wordt veroorzaakt doordat meer mannen zijn gaan werken.

Uit de gegevens in tabel 4.18 valt tevens af te leiden dat de vermindering van de tijd die vrouwen aan onbetaalde arbeid besteden, niet gepaard is gegaan met een even grote toename van de tijd die mannen hieraan besteden (4,9 versus 3,7 uur).

Tabel 4.18 Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid door personen van 25 jaar en ouder naar geslacht, 1975-1995 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995
vrouwen					
onbetaalde arbeid	42,6	44,4	43,3	39,1	37,7
w.v.					
huishoudelijke en gezinstaken	40,9	42,5	41,0	36,7	35,4
w.v.					
huishoudelijk werk	30,6	30,2	28,8	26,1	25,3
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	4,6	5,2	4,7	5,0	5,1
doe-het-zelfwerkzaamheden	5,7	7,1	7,5	5,6	5,0
familiehelp en hulp aan niet-familieleden	0,9	1,0	1,1	1,2	1,1
vrijwilligerswerk	0,8	0,9	1,1	1,1	1,2
betaalde arbeid	3,9	4,4	5,9	7,7	9,3
mannen					
onbetaalde arbeid	17,4	18,5	20,4	19,7	21,1
w.v.					
huishoudelijke en gezinstaken	15,3	16,2	17,7	17,0	18,3
w.v.					
huishoudelijk werk	8,5	8,8	10,3	10,0	11,1
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	1,9	1,9	1,8	1,9	1,9
doe-het-zelfwerkzaamheden	4,9	5,5	5,6	5,2	5,2
familiehelp en hulp aan niet-familieleden	0,7	0,7	1,2	0,9	1,2
vrijwilligerswerk	1,5	1,6	1,5	1,8	1,7
betaalde arbeid	27,3	25,6	25,1	27,3	28,6
totaal					
onbetaalde arbeid	30,3	31,8	32,1	29,5	29,7
w.v.					
huishoudelijke en gezinstaken	28,4	29,6	29,7	27,0	27,2
w.v.					
huishoudelijk werk	19,8	19,7	19,8	18,2	18,5
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	3,3	3,6	3,3	3,5	3,6
doe-het-zelfwerkzaamheden	5,3	6,3	6,6	5,4	5,1
familiehelp en hulp aan niet-familieleden	0,8	0,9	1,1	1,0	1,2
vrijwilligerswerk	1,1	1,3	1,3	1,5	1,4
betaalde arbeid	15,3	14,8	15,2	17,3	18,6

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Tabel 4.19 Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid door personen van 25 jaar en ouder naar type huishouden en geslacht, 1975-1995 (in uren per week)

	vrouwen			mannen		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995
alleenstaanden						
onbetaalde arbeid	36,2	34,4	31,0	21,9	21,4	20,2
w.v. huishoudelijke en gezinstaken	34,0	32,1	28,6	20,2	19,2	17,6
w.v. huishoudelijk werk	26,4	23,4	21,1	16,4	15,7	13,5
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	1,6	0,6	0,9	0,3	0,2	0,2
doe-het-zelfwerkzaamheden	6,1	8,0	6,7	3,5	3,3	3,9
familiehulp en hulp aan niet-familieleden	1,3	1,3	1,1	0,5	0,8	1,1
vrijwilligerswerk	0,9	1,0	1,3	1,2	1,4	1,4
betaalde arbeid	1,6	5,2	7,3	21,8	16,5	23,5
samenwonende mannen en vrouwen zonder kinderen						
onbetaalde arbeid	41,0	37,7	32,7	18,0	21,2	21,9
w.v. huishoudelijke en gezinstaken	38,9	35,8	30,7	16,3	18,6	18,9
w.v. huishoudelijk werk	31,2	27,2	23,9	10,0	11,9	12,1
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	2,1	1,0	1,6	1,3	0,5	0,6
doe-het-zelfwerkzaamheden	5,6	7,6	5,2	5,1	6,2	6,3
familiehulp en hulp aan niet- familieleden	1,2	0,7	1,1	0,6	1,1	1,2
vrijwilligerswerk	0,9	1,2	1,0	1,1	1,5	1,7
betaalde arbeid	3,5	6,6	10,4	20,3	16,0	21,9
samenwonende vrouwen en mannen, jongste kind 0-5 jaar						
onbetaalde arbeid	51,3	55,8	50,6	18,0	22,9	22,4
w.v. huishoudelijke en gezinstaken	49,6	53,9	49,2	15,7	20,0	20,7
w.v. huishoudelijk werk	30,7	29,0	26,0	6,7	8,9	8,6
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	13,4	18,9	19,6	4,2	6,3	8,4
doe-het-zelfwerkzaamheden	5,6	6,0	3,5	4,8	4,8	3,7
familiehulp en hulp aan niet- familieleden	0,7	1,0	0,7	0,7	1,5	0,6
vrijwilligerswerk	0,7	0,8	0,9	1,5	1,4	1,0
betaalde arbeid	1,9	4,3	8,4	36,4	32,6	39,4
samenwonende vrouwen en mannen, jongste kind 6-14 jaar						
onbetaalde arbeid	46,3	48,9	41,9	16,2	16,4	21,6
w.v. huishoudelijke en gezinstaken	45,1	45,8	39,0	13,6	14,4	17,2
w.v. huishoudelijk werk	33,9	32,2	28,3	6,2	7,2	9,9
zorg voor kinderen en						
andere huisgenoten	5,3	6,3	6,7	1,9	1,8	2,6
doe-het-zelfwerkzaamheden	6,0	7,4	4,0	5,4	5,4	4,7
familiehulp en hulp aan niet- familieleden	0,6	1,6	1,3	1,1	0,7	1,8
vrijwilligerswerk	0,6	1,5	1,6	1,4	1,2	2,5
betaalde arbeid	4,2	5,8	11,0	29,8	37,4	36,2
samenwonende vrouwen en mannen, jongste kind ≥15 jaar						
onbetaalde arbeid	45,1	46,2	40,1	16,3	20,3	20,1
w.v. huishoudelijke en gezinstaken	42,7	43,9	37,5	13,1	14,9	13,4
w.v. huishoudelijk werk	36,4	34,5	30,4	6,8	7,5	7,7
zorg voor kinderen en						
andere huisgenoten	1,2	0,9	2,7	1,0	0,6	0,5
doe-het-zelfwerkzaamheden	5,1	8,4	4,5	5,3	6,8	5,1
familiehulp en hulp aan niet- familieleden	0,6	1,3	1,8	0,7	1,8	0,7
vrijwilligerswerk	1,8	1,3	1,2	2,5	1,9	1,7
betaalde arbeid	2,6	6,6	9,0	29,2	34,2	39,4
Bron: SCP (TBO'75-'95)						

De afname van de tijd die vrouwen aan onbetaalde arbeid besteden, heeft zich in alle typen huishoudens voorgedaan, het sterkst in huishoudens van samenwonenden zonder kinderen (tabel 4.19). In alle huishoudens is deze ontwikkeling te verklaren uit de afname in het huishoudelijk werk. Opmerkelijk is dat in gezinnen met jonge kinderen de daling van de tijdsbesteding door de vrouw aan huishoudelijk werk bijna teniet wordt gedaan door een flinke toename van de tijd besteed aan de kinderen. In dat verband kan worden gewezen op de toegenomen waarde die tegenwoordig aan het ouderschap wordt gehecht.

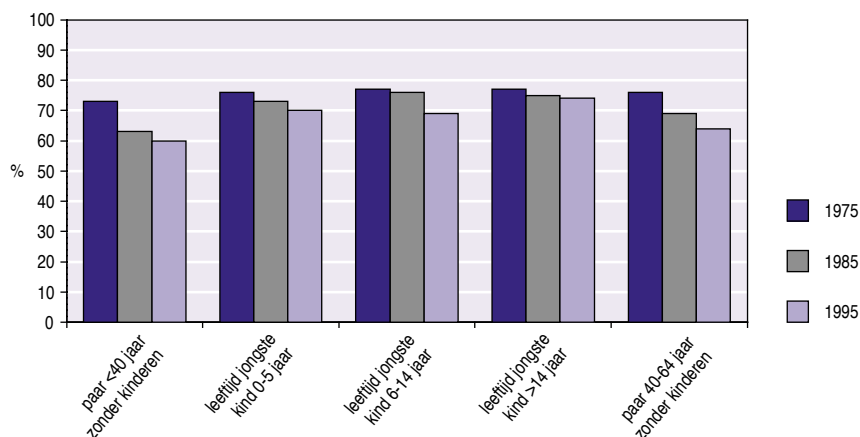
Ongeacht de aanwezigheid van een partner of kinderen of de leeftijd van de kinderen zijn vrouwen in alle typen huishoudens in de periode 1975-1995 flink meer tijd gaan besteden aan betaalde arbeid. De eerdergenoemde trend van toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen is dus gelijk verdeeld over de verschillende soorten huishoudens.

Mannen zijn in alle huishoudens, behalve die van alleenstaanden, meer tijd gaan besteden aan onbetaalde arbeid. In huishoudens met kinderen tot vijftien jaar is de stijging het grootst. Het betreft zowel een stijging van de uren besteed aan huishoudelijk werk als aan de zorg voor kinderen. Daarnaast zijn mannen meer uren betaald gaan werken sinds 1975, in huishoudens met oudere kinderen zelfs fors meer (10 uur).

Aandeel van vrouwen in onbetaalde arbeid

De verdeling van onbetaalde arbeid tussen vrouwen en mannen in de verschillende huishoudenstypen is minder ongelijk geworden. Uit figuur 4.5 valt duidelijk te lezen dat de vermindering in ongelijkheid veel sterker is in gezinsfasen waarin er (nog) geen kinderen zijn of de kinderen al het huis uit zijn, dan in gezinsfasen waarin er kinderen te verzorgen zijn. De aanwezigheid van kinderen blijkt dus een belemmerende factor te zijn in de vermindering van de scheefheid van de taakverdeling binnenshuis.

Figuur 4.5 Aandeel in huishoudelijke en gezinstaken van (al dan niet gehuwd) samenwonende vrouwen naar gezinsfase, 1975-1995 (in procenten)

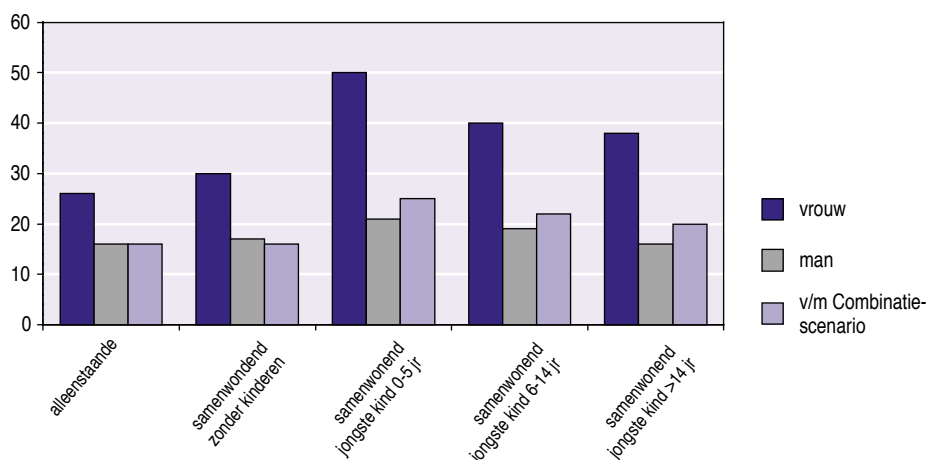

Bron: Van der Lippe (1997); SCP (TBO'75-'95)

4.3.2 Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en het Combinatiescenario

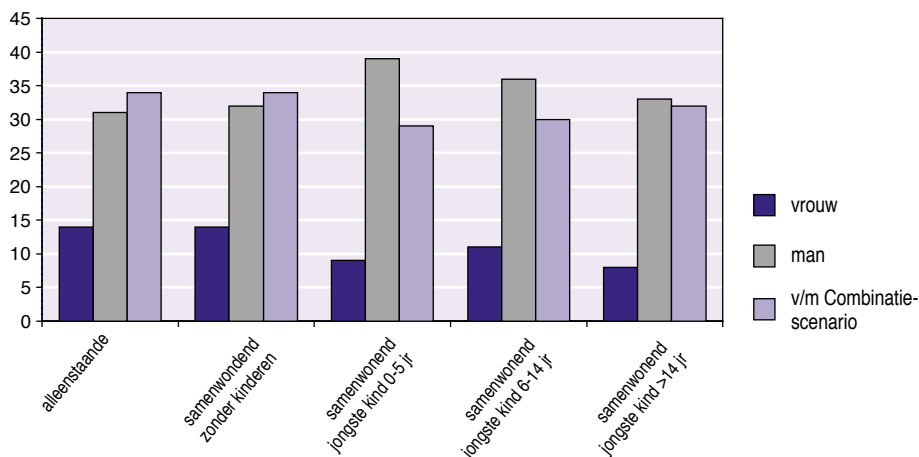
Ondanks de verschuivingen in de tijd van mannen en vrouwen voor betaalde en onbetaalde arbeid is er nog zeker geen sprake van een gelijke verdeling op dit punt. Volgens het Combinatiescenario² zouden in 2010 mannen en vrouwen in een zelfde type huishouden evenveel uren onbetaalde én betaalde arbeid moeten verrichten. In huishoudens met kinderen zijn er meer zorgtaken en zou het aantal uren onbetaalde arbeid hoger moeten liggen dan in huishoudens van alleenstaanden of samenwonenden zonder kinderen. In figuren 4.6 en 4.7 is zichtbaar in hoeverre de tijdsbesteding in 1995 van mannen en vrouwen aan betaald en onbetaald werk afwijkt van de gemiddelden van het Combinatiescenario.

Figuur 4.6 Onbetaalde arbeid van mannen en vrouwen naar huishoudenstype in 1995 en volgens het Combinatiescenario in 2010 (gemiddeld in uren per week)

Bron: SCP (TBO'95); Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid (1995)

Figuur 4.7 Betaalde arbeid van mannen en vrouwen naar huishoudenstype in 1995 en volgens het Combinatiescenario in 2010 (gemiddeld in uren per week)

Bron: SCP (TBO'95); Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid (1995)

Mannen blijken het dichtst bij het Combinatiescenario uit te komen. Zij zouden enkele uren meer onbetaald en enkele uren minder betaald moeten werken. Voor vrouwen zouden de veranderingen veel groter zijn. Zij zouden veel minder onbetaalde zorgarbeid moeten verrichten en veel meer betaalde arbeid. Dit geldt het sterkst voor vrouwen in huishoudens met jonge kinderen.

4.3.3 Zorgzelfstandigheid

De tegenhanger van de nagestreefde economische zelfstandigheid van vrouwen is het vergroten van de zorgzelfstandigheid van mannen. Het begrip economische zelfstandigheid is in het beleid omschreven, maar dat geldt niet voor het begrip zorgzelfstandigheid. Het lijkt in elk geval niet zozeer te gaan om het kunnen zorgen, maar om de mate waarin men daadwerkelijk zelf de noodzakelijke zorgactiviteiten verricht. De vraag wat men dan zou moeten doen, is echter lastig te beantwoorden: welke zorgactiviteiten zijn noodzakelijk, hoeveel tijd moet men aan verschillende zorgactiviteiten besteden om zorgzelfstandig te zijn, en moet iedereen alle activiteiten zelf verrichten?

Hierna wordt een zeer grove indicatie gehanteerd om enig zicht te bieden op de vraag hoeveel mannen en vrouwen zorgzelfstandig genoemd zouden kunnen worden. Daarvoor is gekeken naar een aantal taken die mensen doorgaans (ten minste) één keer in de week verrichten: koken, afwassen, schoonmaken, wassen en strijken, en boodschappen doen. In tabel 4.20 is uiteengezet hoe groot het aandeel personen is dat ten minste één kwartier in een week aan deze activiteiten besteedt. Zo valt, bijvoorbeeld, te lezen dat in 1995 in vergelijking met 1975 minder mensen in een week helemaal geen tijd aan deze zorgactiviteiten besteden (resp. 3% en 7%) en dat inmiddels bijna de helft van de bevolking van twaalf jaar en ouder aan alle activiteiten ten minste één kwartier besteedt.

Tabel 4.20 Aantal zorgactiviteiten^a waaraan ten minste één kwartier in de week tijd is besteed, bevolking van 12 jaar en ouder en naar geslacht, 1975-1995 (in procenten)

	allen			mannen			vrouwen		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
0 activiteiten	7	4	3	13	7	6	1	1	1
1 activiteit	14	8	7	25	14	12	3	1	2
2 activiteiten	10	11	9	18	19	15	3	4	3
3 activiteiten	14	15	12	22	23	19	6	7	6
4 activiteiten	14	18	19	17	24	28	10	11	11
5 activiteiten	41	45	49	6	13	20	76	76	77

^a Bezien zijn: maaltijd bereiden, afwassen, schoonmaken, wassen/strijken en boodschappen doen.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Bij vergelijking van mannen en vrouwen valt op dat een kleine 90% van de vrouwen in een week aan vier of vijf van de zorgactiviteiten tijd besteedt. Dit is tussen 1975 en 1995 nauwelijks veranderd. Bij de mannen is een duidelijke toename zichtbaar, hoewel het aantal mannen dat in een week aan vier of vijf van de zorgactiviteiten ten minste één kwartier besteedt, veel kleiner is dan het aantal vrouwen.

Wanneer zorgzelfstandigheid opgevat zou worden als het besteden van minimaal één kwartier per week aan ieder van ten minste vier van de zorgactiviteiten (koken, afwassen, schoonmaken, wassen/strijken en boodschappen doen), dan kan gesteld worden dat in 1995 48% van de mannen zorgzelfstandig is vergeleken met 88% van de vrouwen.

Zorgzelfstandigheid naar huishoudenstype

In tabel 4.21 is een selectie toegepast door alleen volwassenen in een gezin met kinderen te bestuderen. Daar is het aantal onderzochte zorgactiviteiten bovendien uitgebreid met de zorg voor kinderen. Het aantal vrouwen met kinderen dat in één week aan ten minste vijf van de zes onderzochte activiteiten één kwartier besteedt, is in 1995 bijna 100%, bij de mannen geldt dit slechts voor 46%. Het percentage mannen dat zo gezien als zorgzelfstandig getypeerd zou kunnen worden, is vergeleken met 1975 wel sterk toegenomen.

Wanneer mannen en vrouwen uit paren zonder kinderen worden vergeleken, is het beeld weliswaar iets minder scheef, maar zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen nog altijd aanzienlijk. In 1995 besteedt 70% van de vrouwen ten minste één kwartier aan alle vijf de zorgactiviteiten vergeleken met 20% van de mannen (niet in de tabel).

Tabel 4.21 Aantal zorgactiviteiten^a waaraan volwassenen ten minste één kwartier in de week tijd besteden in gezinnen met kinderen onder de 15 jaar, naar geslacht, 1975-1995 (in procenten)

	allen			mannen			vrouwen		
	1975	1985	1995	1975	1985	1995	1975	1985	1995
0 activiteiten	2	2	1	4	4	3	-	-	-
1 activiteit	6	3	3	12	5	5	1	-	-
2 activiteiten	12	6	4	23	13	9	2	-	-
3 activiteiten	10	11	7	19	22	15	1	1	-
4 activiteiten	10	11	11	20	21	22	1	1	1
5 activiteiten	13	15	19	17	23	27	9	7	11
6 activiteiten	47	52	55	6	11	19	87	92	88

a Bezien zijn: maaltijd bereiden, afwassen, schoonmaken, wassen/strijken, boodschappen doen en kinderverzorging.

Bron: SCP (TBO'75-'95)

4.3.4 Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid internationaal vergeleken

In tabel 4.22 is een aantal gegevens bijeengebracht uit tijdsbestedingsonderzoeken in diverse landen. Doordat de gegevens betrekking hebben op verschillende jaren en op verschillende populaties, zijn de gegevens niet in alle opzichten goed vergelijkbaar, maar verwacht mag worden dat de onderlinge verhoudingen per land veel beter vergelijkbaar zijn, zodat toch wel enkele algemene conclusies zijn te trekken.

In de meeste landen besteden vrouwen veel minder tijd dan mannen aan betaalde arbeid; in Letland, Finland en Zweden zijn de verschillen minder groot dan in de andere landen.

Nederland behoort tot de landen met een relatief laag percentage voor de vrouwen. Bij het onbetaalde werk is de verhouding vrijwel overal andersom. Nederland zit op dit punt in de middenmoot.

Wanneer de ouders nog kleine schoolgaande kinderen hebben, komt het percentage betaalde arbeidstijd van vrouwen ten opzichte van mannen in de meeste landen op ongeveer de helft uit; behalve in Italië, Israël en Finland. Ook de onbetaalde arbeidstijd van mannen als percentage van de onbetaalde arbeidstijd van vrouwen is bij de ouders met jonge kinderen lager dan het gemiddelde voor alle mannen.

De achtergrond van deze verschillen wordt iets duidelijker wanneer de tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid van vrouwen en mannen met kleine kinderen wordt vergeleken met de gemiddelde tijdsbesteding van vrouwen en mannen. Vrouwen met kleine kinderen besteden minder tijd aan betaalde arbeid en meer aan onbetaalde arbeid: veel vrouwen met jonge kinderen houden op met werken of gaan minder uren betaald werken en gaan

meer tijd besteden aan huishouden en kinderen. De verschillen in de tijdsbesteding van de vrouwen met jonge kinderen en de andere vrouwen zijn in Nederland (anno 1995) veel groter dan in de meeste andere landen. Mannen met kleine kinderen besteden daarentegen meer tijd dan gemiddeld aan betaalde arbeid, maar besteden ook meer tijd dan gemiddeld aan onbetaald werk.

Tabel 4.22 Percentage van de tijd in een week besteed aan betaald en onbetaald werk^a in diverse landen, 1987-1998

	jaar	leeftijd populatie	totaal		personen met nog niet schoolgaande kinderen	
			percentage uren betaald	percentage uren onbetaald	percentage uren betaald	percentage uren onbetaald
			vrouwen t.o.v. mannen	vrouwen t.o.v. mannen	vrouwen t.o.v. mannen	vrouwen t.o.v. mannen
Oostenrijk	1992	10 jaar e.o.	49	34	23	25
Finland	1987	15-64	70	59	49	48
Frankrijk	n.b.	18-61/64	60	57	.	.
Duitsland ^b	1991/92	n.b.	50	55	26	42
Italië ^b	1989	n.b.	41	21	33	19
Nederland ^b	1995	18-64	39	49	22	42
Zweden	1990/91	20-64	70	60	.	.
Letland	1996	20-59	75	53	.	.
Canada	1992	15-64	63	55	36	52
Israël	1991	n.b.	39	36	31	31
Noorwegen	1990/91	18-61/64	58	56	29	52
Zwitserland	1997/98	15-61/64	50	49	28	44

a Inclusief reistijd.
b Nederland: exclusief reistijd; Duitsland en Italië: behandeling reistijd onbekend.
. = niet bekend

Bron: ECE (2000)

4.4 Combinatie van arbeid en zorg

4.4.1 Arbeidsdeelname van vrouwen na de geboorte van kinderen

Blijven werken na de geboorte van het eerste kind

In de loop van de afgelopen decennia is het aandeel van de werkende vrouwen dat na de geboorte van het eerste kind is blijven werken, sterk gegroeid. In de jaren zeventig liep het percentage vrouwen met (1 uur of meer) betaald werk terug van 50% à 60% voor de bevalling tot 15% à 20% na de bevalling. Tegenwoordig blijft de grote meerderheid van de vrouwen na de geboorte van het eerste kind werken. Tegelijk is de tendens steeds sterker geworden om na de bevalling minder uren te gaan werken dan ervoor. Hoe ouder de vrouwen bij de geboorte van het eerste kind zijn, des te geringer is de neiging om met werken te stoppen. Zie Tabel 4.23.

Tabel 4.23 Werkende vrouwen voor en na de geboorte van het eerste kind, naar leeftijdscategorie, 1970-1997 (in procenten)

leeftijd bij geboorte eerste kind	geboorteperiode eerste kind	werkende vrouwen			vrouwen die blijven werken na de bevalling, als deel van werkende vrouwen voor de bevalling	absoluut aantal vrouwen in steekproef (= 100%)
		voor de bevalling	na de bevalling			
			evenveel of meer uren	minder uren		
≤ 24 jaar	1970-1974	54	7	5	22	316
	1975-1979	61	8	5	22	240
	1980-1984	54	8	6	26	225
	1985-1989	50	6	12	35	73
	1990-1994	50	9	13	44	29
	1995-1997	66	10	27	55	60
25-29 jaar	1970-1974	64	8	11	29	40
	1975-1979	61	8	12	34	205
	1980-1984	82	11	16	33	265
	1985-1989	82	16	25	51	235
	1990-1994	85	15	39	63	256
	1995-1997	89	15	50	73	71
30-39 jaar	1985-1989	78	28	25	68	57
	1990-1994	85	25	44	82	78
	1995-1997	91	25	50	82	79

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Blijven werken na de geboorte van het tweede kind

Het percentage vrouwen dat na de geboorte van een tweede kind is blijven werken, is eveneens in de loop der jaren gegroeid (tabel 4.24). Opvallend is dat dit aandeel groter is dan na de geboorte van het eerste kind. Bovendien is de neiging onder deze vrouwen om minder uren te gaan werken, veel geringer dan bij de vrouwen die bevielen van een eerste kind. Dit houdt ook verband met het feit dat de meeste vrouwen reeds korter zijn gaan werken na de geboorte van hun eerste kind. De komst van het tweede kind gaat in dit opzicht dus gepaard met minder veranderingen. Hierbij zal waarschijnlijk ook een rol spelen dat de ervaringen na de bevalling van het eerste kind gevolgen hebben gehad voor de samenstelling van de groep vrouwen die is blijven werken en vervolgens is bevallen van een tweede kind: het percentage vrouwen dat voor de bevalling één uur of meer betaald werk verrichtte, ligt aanzienlijk lager dan voor de geboorte van het eerste kind.

Tabel 4.24 Werkende vrouwen voor en na de geboorte van het tweede kind naar leeftijdscategorie, 1970-1997 (in procenten)

leeftijd bij geboorte tweede kind	geboorteperiode tweede kind	werkende vrouwen			vrouwen die blijven werken na de bevalling, als deel van werkende vrouwen voor de bevalling	absoluut aantal vrouwen in steekproef (= 100%)
		voor de bevalling	na de bevalling			
			evenveel of meer uren	minder uren		
≤ 24 jaar	1970-1979	11	6	2	.	237
jonger	1980-1997	14	8	0	.	190
25-29 jaar	1970-1974	13	9	1	.	142
	1975-1979	20	12	3	75	256
	1980-1984	19	13	2	76	216
	1985-1989	23	18	2	82	213
	1990-1994	36	22	6	79	156
	1995-1997	44	29	11	90	95
30-39 jaar	1980-1984	23	17	2	84	136
	1985-1989	43	35	6	94	168
	1990-1994	58	43	6	84	260
	1995-1997	66	45	13	88	190

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Blijven werken na de geboorte van het derde kind

Het aandeel vrouwen dat voor de bevalling van het derde kind betaald werk verricht, is sinds de jaren zeventig sterk toegenomen (tabel 4.25). Nog vaker dan na het tweede kind blijven vrouwen na de bevalling van hun derde kind betaald werken. Aangenomen mag worden dat het effect van eerdere ervaringen, dat hiervoor werd signaleerd, in versterkte mate een rol speelt. Wel is in de loop van de tijd het aandeel vrouwen dat na het derde kind minder uren is gaan werken, toegenomen.

Tabel 4.25 Werkende vrouwen voor en na de geboorte van het derde kind, 1979-1997 (in procenten)

geboorteperiode derde kind	werkende vrouwen			vrouwen die blijven werken na de bevalling, als deel van werkende vrouwen voor de bevalling	absoluut aantal vrouwen in steekproef (= 100%)
	voor de bevalling	na de bevalling			
		evenveel of meer uren	minder uren		
1979 of eerder	13	12	1	.	157
1980-1989	20	16	2	87	341
1990-1997	42	29	7	86	286

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Blijven werken na de geboorte van het eerste kind per onderwijsniveau

In de jaren zeventig bleef gemiddeld één op de vier vrouwen werken na de geboorte van het eerste kind, van de laagopgeleide vrouwen veel minder (één op de acht) dan van de hoogopgeleide (40%). Sindsdien is dit aandeel van alle vrouwen, ongeacht hun opleiding, sterk gegroeid. Het verschil naar opleidingsniveau is echter blijven bestaan: in de jaren negentig blijft de helft van de laagopgeleide vrouwen na het eerste kind betaald werken tegenover negen van de tien hoogopgeleide vrouwen.

Vooral in de jaren negentig is de toename van het aantal vrouwen dat betaalde arbeid combineert met ouderschap, gepaard gegaan met een groei van het aandeel van de vrouwen die minder uren zijn gaan werken na de bevalling. Op alle opleidingsniveaus gaan ongeveer twee van de drie vrouwen die na de geboorte van hun eerste kind blijven werken, minder uren werken.

Tabel 4.26 Werkende vrouwen voor en na de geboorte van het eerste kind naar opleidingsniveau, ≤ 1979-1997 (in procenten)

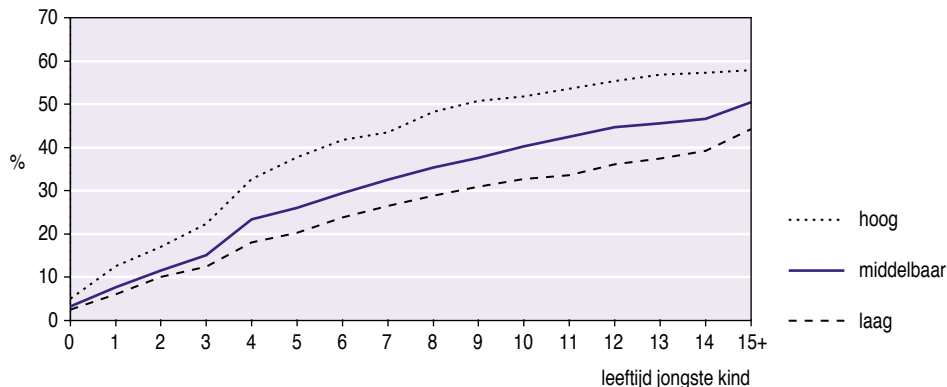
opleidingsniveau	werkende vrouwen				vrouwen die blijven werken na de bevalling, als deel van werkende vrouwen voor de bevalling	absoluut aantal vrouwen in steekproef (= 100%)
	voor de bevalling	na de bevalling				
		evenveel of meer uren	minder uren	gestopt		
< 1980						
laag	52	4	3	45	13	501
middelbaar	67	11	9	48	29	399
hoog	69	14	14	41	40	157
totaal	60	8	7	46	25	1,057
1980-1989						
laag	65	9	11	45	31	374
middelbaar	75	12	19	42	44	488
hoog	82	26	22	34	58	200
totaal	73	14	17	42	43	1,062
1990-1997						
laag	67	11	22	33	50	281
middelbaar	86	17	46	24	72	462
hoog	92	28	51	12	87	214
totaal	82	18	40	24	71	956
Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)						

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Herintredende vrouwen

Een deel van de vrouwen die stoppen met betaald werken na de geboorte van hun kind(eren), keert na een aantal jaren terug op de arbeidsmarkt. In het Onderzoek gezinsvorming 1998 is aan vrouwen die gestopt waren met werken na de geboorte van hun jongste kind, gevraagd hoe oud hun jongste kind was toen ze weer begonnen met werken. De resultaten zijn per opleidingsniveau in figuur 4.8 weergegeven.

Figuur 4.8 Herintredende vrouwen naar opleidingsniveau en naar leeftijd jongste kind (in procenten)

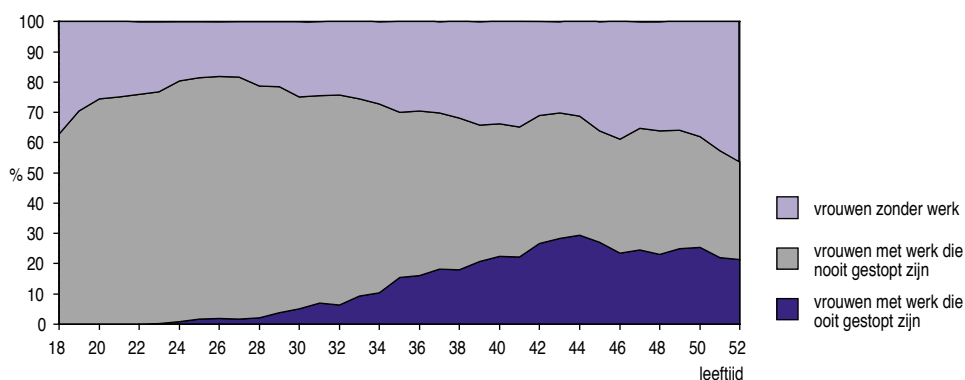

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Voor elk opleidingsniveau is duidelijk een knik zichtbaar in de grafiek bij vier jaar, de leeftijd waarop het kind naar de kleuterschool (basisschool) gaat. Voorts is te zien dat er meer hoogopgeleiden herintreden dan lager opgeleiden. Van de hoogopgeleide vrouwen die niet betaald werken na de geboorte van hun jongste kind, gaan zo'n zes op de tien na een aantal jaren weer aan de slag; van de middelbaar opgeleiden is dit vijf op de tien en van de laagopgeleiden zo'n vier op de tien.

Figuur 4.9 laat zien dat van de werkende vrouwen ouder dan veertig jaar ongeveer een op de drie herintreedster is. Van de veertigers werkt zo'n 60%, heeft 20% na de geboorte van een kind enige tijd niet gewerkt en is 40% steeds betaald blijven werken.

Figuur 4.9 Vrouwen met en zonder betaald werk en al dan niet enige tijd buiten het arbeidsproces na de geboorte van een kind, naar leeftijd, 1998 (in procenten)

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

4.4.2 Voorzieningen voor het combineren van betaalde en onbetaalde arbeid

Kinderopvang

In 1998 werden 182.000 kinderen opgevangen in kinderdagverblijven, bij gastouders en in buitenschoolse opvang. Het aantal deelnemende kinderen is daarmee drie en een half maal zo groot als in 1990. Per 1.000 kinderen van 0-3 jaar maakten 156 kinderen gebruik van een kinderdagverblijf of gastouderopvang; per 1.000 kinderen van 4-12 jaar maakten er 22 gebruik van de buitenschoolse opvang.

Het aantal opvangplaatsen nam toe van 31.000 naar 107.000 plaatsen. Vooral het aantal plaatsen in de gastouderopvang en in de buitenschoolse opvang zijn sinds 1990 zeer sterk gegroeid. Over de omvang van wachtlijsten zijn op dit moment geen betrouwbare gegevens beschikbaar.

De uitkomsten van de Statistiek kindercentra laten zien dat er in 1998 voor elke 1.000 kinderen van 0-3 jaar 82 opvangplaatsen beschikbaar waren in een heledagverblijf, halvedagverblijf (incl. bedrijfscrèche) of gastouderopvang; hetgeen bijna tweeënhalf keer zoveel is als in 1990. De bedrijfsplaatsen maken ruim een derde uit van de plaatsen in kinderdagverblijven en gastouderopvang, terwijl een op de vijf plaatsen een gesubsidieerde plaats is of een SZW-plaats (ten behoeve van alleenstaande ouders die een bijstandsuitkering hebben of hadden).

Het aantal plaatsen voor buitenschoolse opvang is sinds 1990 bijna vertienvoudigd. Van de ruim 23.000 plaatsen is een op de vier een bedrijfsplaats, bijna 30% is een gesubsidieerde of SZW-plaats. Er zijn circa dertien plaatsen per 100 kinderen van 4-12 jaar.

Van de kosten van kinderopvang wordt een derde gedragen door de overheid, hetgeen een aanzienlijke daling is ten opzichte van 1990 toen de overheid nog meer dan de helft van de kosten voor haar rekening nam. Ook de bijdrage van de ouders zelf is flink teruggelopen. Daar staat een forse groei tegenover van de bijdrage van bedrijven in de kosten van kinderopvang. Het is niet bekend hoeveel werknemers aan het bedrijf moeten betalen als bijdrage in de kosten van de bedrijfsplaatsen.

Zie tabel 4.27.

Tabel 4.27 Kinderopvang in Nederland, 1990-1998 (peildatum 31 december) (in aantallen x 1.000)

capaciteit (opvangplaatsen)	1990	1992	1994	1996	1998
naar type voorziening					
heledagverblijven	21,4	34,6	45,4	54,1	60,8
halvedagverblijven	1,5	2,3	3,1	2,4	2,5
bedrijfscreches ^a	2,8	2,7	3,3	.	.
buitenschoolse opvang	3,4	7,5	10,9	13,8	23,4
gastouderopvang ^b	2,1	8,1	10,8	14,6	19,8
naar type plaatsen					
particuliere plaatsen					
totaal				10,2	13,0
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				8,3	9,5
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				1,9	3,5
bedrijfsplaatsen					
totaal				28,4	36,6
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				25,5	30,6
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				2,9	6,0
gesubsidieerde plaatsen					
totaal				22,0	24,8
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				15,4	15,3
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				6,6	9,5
SZW-plaatsen					
totaal				1,7	3,0
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				1,0	1,4
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				0,7	1,6
capaciteit per 100 kinderen					
kinderopvang voor 0-3-jarigen ^c	3,4	5,1	6,7	7,2	8,2
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)	0,2	0,5	0,7	0,8	1,3
kinderen in kinderopvang (deelnemers)					
heledagverblijven	38,4	56,7	83,0	100,8	117,2
halvedagverblijven	2,5	3,6	4,2	4,1	3,9
bedrijfscreches ^a	4,6	4,6	5,1	.	.
buitenschoolse opvang	5,0	10,5	15,2	25,2	39,0
gastouderopvang ^b	2,4	9,3	12,2	15,8	21,7
gebruik per 100 kinderen					
kinderopvang voor 0-3-jarigen ^c	6,1	8,4	10,4	13,4	15,6
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)	0,3	0,6	0,9	1,5	2,2
bijdrage in kosten van betrokken partijen (%)					
overheid	53	49	40	37	33
ouders	34	31	26	25	19
bedrijven	11	18	31	35	45
totale omzet (= 100%) x 1.000 gld.	375.088	714.823	1.012.791	1.164.415	1.299.103

a Vanaf 1996 opgenomen onder heledagverblijven.

b Cijfers over gastouderopvang in 1990 en 1991 zijn gebaseerd op schattingen.

c Dagverblijven, bedrijfscreches en gastouderopvang.

d Volgens onderzoek naar kinderopvang dat wordt uitgevoerd door SGB0 (het onderzoeksbureau van de Vereniging Nederlandse Gemeenten), bedraagt het aantal SZW-plaatsen in 1998 4.700.

. = geen cijfers beschikbaar.

Bron: CBS (Statistiek kindercentra 1990-1998)

Niet alleen het gebruik van de formele kinderopvang door huishoudens met jonge kinderen is sinds de jaren tachtig duidelijk toegenomen. Uit de gegevens van het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO) blijkt dat ook in de particuliere oppas (betaald of onbetaald) een sterke groei optrad. Vergeleken met eind jaren tachtig is het gebruik van particuliere oppas door ouders van kleine kinderen verdrievoudigd (tabel 4.28). Het gebruik van peuterspeelzalen kan gezien de beperkte openingstijden niet opgevat worden als een vorm van kinderopvang die het combineren van arbeid en zorg vergemakkelijkt, maar is voor de volledigheid toch in de tabel opgenomen. Het gebruik daarvan is in de afgelopen jaren vrij constant gebleven.

Het aantal huishoudens dat van een of andere vorm van kinderopvang gebruikmaakt, blijkt in de afgelopen periode met de helft te zijn toegenomen.

Tabel 4.28 Gebruik van kinderopvangvoorzieningen door ouders van een of meerdere kinderen jonger dan 4 jaar, 1987-1999 (in procenten van huishoudens)

	1987	1991	1995	1999
kinderdagverblijf	5	9	15	14
gastouder, waar het kind heen gaat	5	6	2	3
oppas (betaald of onbetaald)	9	9	20	31
peuterspeelzaal of -klas	27	33	30	32
totaal^a	41	50	59	64
n = alle huishoudens met kind < 4 jaar	826	687	756	635

a Het betreft hier het totale aandeel van de huishoudens dat een of meer vormen van kinderopvang gebruikt

Bron: SCP (AVO'87, '91, '95, '99)

Gemiddeld brachten kinderen tot vier jaar in 1999 2 à 2,5 dag door op een van de verschillende soorten kinderopvang (tabel 4.29). De meeste kinderen gaan een of twee dagen. Een bezoekfrequentie van meer dan drie dagen komt betrekkelijk weinig voor.

Tabel 4.29 Aantal dagen en uren dat kinderen in een of andere vorm van kinderopvang verblijven naar leeftijd, 1999 (in procenten van de kinderen die naar kinderopvang gaan)

leeftijd	aantal dagen	1-8 uur	9-16 uur	17-24 uur	25-32 uur	33 uur of meer
0 jaar	2,4	28	39	24	8	3
1 jaar	2,4	37	29	21	9	4
2 jaar	2,3	51	24	15	7	3
3 jaar	2,5	52	23	11	7	6
4 jaar	2,4	66	23	7	2	1

Bron: SCP (AVO'99)

Ouderschapsverlof

In de jaren 1996/1998 hebben gemiddeld 54.000 mensen ouderschapsverlof opgenomen (tabel 4.30). De mogelijkheid om ouderschapsverlof op te nemen, wordt steeds vaker benut. In 1996/1998 maakte 20% van de werknemers die er recht op hadden, ook daadwerkelijk gebruik van de regeling. Vrouwen nemen nog steeds vaker ouderschapsverlof dan mannen, maar de verschillen zijn kleiner geworden. In 1996/1998 namen vrouwen drie-maal zo vaak ouderschapsverlof als mannen. In 1993/1995 was dit nog ruim viermaal zo vaak.

In de quaire sector, waar de regeling van ouderschapsverlof door geringere gevolgen voor het inkomen aanmerkelijk aantrekkelijker is, zijn de opname- en gebruikspercentages aanzienlijk hoger, vooral onder de mannen.

Opvallend is dat er onder mannen in 1996/1998 in vergelijking tot 1993/1995 sprake lijkt te zijn van zowel een kortere duur van het ouderschapsverlof als van een kleiner aantal uren per week, hetgeen lijkt te wijzen op een afnemend gebruik van ouderschapsverlof.

Tabel 4.30 Werknemers van 15-64 jaar met ouderschapsverlof naar geslacht, 1993-1998

	eenheid	openbaar bestuur, onderwijs, gezond- heids- en welzijnszorg		overige bedrijfstakken		totaal	
		vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
mensen die ouderschapsverlof hebben kunnen nemen:							
1993/1995 ^a	x 1.000	32	33	30	133	62	166
1996/1998 ^a		37	28	40	141	76	169
mensen die ouderschapsverlof hebben genomen ^b							
1993/1995	x 1.000	18	10	7	4	25	14
1996/1998		20	12	12	10	32	22
opnamepercentage ^c							
1993/1995	%	56	30	23	3	40	8
1996/1998		54	43	30	7	42	13
mensen met ouderschapsverlof (jaargemiddelde) ^d							
1993/1995	x 1.000	8	6	3	2	11	8
1996/1998		11	6	5	3	16	9
gebruikspercentage							
1993/1995	%	25	18	10	2	18	5
1996/1998		30	21	13	2	21	5
gemiddelde duur ouderschapsverlof							
1993/1995	weken	24	33	25	26	24	31
1996/1998		29	26	24	18	27	22
gemiddeld aantal uren ouderschapsverlof per week							
1993/1995	uren	13	10	14	10	13	10
1996/1998		11	8	13	10	12	9
gemiddelde arbeidsduur verlof- gangers per week (incl. verlofuren)							
1993/1995	uren	27	39	25	39	26	39
1996/1998		26	38	25	39	26	38

a Werknemers met werk van ≥ 20 uur per week en een kind van 0 jaar.

b Het betreft hier het totale aantal mensen dat in een jaar gedurende langere of kortere tijd ouderschapsverlof heeft opgenomen.

c Berekend als percentage van de mensen die ouderschapsverlof hebben kunnen opnemen.

d Het gemiddeld aantal mensen dat op een willekeurig tijdstip in de loop van het jaar ouderschapsverlof opneemt.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1993-1998)

Uit gegevens van het Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek kan afgeleid worden op welke leeftijd van de kinderen ouders het meest verlof opnemen (tabel 4.31). Daaruit blijkt dat ouderschapsverlof het meest wordt opgenomen ten behoeve van kinderen tot een jaar en het minst voor kinderen van drie en vier jaar. Moeders nemen vaker verlof op dan vaders en zijn dit ook meer gaan doen tussen 1995 en 1999. De situatie dat beide ouders verlof opnemen, komt heel weinig voor.

Tabel 4.31 Gebruik ouderschapsverlof naar leeftijd van het kind, 1995 en 1999 (in procenten)

leeftijd	geen gebruik		alleen moeder		alleen vader		beiden	
	1995	1999	1995	1999	1995	1999	1995	1999
0 jaar	75	75	16	19	6	6	3	0
1 jaar	78	80	12	15	5	5	4	0
2 jaar	86	77	9	16	4	5	2	2
3 jaar	81	84	11	11	8	4	1	1
4 jaar	83	83	9	12	6	4	2	1
Bron: SCP (AVO'95 en '99)								

4.4.3 Arbeid en zorg in CAO's

Het kabinet laat het treffen van maatregelen om het combineren van arbeid en zorg te vergemakkelijken voor een deel over aan de sociale partners. Onderzoek dat is uitgevoerd door de Arbeidsinspectie, laat zien in hoeverre zij hier in de praktijk ook uitvoering aan geven (Peters et al. 2000). Nagegaan is hoeveel CAO's bepalingen bevatten over verschillende maatregelen ten behoeve van het combineren van arbeid en zorg. In tabel 4.32 zijn alleen die bepalingen opgenomen die meer inhouden dan een verwijzing naar de bestaande wetgeving.

Over het geheel genomen bevatten veel CAO's bepalingen die betrekking hebben op de combinatie van arbeid en zorg. In veel gevallen gaat het echter om een verwijzing naar wettelijke regelingen. Wanneer uitsluitend aanvullende bepalingen en/of uitwerkingen worden bestudeerd, blijkt er grote variatie te bestaan in het aantal CAO's dat specifieke bepalingen bevat. Zo kennen veel CAO's een mogelijkheid tot vermindering van de arbeidsduur (59%), maar minder vaak is de aanspraak op uitbreiding geregeld (in 25% van de CAO's). De verschillende regelingen voor verlof leveren een wat schamel beeld op. Het kortdurende kraamverlof is het vaakst bij CAO geregeld, maar betaling van andere vormen van verlof komt relatief weinig voor. Alleen betaald adoptieverlof is redelijk vaak geregeld, maar het zal duidelijk zijn dat er maar weinig werknemers zijn die daar aanspraak op kunnen maken. Betaling van ouderschapsverlof is nog altijd een betrekkelijk zeldzame voorziening voor werknemers.

Veel CAO's kennen concrete bepalingen voor kinderopvang (55%). Het gaat echter om tamelijk diverse afspraken, zoals over de financieringsstructuur (in 41%) of over de omvang van het beschikbare budget (in 35%). In 19% van de CAO's is vastgelegd dat alleen kinderen tot vier jaar tot de doelgroep van de regeling behoren, in 18% behoren ook oudere kinderen daartoe. Soms kunnen alleen vrouwen of alleenstaanden aanspraak maken op kinderopvang via de werkgever.

Tabel 4.32 Bovenwettelijke regelingen met betrekking tot het combineren van arbeid en zorg in 132 CAO's en werknemers die hieronder vallen, 1998 (in procenten)

	CAO's met afspraken	werknemers die onder deze CAO's vallen
aanpassing van de arbeidsduur	67	62
mogelijkheid tot vermindering van de arbeidsduur	42	.
mogelijkheid tot uitbreiding van de arbeidsduur	8	.
mogelijkheid tot vermindering en tot uitbreiding arbeidsduur	17	.
verlof		
extra bevallingsverlof	5	.
regeling voor herintreding	11	14
betaald kraamverlof van 2 of meer dagen	70	.
betaald adoptieverlof	40	42
(geheel of gedeeltelijk) betaald ouderschapsverlof	5	.
betaald calamiteitenverlof	18	.
betaald zorgverlof	10	.
betaald calamiteiten- en zorgverlof ^a	10	.
loopbaanonderbreking ^b	17	.
verlofsparen t.b.v. zorgverlof of aanvullend ouderschapsverlof	6	.
kinderopvang ^c	55	57
doelgroep 0-4 jaar	19	25
doelgroep 0-12 jaar	18	18
beperkte toegankelijkheid ^d	8	11

a In een deel van de CAO's is niet eenduidig aangegeven of het om calamiteiten- en/of zorgverlof gaat.

b CAO's met alleen intentionele afspraken (bv. dat studie wordt gedaan) zijn buiten beschouwing gelaten.

c Alleen CAO's waarin sprake is van concrete afspraken, zijn meegeteld.

d Meestal gaat het om beperking tot vrouwen en alleenstaanden die in aanmerking komen.

. = Onbekend.

Bron: Peters et al. (2000)

Een kwestie die hier niet onvermeld mag blijven, betreft de omgang met deeltijdwerkers in CAO's. Hoewel het sinds 1 november 1996 wettelijk verboden is onderscheid te maken tussen werknemers naar arbeidsduur, bevatte eind 1998 nog altijd 15% een bepaling die kleine deeltijders (minder dan 12 of 13 uur werkzaam) geheel of gedeeltelijk uitsloot van de werkingssfeer van de CAO (Arbeidsinspectie 1999). In de meeste gevallen gaat het om CAO's in de handel, een bedrijfstak waar veel vrouwen werken.

4.5 Opvattingen over betaalde en onbetaalde arbeid

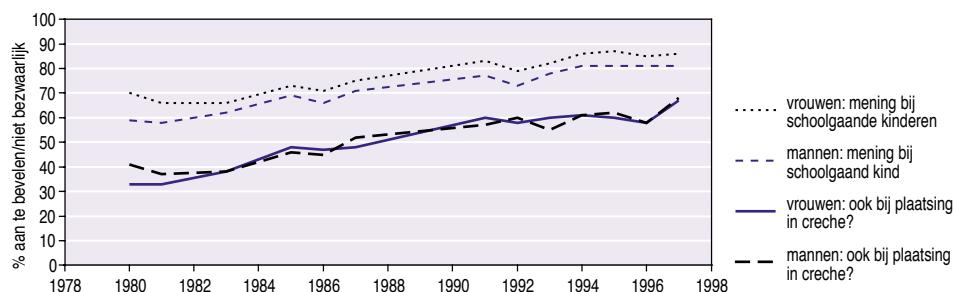
Werkende moeders

Met de toename van de arbeidsparticipatie van moeders met jonge kinderen is ook de publieke opinie daarover positiever geworden (figuur 4.10). Het aantal mensen dat geen bezwaren ziet in het werken van gehuwde moeders van schoolgaande kinderen, is in een periode van zo'n vijftien jaar sterk gestegen.³ Vrouwen hebben in alle jaren steeds een positievere mening dan mannen over het buitenshuis werken van moeders met schoolgaande kinderen.

Aan het werken van moeders die hun jonge kinderen in een crèche plaatsen, ziet nog één op de drie mensen wel bezwaren kleven, maar ook op dit punt is men aanzienlijk positiever

gaan denken dan in het verleden. Verschillen tussen de mening van vrouwen en mannen zijn er niet.

Figuur 4.10 Hoe bezwaarlijk is het dat een moeder buitenshuis werkt? Bevolking van 17 tot 70 jaar, 1980-1997 (in procenten)

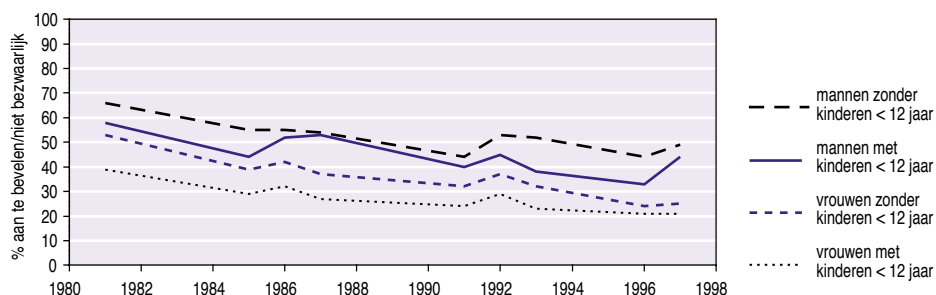

Bron: SCP (CV'80-'98)

Tegelijkertijd is er nog altijd een aanzienlijk deel van de bevolking dat vindt dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan een man (figuur 4.11). Er bestaan op dit punt grote verschillen tussen vrouwen en mannen: iets minder dan de helft van de mannen is die mening toegedaan en iets minder dan een kwart van de vrouwen.

Bovendien maakt het uit of de ondervraagden zelf kinderen hebben. Vrouwen en mannen met kinderen zijn het vaker oneens met de stelling dat vrouwen geschiktere opvoeders zijn, dan vrouwen en mannen zonder kinderen.

Figuur 4.11 'Vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan man', bevolking van 17 tot 74 jaar, 1981-1997 (in procenten)

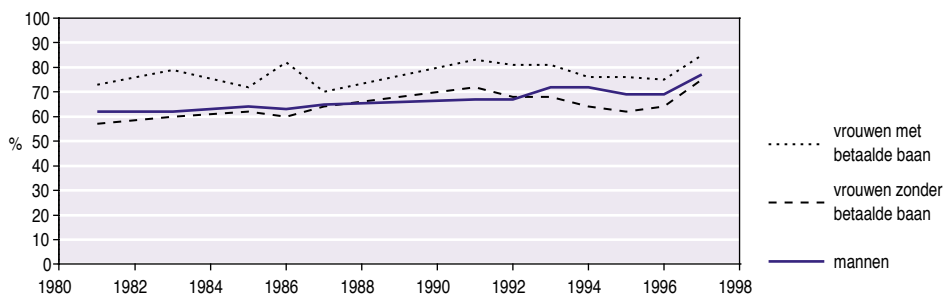
Bron: SCP (CV'81-'97)

Opvattingen over de taakverdeling tussen vrouwen en mannen

De opvattingen over de verdeling van betaald en onbetaald werk tussen vrouwen en mannen zijn in de afgelopen decennia weinig veranderd (figuren 4.12 en 4.13). Gelijke verdeling van het huishoudelijk werk heeft inmiddels iets meer instemming gekregen dan gelijke verdeling van de betaalde arbeid. Vrouwen stemmen iets vaker dan mannen in met gelijke verdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid.

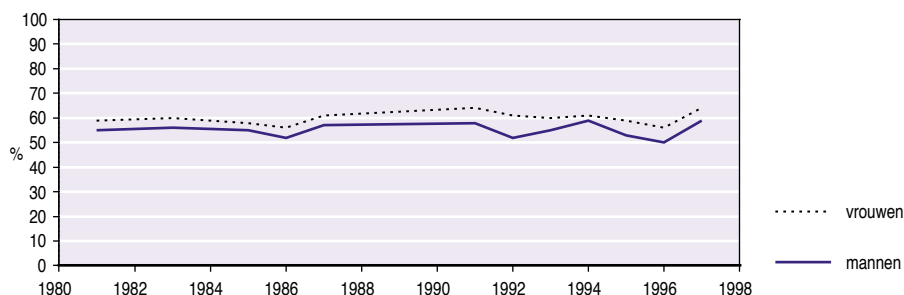
Wanneer vrouwen met en zonder betaald werk onderling worden vergeleken, blijkt dat de werkende vrouwen in wat grotere getale instemmen met herverdeling van onbetaald werk. De vrouwen zonder baan vertonen vrijwel dezelfde scores als de mannen.⁴ In de opvattingen over de verdeling van het betaalde werk doen zich slechts geringe verschillen voor tussen de werkende en niet-werkende vrouwen.

Figuur 4.12 'Man en vrouw moeten huishoudelijk werk gelijk verdelen', bevolking van 16 tot 74 jaar, 1981-1997, (in procenten)

Bron: SCP (CV'81-'97)

Figuur 4.13 'Man en vrouw moeten betaald werk gelijk verdelen', bevolking van 16-74 jaar, 1981-1997 (in procenten)

Bron: SCP (CV'81-'97)

Voorkeur voor arbeidsverdeling onder partners

In de hiervoor beschreven peilingen is sprake van opvattingen in het algemeen. Dat hoeft echter niet direct te betekenen dat vrouwen en mannen ook in hun eigen situatie een voorkeur hebben voor een gelijke verdeling van betaalde arbeid. Het moge zo zijn dat vrouwen en mannen in algemene zin min of meer gelijke opvattingen huldigen, tabel 4.33 laat zien dat er in de praktijk grote verschillen tussen de seksen bestaan in de door en voor henzelf verkozen taakverdeling. Een meerderheid van de vrouwen verkiest een situatie waarin beide partners een deeltijdbaan hebben. Bij de mannen heeft minder dan een derde die voorkeur. 39% van hen verkiest een situatie waarin beide partners voltijds werken, wat slechts weinig vrouwen aantrekt.

Tabel 4.33 Voorkeuren^a van partners^b ten aanzien van hun beider deelname aan de arbeidsmarkt, 1999 (in procenten)

gewenste situatie	mannen	vrouwen
eenverdiener, alleen de man heeft een baan	2	7
eenverdiener, alleen de vrouw heeft een baan	2	6
anderhalfverdieners, man voltijd ^c , vrouw deeltijd ^c	11	2
anderhalfverdieners, vrouw voltijd ^c , man deeltijd ^c	14	4
half-om-halfverdieners (beide partners werken deeltijd)	29	59
dubbelverdieners (beide partners werken voltijd)	39	4
geenverdieners (beide partners verrichten geen betaald werk)	5	19

a De vraag luidde: Stel dat u en uw partner samen kunnen bepalen hoeveel uur per week ieder van u betaalde arbeid verricht. Hoeveel uur zou u dan betaalde arbeid willen verrichten? Hoeveel uur zou u willen dat uw partner aan betaalde arbeid zou verrichten?

b Exclusief gepensioneerden, AOW'ers en uitverers.

c Een voltijd baan is hier opgevat als een baan van meer dan 32 uur per week, een deeltijd baan als een baan van 32 uur per week of minder.

Bron: SCP (AVO'99)

Opvattingen over taakverdeling naar herkomst

Leden van etnische minderheden zijn onvoldoende vertegenwoordigd in het onderzoek Culturele veranderingen. In 1998 is echter in een grootschalig onderzoek onder allochtonen een aantal vragen opgenomen dat enig zicht biedt op hun opvattingen (tabel 4.34). Bij globale beschouwing valt op dat de opvattingen van Surinamers, Antillianen en Arubanen en autochtonen veelal een tamelijk vergelijkbaar beeld te zien geven. De Turken en Marokkanen lijken qua opvattingen meer op elkaar dan op de andere categorieën. Uit Culturele veranderingen kwam naar voren dat een meerderheid van de bevolking van mening is dat de onbetaalde arbeid gelijk verdeeld moet worden. Tabel 4.34 leert dat onder zowel autochtonen als onder Surinamers en Antillianen/Arubanen een grote meerderheid van mening is dat vaders én moeders verschillende huishoudelijke en zorgtaken moeten verrichten. Alleen bij de Turken en Marokkanen doen zich duidelijke verschillen tussen de seksen voor: vrouwen zijn wat vaker van mening dat de zorg voor kinderen, boodschappen doen en eten koken door beide partners gedaan moeten worden.

Tabel 4.34 Opvattingen van vrouwen en mannen (ouder dan 15 jaar) over wie verschillende taken moet uitvoeren, naar etniciteit, 1998 (in procenten)

	mannen			vrouwen		
	vooral vader	vooral moeder	beiden	vooral vader	vooral moeder	beiden
wie moet zorgen voor de kinderen						
Turken	1	47	52	1	37	62
Marokkanen	2	39	59	1	33	67
Surinamers	1	15	84	0	13	87
Antillianen/Arubanen	1	16	83	0	19	81
autochtonen ^a	0	16	84	0	15	85
wie moet boodschappen doen						
Turken	19	10	71	15	8	77
Marokkanen	43	9	48	24	13	63
Surinamers	7	12	81	6	11	83
Antillianen/Arubanen	3	20	76	3	21	77
autochtonen ^a	4	17	80	4	19	78
wie moet eten koken						
Turken	3	72	26	2	61	37
Marokkanen	2	74	24	1	66	34
Surinamers	3	36	61	2	30	69
Antillianen/Arubanen	3	27	70	1	32	67
autochtonen ^a	4	32	65	1	30	69
wie moet geld verdienen						
Turken	54	1	45	39	2	59
Marokkanen	59	3	38	41	4	55
Surinamers	27	1	72	18	1	81
Antillianen/Arubanen	31	1	69	22	1	77
autochtonen ^a	35	1	65	28	1	71
wie moet geldzaken regelen						
Turken	29	10	61	19	15	67
Marokkanen	41	4	56	28	8	64
Surinamers	16	11	73	11	10	79
Antillianen/Arubanen	16	12	72	9	10	81
autochtonen ^a	13	11	76	9	10	82

a Het betreft geen representatieve steekproef, maar een vergelijkingsgroepering.

Bron: ISEO/SCP (SPVA'98)

Op de vraag wie geld moet verdienen, doen zich bij alle etnische groeperingen verschillen tussen vrouwen en mannen voor. De Surinamers zijn het vaakst van mening dat vaders én moeders geld moeten verdienen, gevolgd door de Antillianen/Arubanen en daarna door de autochtonen. Vooral op dit punt hebben vrouwen en mannen uit de Turkse en de Marokkaanse groepering een andere opvatting. Een meerderheid van de mannen vindt dat vooral de vader geld moet verdienen, waarbij overigens opgemerkt moet worden dat het een kleine meerderheid is. Zo'n vier à vijf van de tien Turkse en Marokkaanse mannen vindt dat beiden geld moeten verdienen. Bij de vrouwen uit deze etnische groeperingen ligt de verhouding omgekeerd.

Deze opvatting over mannelijk kostwinnerschap onder Turken en Marokkanen impliceert overigens niet dat ook de mannen de geldzaken moeten regelen: de meerderheid vindt dat tot beider taken behoren. Dit geldt ook – in iets grotere mate – voor de andere etnische groeperingen.

4.5 Slotbeschouwing

Zoals in de inleiding is aangehaald, is het emancipatiebeleid op het terrein van de arbeid vooral gericht op herverdeling van betaald en onbetaald werk tussen vrouwen en mannen. Enerzijds gaat het daarbij om het bevorderen van gelijkere posities van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt, anderzijds om een gelijkere verdeling van onbetaalde arbeid. Daarbij is verbetering en uitbreiding van de voorzieningen gericht op het combineren van betaald werk met de zorg voor kinderen, een belangrijke beleidslijn.

De gegevens in dit hoofdstuk laten zien dat er in de afgelopen tijd veel vooruitgang is geboekt. De arbeidsparticipatie van vrouwen is onder alle categorieën toegenomen. Er bestaan wel duidelijke verschillen tussen diverse categorieën in het tempo van deze toename en ook nog altijd in de omvang van hun arbeidsdeelname. De arbeidsdeelname is het laagst onder oudere vrouwen, laagopgeleide vrouwen en Turkse en Marokkaanse vrouwen.

Hoewel de participatiegraad van vrouwen langzaam maar zeker meer gelijk wordt aan die van mannen, en er dus sprake is van grotere gelijkheid tussen de seksen, zijn vrouwen andere werknemers dan mannen aangezien zij in meerderheid in deeltijd werken. Het aandeel van de deeltijders onder werkende vrouwen is zelfs toegenomen. Onder mannen werkt de overgrote meerderheid voltijds en van een toename van deeltijdwerk is onder hen nauwelijks sprake. In dit opzicht is er dus sprake van een grotere ongelijkheid tussen vrouwen en mannen.

Ook in andere opzichten zijn er nog altijd verschillen in de arbeidsmarktpositie van vrouwen en mannen. Vrouwen hebben vaker dan mannen een flexibele arbeidsrelatie. De segregatie op de arbeidsmarkt is niet verminderd, bij de beroepssegregatie is zelfs sprake van een toename. Vrouwen zijn relatief vaak werkzaam in beroepen die geringe carrièreperspectieven bieden; managementfuncties behoren tot de beroepsklassen waarin het aandeel van vrouwen het laagst is. Voorts is de werkloosheid onder vrouwen nog altijd twee keer zo hoog als onder mannen.

Hoewel er dus sprake is van grotere gelijkheid tussen vrouwen en mannen, komt dat alleen doordat er meer vrouwen participeren op de arbeidsmarkt. Voor de rest is er eerder sprake van een toename van de ongelijkheid: vergeleken met vroeger werken vrouwen nog vaker in deeltijd dan mannen, en de beroepssegregatie is toegenomen.

Over de mate waarin vrouwen en mannen onbetaalde arbeid verrichten, kan geconcludeerd worden dat er de afgelopen decennia enige herverdeling is opgetreden: vrouwen zijn minder tijd aan onbetaalde arbeid gaan besteden en mannen meer. Opvallend is wel dat deze herverdeling vooral optreedt in fasen waarin er (nog) geen kinderen zijn. Bovendien is het nog altijd zo dat vrouwen veel meer tijd besteden aan onbetaalde arbeid dan mannen. Illustratief in dat verband is het verschil tussen de seksen in de mate van zorgzelfstandigheid. Dit is dat nagegaan door te bezien hoeveel procent van de mannen en vrouwen ten minste één kwartier per week besteden aan vier van vijf noodzakelijke soorten huishoudelijk werk. Bij vrouwen blijkt dat voor 88% te gelden, bij mannen voor 48% (wat een verdubbeling is vergeleken met 1975).

De voorzieningen die het combineren van betaald werk met zorgtaken moeten vergemakkelijken, zijn de afgelopen jaren verbeterd en uitgebreid. De cijfers over het gebruik wijzen erop dat zij duidelijk in een behoefte voorzien. Zo wordt er steeds meer gebruikgemaakt van de mogelijkheid ouderschapsverlof op te nemen. Vrouwen doen dat nog altijd vaker dan mannen, maar het verschil tussen de seksen is kleiner dan voorheen. Ook het gebruik van kinderopvang neemt toe. Hoewel soms de indruk lijkt te bestaan dat tegenwoordig alle kinderen opgevangen worden in een kinderdagverblijf, gaat het in de praktijk nog altijd om een minderheid: één op de zeven 0-3-jarigen verblijft enkele dagen per week in een kinderdagverblijf en slechts één op de vijftig 4-12-jarigen. Veel ouders maken gebruik van een (on)betaalde oppas. In hoeverre een dergelijke opvang hun voorkeur heeft of een gevolg is van een tekort aan plaatsen in een kinderdagverblijf, is niet bekend.

Deze voorzieningen verbeteren niet alleen dankzij overheidsbeleid. Ook CAO's bevatten regelingen die de combinatie van arbeid en zorg moeten vergemakkelijken. Er zijn echter nogal wat verschillen tussen de diverse CAO's, waardoor de combinatiemogelijkheden voor werknemers uiteen kunnen lopen.

Niet alle typen voorzieningen worden even vaak bij CAO geregeld. Zo is er nauwelijks sprake van substantiële verbetering van verloffaciliteiten, terwijl CAO's wel vaak regelingen bevatten over kinderopvang. Het lijkt erop dat werkgevers in CAO-verband vrijwel uitsluitend voorzieningen creëren die de organisatie van het werk binnen bedrijven en instellingen niet aantasten. De norm van de werknemer die ook zorgtaken te verrichten heeft, vindt zo nog nauwelijks weerslag binnen de organisatie van de arbeid zelf (voorzover die in CAO-verband vastgelegd wordt).

Een bedenkelijke kwestie is ook het feit dat 15% van de CAO's kleine deeltijders uitsluit van hun werkingssfeer, ondanks het wettelijk verbod op het maken van onderscheid op grond van arbeidsduur.

De balans opmakend kan vastgesteld worden dat er duidelijk sprake is van vooruitgang van het emancipatieproces op het gebied van de betaalde en onbetaalde arbeid. Zoals ook in de *Meerjarennota emancipatiebeleid* (TK 1999/2000) is geconstateerd, is er tegenwoordig echter eerder sprake van een gematigd kostwinnersmodel dan van het nagestreefde combinatiemodel waarin partners betaalde en onbetaalde taken gelijk verdelen. Met de toename van de arbeidsdeelname van vrouwen heeft het traditionele kostwinnersmodel zijn dominante positie weliswaar verloren, maar in plaats daarvan is nu het anderhalfverdieners-type dominant onder de paren.

Indien het kabinet de ontwikkeling in de richting van het Combinatiescenario verder wil ondersteunen, blijken op grond van de bevindingen in deze monitor verschillende deelproblemen aandacht te behoeven: de arbeidsparticipatie van vrouwen moet verder toenemen en de tijd die zij besteden aan onbetaalde arbeid moet afnemen; bij mannen daarentegen moet de arbeidsparticipatie afnemen (voorzover het gaat om de omvang van hun arbeidsduur) en de deelname aan onbetaalde arbeid toenemen.

Op één van deze punten is in de afgelopen jaren vrijwel geen vooruitgang geboekt, namelijk de toename van deeltijdwerk onder mannen. Gezien de huidige krapte op de arbeidsmarkt valt ook niet te verwachten dat hier spontaan verandering in zal optreden.

Beleidsinspanningen zijn echter wel gewenst, niet alleen vanuit de wens van het kabinet om het Combinatiescenario te realiseren, maar ook gezien de voorkeur van veel vrouwen en mannen voor een half-om- halfverdieners-type.

Om de arbeidsparticipatie van vrouwen te vergroten zijn twee aangrijpingspunten van belang, enerzijds voorkomen dat vrouwen de arbeidsmarkt verlaten na de geboorte van hun

kind(eren) en anderzijds bevorderen dat vrouwen die (eerder al) gestopt zijn, weer intreden op de arbeidsmarkt.

Wat de herverdeling van de onbetaalde arbeid betreft, zijn vooral initiatieven nodig om mannen ertoe te bewegen hier meer tijd aan te besteden. Voor de ontwikkeling in de richting van het Combinatiescenario zijn echter vooral ook maatregelen vereist die de tijdsbesteding van vrouwen aan onbetaalde arbeid kunnen reduceren.

Tegelijkertijd moet vastgesteld worden dat een deel van de sekseongelijkheid op de arbeidsmarkt vrijwel niet verdwijnt. De beroepensegregatie is toegenomen en het aandeel van vrouwen in hogere en leidinggevende functies is nog altijd erg klein. Hoewel de beroepensegregatie niet per definitie problematisch hoeft te zijn, zijn er wel enkele voor vrouwen ongunstige aspecten aan verbonden. De beroepen waarin veel vrouwen werken, worden vaak slechter betaald (zie hoofdstuk 5) als gevolg van een genderbias in functiewaarderingsystemen. Veelal gaat het ook om beroepen met weinig carrièreperspectieven, waardoor de positie van vrouwen in de besluitvorming nauwelijks verbetert (zie ook hoofdstuk 6). Bovendien blijken de beroepen waarin veel vrouwen werken, een hoger risico op arbeidsongeschiktheid met zich mee te brengen. Het is van belang het beleid niet eenzijdig te richten op de combinatie van arbeid en zorg, daardoor zou de problematiek van de beroepensegregatie immers ondergesneeuwd raken.

Noten

- 1 De piek in 1998 zou kunnen samenhangen met de gevolgen (o.a. dubbeltellingen) van aanpassingen in de telwijze met de wetswijziging per 1-1-1998. De cijfers tot en met 1993 zijn gecorrigeerd voor de verandering in telwijze die in 1994 werd ingevoerd.
- 2 Het Combinatiescenario is geschetst door de Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid (CTHOA 1995) Centraal daarin staat een evenwichtige balans tussen zelf zorgen en uitbesteden van zorgarbeid.
- 3 De vraag luidde: Vindt u het wel of niet bezwaarlijk als in een gezin met schoolgaande kinderen de vrouw naast haar huishouding een werkring heeft of vindt u dit juist aan te bevelen?
- 4 Ook mannen met en zonder baan zijn vergeleken, maar aangezien tussen hen vrijwel geen verschil bestaat, zijn mannen hier verder niet onderverdeeld

5.1 Inleiding

Inkomen is in onze samenleving een van de belangrijkste maatschappelijke hulpbronnen. Het verschaft een zekere mate van autonomie en vergroot de zeggenschap van individuen, zowel in persoonlijke relaties als op maatschappelijk niveau. Een van de hoofddoelen van het emancipatiebeleid is dan ook (het bevorderen van meer) gelijke posities van mannen en vrouwen in de inkomensverdeling.

Aan deze doelstelling kunnen verschillende dimensies worden onderscheiden, die achter-eenvolgens ook in deze Emancipatiemonitor aan bod komen. In de eerste plaats duidt de doelstelling op het verminderen van de inkomensongelijkheid tussen vrouwen en mannen in de Nederlandse samenleving. De vraag die hier aan de orde is, luidt: hoe ziet de inkomensverdeling tussen de seksen eruit en in hoeverre is er sprake van een ontwikkeling naar gelijke posities van vrouwen en mannen?

Een tweede punt betreft het streven van de regering naar economische zelfstandigheid van vrouwen. Dit wil men bereiken door hun arbeidsdeelname te stimuleren. Zoals in hoofdstuk 4 is beschreven, is die deelname in de afgelopen decennia inderdaad toegenomen. De vraag die in hoofdstuk 5 aan de orde komt, is: in hoeverre leidt toename van de arbeidsdeelname van vrouwen tot een toename van hun economische zelfstandigheid?

Bij de twee genoemde punten staat het inkomen van individuen centraal. Het is echter in de inkomensstatistieken gebruikelijk om te kijken naar de inkomens van huishoudens, aangezien de bestedingsmogelijkheden van een individu veelal mede afhangen van de inkomenssituatie van het huishouden waartoe hij of zij behoort. In paragraaf 5.4 worden de inkomens (van vrouwen en mannen) in verschillende typen huishoudens gezien.

Verschillen in beloning van vrouwen en mannen vormen een volgende kwestie die aandacht behoeft. Ondanks het verbod op beloningsdiscriminatie is van gelijke beloning van vrouwen en mannen nog geen sprake. Is er sprake van verbetering in dit opzicht?

Een vijfde thema in het emancipatiebeleid ten aanzien van inkomen betreft vrouwen en armoede. Is het armoederisico van vrouwen groter dan dat van mannen? En is er sprake van feminisering van armoede?

Het zesde thema dat aan de orde komt, betreft het aandeel van vrouwen in het totaal van de persoonlijke inkomens uit arbeid.

Opvattingen over het belang van het beschikken over een eigen inkomen vormen het laatste thema dat besproken wordt.

Het hoofdstuk besluit wederom met een korte recapitulatie van en reflectie op de belangrijkste bevindingen.

5.2 Het inkomen van vrouwen en mannen

Bij het bepalen van de inkomensverdeling van mannen en vrouwen wordt in de Emancipatiemonitor gebruikgemaakt van het persoonlijk inkomen. Deze term duidt op het bruto-inkomen, exclusief premies Ziektewet (ZW), Werkloosheidwet (WW), Wet op de arbeidsongeschiktheid (WAO) en pensioen en exclusief moeilijk individueel toerekenbare componenten zoals inkomsten uit vermogen, huursubsidie, rijksbijdrage eigen woning, tegemoetkoming studiekosten en kinderbijslag. Het gaat dus uitsluitend om inkomenscomponenten die aan een afzonderlijk lid van een huishouden kunnen worden toegeschreven.

De gegevens over het inkomen hebben betrekking op het gehele kalenderjaar. Het is bekend of een persoon het gehele jaar inkomen had (52 weken) of slechts een gedeelte van het jaar. Uit de gehanteerde bron valt niet op te maken of het inkomen uit arbeid afkomstig is van een deeltijd- of van een voltijdbaantje.

Het aantal vrouwen met een eigen inkomen is tussen 1990 en 1998 gestegen met bijna 20%, terwijl het aantal mannen met een eigen inkomen in dezelfde periode steeg met 6% (tabel 5.1). In 1998 had 68% van de totale vrouwelijke bevolking een eigen inkomen, dat aandeel bedroeg in 1990 60%. Van de mannen had in beide jaren bijna 80% een eigen inkomen. Wanneer de minderjarigen buiten beschouwing blijven en alleen wordt gekeken naar de bevolking van achttien jaar en ouder, blijkt het percentage vrouwen met een eigen inkomen gestegen te zijn van 74% in 1990 tot 83% in 1998. Bijna alle mannen van achttien jaar en ouder (98%) hadden in beide jaren een eigen inkomen.

Het aantal vrouwen met een inkomen gedurende 52 weken is gestegen met 25%, onder de mannen bedroeg die stijging ongeveer 9%. Hun aandeel onder de vrouwen is toegenomen van 49% in 1990 tot 58% in 1998, terwijl dit onder de mannen slechts is gegroeid van 69% tot 71%.

Voor de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen heeft ertoe geleid dat een groter aantal vrouwen een eigen inkomen heeft gedurende 52 weken: in 1998 geldt dit voor 35% van alle vrouwen (ongeacht leeftijd) tegenover 26% in 1990. Voor de mannen bedragen deze percentages 52 in 1998 tegenover 50 in 1990. De groei van het aandeel van de vrouwen met een eigen inkomen uit arbeid heeft vooral in de marktsector plaatsgevonden: het aandeel ambtenaren onder vrouwen is namelijk gelijk gebleven, terwijl het aandeel niet-ambtenaren met een inkomen gedurende 52 weken groeide van 22% naar 28%.¹

Het gemiddelde persoonlijke inkomen van vrouwen is, berekend over de totale vrouwelijke bevolking, tussen 1990 en 1998 toegenomen van 13.400 naar 19.100 gulden, een toename van 43%. Een deel van deze groei wordt verklaard door het grotere aantal vrouwen met een eigen inkomen. Het gemiddelde inkomen van vrouwen met een eigen inkomen steeg in deze periode met ruim 25% van 22.500 naar 28.200 gulden, van de vrouwen met een eigen inkomen gedurende 52 weken van 25.500 naar 31.400 gulden, een stijging met 23%. Van diegenen onder hen die betaalde arbeid verrichtten en daarom tot de actieven worden gerekend, nam het gemiddelde persoonlijke inkomen toe van 29.400 gulden in 1990 naar 35.700 gulden in 1998, een stijging met 21%. In alle gevallen is de percentuele stijging van het gemiddelde inkomen groter dan de inkomensgroei van de overeenkomstige groepen mannen. Door het gegroeide aantal vrouwen met een eigen inkomen is het gemiddelde voor de totale bevolking veel sterker gegroeid dan onder de mannen, maar ook in 1998 bedroeg het gemiddelde persoonlijke inkomen, berekend over alle mannen, nog altijd meer dan het dubbele van dat van de vrouwen.

Tabel 5.1 Persoonlijk inkomen naar sociaal-economische categorie en geslacht, 1990 en 1998 (in aantallen en guldens)

	1990		1998	
	aantal (x 1.000)	gemiddeld inkomen (x 1.000 gld)	aantal (x 1.000)	gemiddeld inkomen (x 1.000 gld)
vrouwen				
actief ^a	1.957	29,4	2 715	35,7
w.o.				
zelfstandige	117	36,9	.	.
ambtenaar	181	40,0	184	49,5
overige werknemer	1.606	28,0	2 229	34,5
niet-actief	1.692	21,1	1 851	25,1
w.o.				
arbeidsongeschikte	136	22,3	202	23,9
AOW'er	983	19,5	1 119	24,5
overige pensioenontvanger	211	31,4	190	35,2
bijstands- en werkloosheidsontvanger	322	19,6	312	22,5
totaal met 52 weken inkomen	3.649	25,5	4.566	31,4
minder dan 52 weken inkomen	800	8,3	747	8,9
totaal met inkomen	4.448	22,5	5.313	28,2
geen inkomen	2.990		2.524	
bevolking ouder dan 17 jaar ^b	5.807	17,1	6.155	24,3
bevolking ^b	7.439	13,4	7.837	19,1
mannen				
actief ^a	3.665	56,2	4.024	64,6
w.o.				
zelfstandige	454	69,1	.	.
ambtenaar	442	60,7	404	73,6
overige werknemer	2.692	51,7	3.025	61,4
niet-actief	1.406	31,6	1.482	38,5
w.o.				
arbeidsongeschikte	296	33,7	272	37,3
AOW'er	661	28,8	778	38,0
overige pensioenontvanger	191	51,5	175	57,6
bijstands- en werkloosheidsontvanger	237	21,5	241	28,7
totaal met 52 weken inkomen	5.071	49,4	5.506	57,6
minder dan 52 weken inkomen	648	11,5	550	14,9
totaal met inkomen	5.719	45,1	6.056	53,7
geen inkomen	1.616		1.655	
bevolking ouder dan 17 jaar ^b	5.629	45,8	5.940	54,6
bevolking ^b	7.335	35,2	7.711	42,2
a Incl. zelfstandigen.				
b Excl. personen in inrichtingen en tehuizen.				
Bron : CBS (Inkomensstatistiek 1990 en 1998)				

Inkomen van allochtone vrouwen en mannen

Tabel 5.2 laat zien dat het aandeel van de niet-westerse allochtone vrouwen met een eigen inkomen 55% bedraagt. Dit aandeel is aanmerkelijk kleiner dan onder de autochtone en westerse allochtone vrouwen. In belangrijke mate wordt dit verklaard door de leeftijdsopbouw van de niet-westerse allochtonen, onder wie het aandeel kinderen groot is. Ook het aandeel niet-westerse allochtone mannen met een eigen inkomen is daardoor aanzienlijk lager dan bij de autochtone mannen.

Wanneer alleen personen van achttien jaar en ouder worden gezien, is het aandeel niet-westerse allochtone vrouwen met een eigen inkomen 82%, vergeleken met 94% van de mannen van de vergelijkbare groep. Overigens zijn er grote verschillen tussen de diverse categorieën. Van de Surinaamse vrouwen heeft 93% een eigen inkomen, van de Antilliaanse/Arubaanse vrouwen 90%, van de Turkse vrouwen 79% en van de Marokkaanse vrouwen 74%.

De verschillen tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen zijn groter, wanneer de personen met een eigen inkomen gedurende 52 weken worden vergeleken: bij de niet-westerse allochtonen is het aandeel personen met een inkomen gedurende minder dan 52 weken zowel bij de vrouwen als de mannen aanzienlijk groter dan onder de autochtonen. Afgezien van onregelmatig werk speelt bij allochtonen mee dat een deel van hen geen volledig jaarinkomen kan hebben, doordat ze pas in de loop van het jaar in Nederland zijn gaan wonen.

Een kwart van de vrouwen en een derde van de mannen onder de niet-westerse allochtonen heeft een inkomen uit arbeid. Opvallend is het relatief grote aandeel ambtenaren onder de Surinamers en Antillianen/Arubanen.

Het aandeel van de niet-actieven is onder de autochtonen en westerse allochtonen groter dan onder de niet-westerse allochtonen. Dit wordt vooral veroorzaakt door het veel grotere aandeel personen met een pensioen. Onder de niet-westerse allochtonen is het aandeel van de ontvangers van een bijstands- of werkloosheidsuitkering groot.

Het gemiddelde inkomen van niet-westerse allochtone vrouwen met inkomen bedraagt 85% van dat van de autochtone vrouwen (tabel 5.3). Bij de mannen is dit percentage veel lager, namelijk 60%. De verklaring hiervoor moet vooral gezocht worden in het lagere gemiddelde inkomen van betaald werkende autochtone vrouwen, voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het grotere aantal autochtone vrouwen met een deeltijdbaan.

Bij de actieve vrouwen is het gemiddelde inkomen van de niet-westerse allochtone vrouwen 95% van dat van de autochtone vrouwen. Het gemiddelde inkomen van de Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse vrouwen is zelfs hoger dan dat van de autochtone, hetgeen vermoedelijk samenhangt met het feit dat zij gemiddeld meer uren per week betaald werken.

Tabel 5.2 Personen met inkomen naar sociaal-economische categorie, geslacht en herkomstcategorie, 1998
(aantal personen x 1.000)

	totaal ^a	autoch- toon	westers alloch- toon	niet- westers alloch- toon,	waarvan:					
					Antillen/ Suriname				vlucht. ov. niet- landen westers	
					Aruba	Turkije	Marokko			
vrouwen										
actief ^b	2.715	2.320	242	150	57	14	28	17	8	27
w.o.										
zelfstandige ambtenaar	184	153	20	11	6	1	1	1	0	2
overige werknemer	2.229	1.908	188	132	49	12	26	16	7	22
niet-actief	1.851	1.555	179	115	31	8	28	18	14	17
w.o.										
bijstands- en werkloosheids- ontvanger	312	195	37	80	19	6	18	13	13	12
arbeidsongeschikte	202	165	23	14	4	1	6	2	0	1
pensioenontvanger < 65 jaar	190	159	22	8	2	0	2	2	0	2
pensioenontvanger ≥ 65 jaar	1.119	1.015	93	10	5	1	1	1	0	2
totaal met 52 weken inkomen	4.566	3.876	421	265	88	22	56	35	21	44
minder dan 52 weken inkomen	747	590	71	85	20	6	19	16	9	16
totaal met inkomen	5.313	4.466	493	350	108	27	74	52	30	59
geen inkomen	2.524	2.021	201	285	49	17	70	60	28	61
bevolking > 17 jaar ^c	6.155	5.152	582	402	110	28	89	63	34	77
bevolking ^c	7.837	6.487	693	635	157	44	144	112	58	121
mannen										
actief ^b	4.024	3.463	324	231	59	16	54	41	20	41
w.o.										
zelfstandige ambtenaar	404	354	36	14	7	2	2	1	1	2
overige werknemer	3.025	2.582	242	198	48	13	48	38	19	32
niet-actief	1.482	1.233	137	111	22	5	29	26	14	14
w.o.										
bijstands- en werkloosheids- ontvanger	241	145	29	67	12	4	14	15	14	8
arbeidsongeschikte	272	217	26	28	5	0	12	8	0	2
pensioenontvanger < 65 jaar	175	150	19	5	2	0	2	1	0	1
pensioenontvanger ≥ 65 jaar	778	709	61	8	3	1	1	1	0	2
totaal met 52 weken inkomen	5.506	4.697	461	342	80	22	83	66	35	55
minder dan 52 weken inkomen	550	407	54	86	19	6	17	16	13	15
totaal met inkomen	6.056	5.104	515	428	99	28	100	82	47	71
geen inkomen	1.655	1.252	118	257	47	16	60	49	33	53
bevolking > 17 jaar ^c	5.940	4.957	518	431	96	29	99	80	51	76
bevolking ^c	7.711	6.356	634	685	147	44	160	131	80	123

a Inclusief onbekend.

b Inclusief zelfstandigen.

c Exclusief personen in inrichtingen en tehuizen.

Bron : CBS (Inkomensstatistiek 1998)

Tabel 5.3 Gemiddeld persoonlijk inkomen (X 1.000 gld) naar sociaal-economische categorie, geslacht en herkomstgroepering, 1998

	totaal ^a	autoch- toon	westers alloch- toon	niet- westers alloch- toon,	waarvan:					
					Antillen/ Suriname			vlucht. ov. niet- landen westers		
					Aruba	Turkije	Marokko			
vrouwen										
actief ^b	35,7	35,5	38,6	33,6	38,2	37,0	30,5	26,7	30,7	30,7
w.o.										
zelfstandige	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
ambtenaar	49,5	49,2	52,4	48,9	50,0	.	.	.	.	.
overige werknemer	34,5	34,3	37,1	32,5	37,1	36,9	28,2	26,0	31,2	29,8
niet-actief	25,1	25,0	27,1	22,6	24,8	25,4	20,9	19,6	23,3	22,4
w.o.										
bijstands- en werkloosheids- ontvanger	22,5	22,9	22,4	21,8	24,3	26,3	19,8	18,5	22,6	21,1
arbeidsongeschikte	23,9	23,6	24,9	26,0	.	.	23,8	.	.	.
pensioenontvanger < 65 jaar	35,2	35,0	37,9	31,9	.	.	.	.	.	.
pensioenontvanger ≥ 65 jaar	24,5	24,3	27,4	18,8	19,7	.	.	.	.	.
totaal met 52 weken inkomen	31,4	31,3	33,7	28,8	33,5	32,8	25,7	23,0	25,9	27,5
minder dan 52 weken inkomen	8,9	8,7	10,6	9,0	9,7	8,4	10,2	8,0	8,6	8,4
totaal met inkomen	28,2	28,3	30,4	24,0	29,0	27,7	21,8	18,3	20,9	22,5
geen inkomen										
bevolking > 17 jaar ^c	24,3	24,5	25,7	20,8	28,4	26,5	18,0	14,7	18,1	17,2
bevolking ^c	19,1	19,5	21,6	13,2	19,9	17,2	11,3	8,5	10,8	11,1
mannen										
actief ^b	64,6	65,6	66,9	45,6	53,1	44,7	43,7	39,1	41,4	46,1
w.o.										
zelfstandige	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
ambtenaar	73,6	74,2	74,1	58,5	61,0	.	.	.	.	.
overige werknemer	61,4	62,6	63,5	43,9	49,6	43,0	42,2	38,8	41,2	45,7
niet-actief	38,5	39,5	40,8	24,9	26,6	24,2	26,1	24,2	20,9	25,4
w.o.										
bijstands- en werkloosheids- ontvanger	28,7	32,2	28,6	21,1	23,4	.	20,0	20,5	20,8	21,2
arbeidsongeschikte	37,3	38,1	37,5	31,2	29,2	.	32,4	30,9	.	.
pensioenontvanger < 65 jaar	57,6	57,8	61,4	39,8	.	.	.	.	.	.
pensioenontvanger ≥ 65 jaar	38,0	37,8	41,9	27,2	.	.	.	.	.	.
totaal met 52 weken inkomen	57,6	58,8	59,2	38,9	45,9	39,5	37,6	33,3	32,8	40,7
minder dan 52 weken inkomen	14,9	15,2	18,2	11,4	12,1	12,1	12,4	10,6	10,7	10,9
totaal met inkomen	53,7	55,3	54,9	33,4	39,4	33,5	33,3	28,9	26,9	34,3
geen inkomen										
bevolking > 17 jaar ^c	54,6	56,8	54,5	33,0	40,7	32,5	33,8	29,5	24,7	31,7
bevolking ^c	42,2	44,4	44,6	20,8	26,7	21,2	20,9	18,2	15,9	19,6

a Inclusief onbekend.

b Inclusief zelfstandigen.

c Exclusief in inrichtingen en tehuizen.

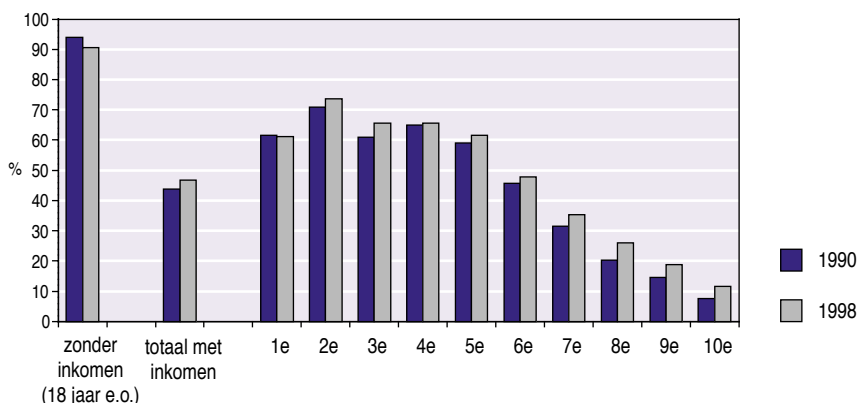
Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1998)

Percentage vrouwen met inkomen per inkomensdecieel

Door de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen is hun aandeel onder de personen zonder inkomen afgenomen van 94% in 1990 naar 90% in 1998. Uit figuur 5.1 valt eveneens te lezen hoe groot het aandeel van vrouwen met een inkomen is per inkomensdecieel van alle personen met een inkomen, en welke ontwikkeling zich daarin in de afgelopen jaren heeft voorgedaan.

In 1998 bedroeg het percentage vrouwen met een persoonlijk inkomen van alle personen met inkomen 47%. Wanneer gekeken wordt naar de verschillende inkomensdecielen, valt uit de figuur af te lezen dat het percentage vrouwen in de laagste decielen veel hoger ligt dan het gemiddelde van 47%. Dat betekent dat vrouwen meer dan gemiddeld een laag inkomen hebben. Complementair daaraan is het percentage vrouwen in de hogere decielen niet groot. In het hoogste inkomensdecieel bedroeg het percentage vrouwen slechts 12% in 1998. Overigens is er sprake van een lichte verbetering ten opzichte van 1990: het aandeel van de vrouwen in de hogere decielen lijkt iets sterker toegenomen dan hun gemiddelde aandeel. Een belangrijke verklaring van de beschreven verschillen moet gezocht worden in het grote aantal vrouwen met een parttimebaan en het lage inkomen van vele oudere vrouwen.

Figuur 5.1 Aandeel vrouwen met inkomen per inkomensdecieel van alle personen met inkomen (in procenten)

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1990 en 1998)

5.3 Economische zelfstandigheid

Tot de doelstellingen van het emancipatiebeleid behoort (het bevorderen van) de economische zelfstandigheid van vrouwen, die gebaseerd dient te zijn op inkomen uit arbeid. Voor de vaststelling van de mate van economische zelfstandigheid sluit de Emancipatiemonitor aan bij dit laatste. Alleen actieven die gedurende het gehele jaar inkomen uit arbeid hebben genoten, kunnen volgens deze benadering beschouwd worden als economisch zelfstandig. Diegenen die een uitkering of een pensioen ontvangen, zijn hier als niet-actief en daarom ook niet als economisch zelfstandig aangemerkt. De lat voor de hoogte van het inkomen nodig voor economische zelfstandigheid wordt voorlopig gelegd bij de bijstandsnorm die geldt voor alleenstaanden. Als economisch zelfstandig wordt, kortom, iedereen aangemerkt, die inkomen uit arbeid geniet ter waarde van de bijstandsnorm voor alleenstaanden. Ter wille van de onderlinge vergelijkbaarheid zijn de inkomens² voor de beschreven jaren 1990 en 1998 vertaald naar het prijspeil van 1995. Uitgaande van de bijstandsnormen per 1 juli 1995 en omgerekend tot een jaarinkomen voor 1995, komt de gehanteerde norm voor economische zelfstandigheid neer op netto (incl. vakantietoeslag) bijna 16.000 gulden.

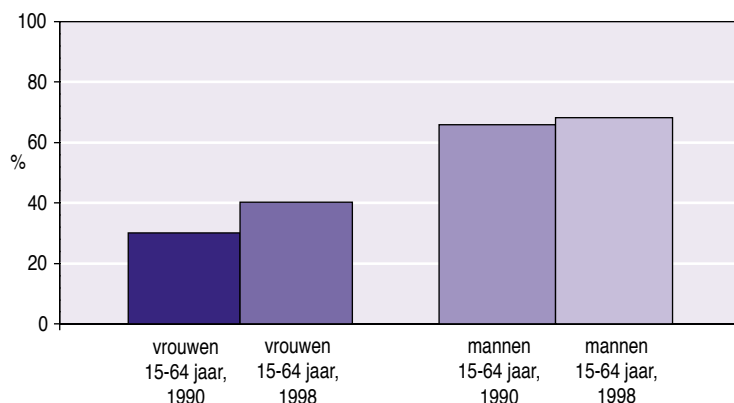
Economische zelfstandigheid in 1990 en 1998

Van de vrouwen van 15-64 jaar was in 1998 40% als economisch zelfstandig aan te merken, terwijl dat gold voor 68% van de mannen uit die leeftijdsgroep (figuur 5.2). In 1990 bevond 70% van de vrouwen van 15-64 jaar zich nog onder de norm van economische zelfstandigheid, dus 30% erop of erboven; van de mannen was toen 66% economisch zelfstandig.

Van de vrouwen van 15-64 jaar was in 1998 60% niet actief op de arbeidsmarkt of had een inkomen uit betaalde arbeid onder de norm voor economische zelfstandigheid. Deze 60% bestaat voor viervijfde deel uit vrouwen die niet gedurende het hele jaar een inkomen uit betaalde arbeid hadden (onder andere huisvrouwen, onderwijsvolgenden en personen die maar een deel van het jaar betaald werkten). De overige vrouwen hadden wel het hele jaar inkomen uit arbeid, maar dat was lager dan het bijstandsniveau voor alleenstaanden.

Van de mannelijke bevolking van 15-64 jaar was in 1998 32% niet actief of had geen inkomen uit betaalde arbeid groter dan de norm voor economische zelfstandigheid. Tot deze groep behoren vooral ontvangers van een uitkering en onderwijsvolgenden. Omdat weinig mannen kiezen voor deeltijdwerk of fulltime huishoudelijk werk, is hun aandeel in deze groep gering.

Figuur 5.2 Economisch zelfstandigen naar geslacht, bevolking van 15-64 jaar, 1990 en 1998 (prijspeil 1995)
(in procenten)

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1990-1998)

Economische zelfstandigheid naar type huishouden, 1998

Figuur 5.3 laat zien hoe het in 1998 gesteld was met de economische zelfstandigheid van mannen en vrouwen in divers samengestelde huishoudens. Van de vrouwen van 15-44 jaar in een huishouden met een partner en minderjarige kinderen is 40% economisch zelfstandig; van deze categorie vrouwen behoort 55% weliswaar tot de actieven, maar veel vrouwen met jonge kinderen werken in deeltijd. Vooral dat leidt ertoe dat 15% een jaarinkomen heeft dat onder de drempel van economische zelfstandigheid ligt.

Van de alleenstaande vrouwelijke ouders van minderjarige kinderen in de leeftijd van 15-44 jaar is 36% economisch zelfstandig en behoort 38% tot de actieven. De meerderheid ontvangt een uitkering.

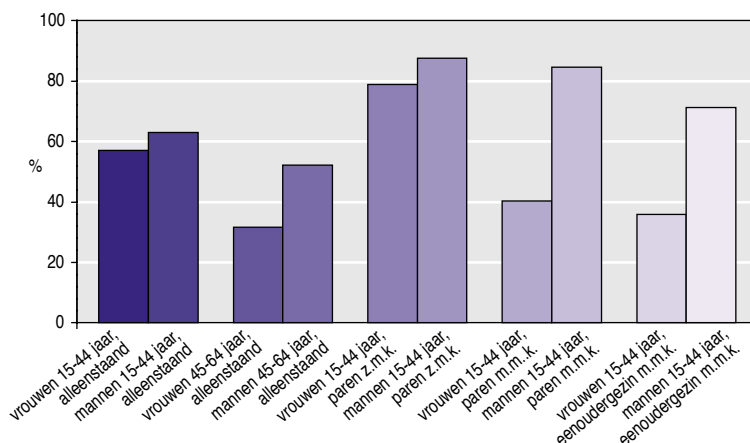
Onder de vrouwen van 15-44 jaar in een huishouden met partner en zonder minderjarige kinderen is 79% te rekenen tot de economisch zelfstandigen, terwijl 83% tot de actieven

behoort. Het aandeel van deze actieven met een inkomen onder de norm voor economische zelfstandigheid is slechts 4%.

Van de mannen van 15-44 jaar in een huishouden met partner en minderjarige kinderen behoort ruim 91% tot de actieven en is bijna 90% economisch zelfstandig. In deze groep is het aantal actieven met een inkomen onder de norm van economische zelfstandigheid dus zeer gering. De percentages voor mannen in deze leeftijdsgroep in een huishouden met partner en zonder minderjarige kinderen liggen vrijwel op hetzelfde niveau: bijna 90% is actief en 88% heeft een inkomen op of boven de norm van economische zelfstandigheid. Onder het vrij kleine aantal alleenstaande mannelijke ouders met minderjarige kinderen zijn veel meer actieven (73%) en ook veel meer economisch zelfstandigen (66%) dan onder de overeenkomstige vrouwen.

Bij de berekening van het percentage economisch zelfstandigen onderscheiden naar type huishouden zijn alleen de gegevens betrokken van diegenen die behoren tot de kern van het huishouden, de kostwinner en, in voorkomende gevallen, de partner van de kostwinner. Andere personen met een eigen inkomen in het huishouden, bijvoorbeeld kinderen, zijn buiten beschouwing gebleven. Steeds moet ook worden bedacht dat diegenen die een uitkering of een pensioen ontvangen, hier niet als actief en daarom ook niet als economisch zelfstandig worden aangemerkt.

Figuur 5.3 Economisch zelfstandigen naar type huishouden^a en geslacht, 1998 (prijspeil 1995) (in % van totaal aantal vrouwen resp. mannen in het type huishouden)

a m.m.k. = met minderjarige kinderen; z.m.k. = zonder minderjarige kinderen

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1998)

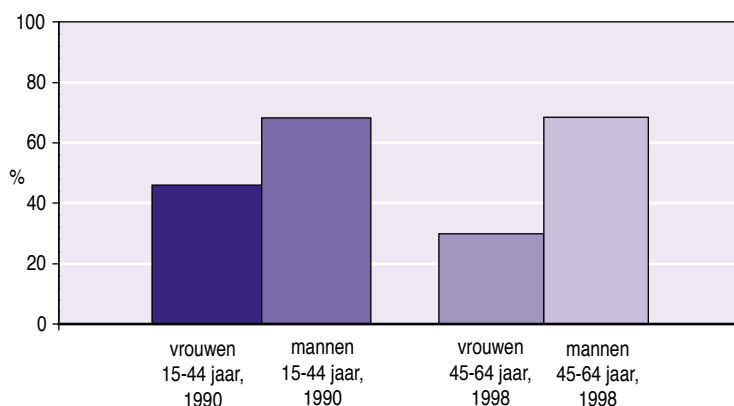
Economische zelfstandigheid naar leeftijdsklasse, 1998

Onder de 15-44-jarige vrouwen is het aandeel met een inkomen uit betaald werk veel groter dan onder de vrouwen van 45-64 jaar, die een veel lagere arbeidsparticipatie kennen. Daarom bedraagt het aandeel van de economisch zelfstandigen onder de vrouwen in de jongste leeftijdsklasse in 1998 46% tegenover 30% onder de 45-64-jarige vrouwen (figuur 5.4). Circa 13% van de vrouwen van 15-44 jaar is actief met een inkomen onder de

zelfstandigheidsdrempel, terwijl dat percentage voor de 45-64-jarige vrouwen ongeveer 8% bedraagt.

Bij de mannen zijn veel kleinere verschillen in de omvang van de arbeidsparticipatie, waardoor het aandeel van de economisch zelfstandigen in beide leeftijdsklassen ongeveer 68% bedraagt. In de oudste leeftijdsgroep is het aandeel actieven met een klein inkomen echter zeer gering, terwijl dat in de jongste groep bij 8% van de mannen het geval is.

Figuur 5.4 Economisch zelfstandigen naar leeftijdsklasse en geslacht, 1998 (prijspeil 1995) (in % van het aantal vrouwen of mannen per leeftijdsklasse)

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1998)

5.4 Het inkomen van huishoudens

In het voorgaande is aandacht geschonken aan het persoonlijke inkomen. De beschrijving van de inkomens van huishoudens biedt een ander perspectief maar is niettemin zeer relevant, bijvoorbeeld omdat het inkomen vaak dient voor bestedingen ten behoeve van het gehele huishouden. Een nadere onderverdeling van huishoudens wordt hier gemaakt naar sociaal-economische categorie van het hoofd van het huishouden.³

Huishoudens die bestaan uit een (echt)paar met kinderen, maken 23% uit van alle huishoudens. Het overgrote deel daarvan behoort tot de categorie actieven. De (echt)paren zonder kinderen vormen 36% van alle huishoudens; onder hen is het aandeel actieven veel kleiner (59%) en behoort bijna een derde tot de ontvangers van een pensioen. Zie tabel 5.4. Bijna een derde van alle huishoudens zijn eenpersoonshuishoudens: het merendeel daarvan bestaat uit personen van dertig jaar of ouder. De jongere alleenstaande vrouwen (4% van alle huishoudens) en de jongere alleenstaande mannen (5% van alle huishoudens) zijn merendeels uit actief op de arbeidsmarkt (beide bijna 90%). Twee van de drie vrouwelijke eenpersoonshuishoudens van dertig jaar en ouder (15% van alle huishoudens) zijn pensioenontvangers, terwijl ruim een vijfde van hen tot de actieven behoort. Van de alleenstaande mannen van dertig jaar en ouder is het aandeel pensioenontvangers veel kleiner (24%) en bestaat een veel groter deel uit actieven (58%) en ontvangers van een uitkering (18%). 3% van de huishoudens bestaat uit eenoudergezinnen, merendeels vrouwen, die voor bijna de helft afhankelijk zijn van een uitkering en voor iets minder dan de helft behoren tot de actieven (43%). Van het veel kleinere aantal mannelijke eenoudergezinnen behoort driekwart tot de actieven.

Tabel 5.4 Aantal en gemiddeld inkomen van huishoudens naar sociaal-economische categorie van het hoofd en samenstelling van het huishouden, 1998

		inactieven					
		actieven totaal	totaal ^a	ontvangers werkloosheids- uitkering of bijstands- uitkering	arbeids- onge- schikten (WAO en AAW)	pensioen- ontvangers (AOW, ANW, pensioen, lijfrente)	totaal ^b
totaal aantal huishoudens (x 1.000)							
eenpersoonshuishouden							
vrouw	< 30 jaar	247	37	16	4	3	284
	≥ 30 jaar	221	766	64	40	653	987
man	< 30 jaar	280	42	21	7	4	322
	≥ 30 jaar	421	310	82	52	172	731
eenoudergezin met minderjarige kinderen							
vrouw		103	135	108	7	14	237
man		23	9	5	2	1	32
(echt) paar met minderjarige kinderen		1.417	138	61	39	13	1.556
(echt)paar zonder minderjarige kinderen		1.425	985	92	149	730	2.431
overige huishoudens		84	122	23	11	84	208
totaal		4.221	2.542	472	309	1.673	6.789
gemiddeld inkomen (x 1.000 gld)							
eenpersoonshuishouden							
vrouw	< 30 jaar	20,6	10,8	13,6	17,6	10,7	19,3
	≥ 30 jaar	35,3	29,0	20,7	23,1	30,3	30,4
man	< 30 jaar	23,8	12,2	15,0	17,4	10,1	22,3
	≥ 30 jaar	38,7	27,7	19,2	23,7	33,4	34,1
eenoudergezin met minderjarige kinderen							
vrouw		35,9	29,9	28,2	28,7	48,1	32,5
man		48,5	30,7	26,2	37,1	44,7	43,7
(echt) paar met minderjarige kinderen		66,1	45,3	39,3	51,3	70,1	64,3
(echt)paar zonder minderjarige kinderen		70,6	49,5	44,2	47,2	50,8	61,8
overige huishoudens		57,2	53,6	39,5	46,7	59,0	54,7
totaal		56,8	38,4	29,6	39,2	41,4	49,8
gemiddeld gestandaardiseerd inkomen (x 1.000 gulden)							
eenpersoonshuishouden							
vrouw	< 30 jaar	20,6	10,8	13,6	17,6	10,7	19,3
	≥ 30 jaar	35,3	29,0	20,7	23,1	30,3	30,4
man	< 30 jaar	23,8	12,2	15,0	17,4	10,1	22,3
	≥ 30 jaar	38,7	27,7	19,2	23,7	33,4	34,1
eenoudergezin met minderjarige kinderen							
vrouw		24,1	19,6	18,7	19,4	30,0	21,5
man		32,6	20,9	18,8	24,1	28,7	29,5
(echt) paar met minderjarige kinderen		35,0	23,3	20,4	26,1	34,6	34,0
(echt)paar zonder minderjarige kinderen		47,6	34,5	30,0	31,4	35,8	42,1
overige huishoudens		38,8	37,0	26,1	31,6	41,2	37,5
totaal		37,8	30,0	21,5	27,6	33,5	34,9

a Inclusief overigen niet-actief.

b Inclusief sociaal-economische categorie onbekend.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1998)

Een vergelijking van het inkomensniveau van de onderscheiden typen huishoudens wordt gemaakt aan de hand van het gemiddelde gestandaardiseerde inkomen, waarin is gecorrigeerd voor het aantal leden van het huishouden (zie toelichting in bijlage A). De (echt)paren zonder minderjarige kinderen behoren tot de huishoudens met relatief hoge inkomens. Vooral de actieven onder hen hebben een hoog inkomen, wat in belangrijke mate het gevolg is van het feit dat zich in deze groep veel (jonge) tweeverdieners bevinden en anderzijds relatief veel ouderen die aan het einde van hun carrière zitten. Relatief laag is het gemiddelde gestandaardiseerde inkomen onder de jongere eenpersoonshuishoudens en de eenoudergezinnen met minderjarige kinderen, in het bijzonder onder de ontvangers van een werkloosheids- of bijstandsuitkering. Bij de vrouwen onder de actieven in deze groepen ligt het gemiddelde duidelijk lager dan onder de mannen.

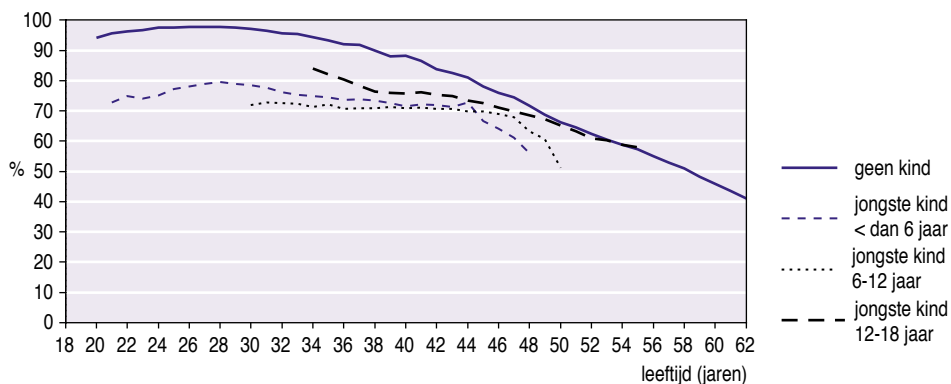
Eigen inkomen onder vrouwen met partner, 1998

Van de vrouwen onder de dertig jaar die een partner hebben maar geen kinderen, heeft ongeveer 97% een eigen inkomen. Boven die leeftijd blijkt het percentage met een eigen inkomen successievelijk kleiner te worden. Onder de 60-64-jarigen hebben ruim vier op de tien vrouwen een eigen inkomen.

Het aandeel met een eigen inkomen ligt bij de vrouwen die kinderen hebben, lager dan bij de vrouwen zonder kinderen. Ook onder de vrouwen met kinderen is het percentage met eigen inkomen lager naarmate de leeftijd van de vrouw hoger is, maar dit daalt minder snel dan bij de vrouwen zonder kinderen.

In figuur 5.5 zijn de aandelen van de mannen met een eigen inkomen niet opgenomen, omdat dat aandeel voor alle mannen met een partner ongeacht de samenstelling van het huishouden 95% of meer bedraagt.

Figuur 5.5 Aandeel vrouwen met een eigen inkomen onder vrouwen met een partner naar leeftijd en type huishouden, 1998 (in procenten) (voorlopige uitkomsten)

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1998)

5.5 Verschillen in beloning tussen vrouwen en mannen

Bruto-uurloon naar dienstverband

Beloningsverschillen tussen groepen werknemers (bv. bedrijfstakken, maar ook vrouwen en mannen) hangen deels samen met de samenstelling van deze groepen. Zo zijn vrouwen sterker vertegenwoordigd in de minder betaalde beroepen. Ook speelt een rol dat vrouwen meer in deeltijd werken, omdat ze vaker dan mannen betaald werk combineren met de zorg voor het gezin, en daardoor veelal worden beperkt in hun mogelijkheden om carrière te maken. Gemiddeld over alle werknemers bedraagt het verschil in 1998 tussen het uurloon van vrouwen en dat van mannen bijna acht gulden (tabel 5.5). Gemiddeld bedraagt het uurloon van vrouwen 77% van dat van mannen. Sinds 1990 is het verschil, uitgedrukt in gulden, groter geworden. Uitgedrukt als percentage is het verschil kleiner geworden: in 1990 was het uurloon van vrouwen 73% van dat van mannen.

In voltijdbanen verdienen mannen ruim acht gulden per uur méér dan vrouwen. In deeltijdbanen en in flexibele banen zijn de verschillen minder groot, maar ook daar ligt het uurloon van vrouwelijke werknemers gemiddeld lager dan dat van mannen.

Opvallend is dat het bij de vrouwen voor het uurloon niet uitmaakt of zij voltijds of deeltijds werken, en dat dit in de afgelopen tien jaar niet anders is geweest. Bij de mannelijke werknemers is er wel degelijk sprake van verschillen tussen het voltijdse en het deeltijdse uurloon, en sinds 1990 is dat verschil ook groter geworden. Het bruto-uurloon in flexibele banen is veel lager dan in de overige banen, hetgeen mede samenhangt met de aard van het werk. Ook hier is het uurloon van vrouwen lager dan dat van mannen, hoewel de verschillen aanzienlijk kleiner zijn.

Tabel 5.5 Bruto-uurloon naar dienstverband en geslacht, 1990-1998 (in gulden)

	vrouwen				mannen			
	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal
1990	19,50	19,66	14,51	19,13	26,86	21,66	15,68	26,25
1997	26,39	26,77	17,89	25,77	34,26	30,77	18,81	33,29
1998	27,71	27,83	18,33	26,87	35,74	31,84	19,92	34,73

Bron: CBS (Enquête werkgelegenheid en lonen 1990-1998)

Bruto-uurloon naar beroepsniveau

De verschillen in het uurloon van vrouwen en mannen bestaan op alle niveaus (tabel 5.6). In 1997 bedroeg het gemiddelde uurloon van de vrouwen 77% van dat van de mannen. Op het laagste beroepsniveau ligt loon van vrouwen met 85% duidelijk boven dit gemiddelde. Op de hogere en wetenschappelijk beroepsniveaus worden vrouwen echter, in vergelijking met mannen, slechter betaald (74%) dan gemiddeld. In de betrekkelijk korte periode van 1995-1997 is vooral in de middenniveaus enige vermindering van het verschil zichtbaar.

Tabel 5.6 Bruto-uurloon van vrouwen als percentage van het bruto-uurloon van mannen naar beroepsniveau, 1995, 1996 en 1997

beroepsniveau	1995	1996	1997
elementair	85	83	85
lager	76	78	78
middelbaar	78	79	81
hoger	74	74	74
wetenschappelijk	73	73	74

Bron: CBS (Loonstructuuronderzoek 1995-1997)

Bruto-uurloon naar bedrijfstak

In alle bedrijfstakken was in 1998 het bruto-uurloon van vrouwen 20-30% lager dan het bruto-uurloon van de mannen (tabel 5.7). Bij de financiële instellingen is het onderlinge verschil het grootst. In de horeca daarentegen is het percentuele verschil het kleinst. Het verschil is bij de meeste bedrijfstakken in de voltijdbanen veel groter dan in de deeltijdbanen. In de quartaire sector (openbaar bestuur, onderwijs, gezondheid en welzijn, cultuur en overige dienstverlening) is dat evenwel niet het geval.

Tabel 5.7 Bruto-uurloon naar bedrijfstak, dienstverband en geslacht, 1998 (in guldens)

	vrouwen				mannen			
	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal
landbouw en visserij	22,09	24,10	.	21,83	28,61	21,94	.	27,28
delfstoffenwinning	37,13	30,92	.	35,07	49,38	.	.	49,00
industrie	25,94	25,72	17,60	25,65	33,64	28,58	22,00	33,36
energie- en waterleidingbedrijven	35,14	35,35	.	35,20	43,47	45,13	.	43,50
bouwnijverheid	26,46	27,04	.	26,46	32,13	26,93	24,14	31,93
handel	23,35	20,52	14,49	21,40	32,77	20,70	19,22	31,34
horeca	23,06	20,94	18,36	21,02	26,79	20,88	18,25	24,31
vervoer en communicatie	27,14	27,55	21,02	27,06	33,11	27,90	22,14	32,56
financiële instellingen	28,56	28,89	20,10	28,60	44,16	40,34	.	43,99
zakelijke dienstverlening	28,45	25,18	18,13	24,33	39,98	30,09	19,73	35,30
openbaar bestuur	32,91	34,24	22,73	33,45	40,10	42,06	30,98	40,22
onderwijs	34,04	35,49	27,14	34,84	42,58	45,17	29,87	43,17
gezondheids- en welzijnszorg	28,92	29,61	23,62	29,14	41,02	35,90	23,11	39,39
cultuur en overige dienstverlening	28,38	26,46	19,21	26,91	35,52	33,79	20,71	34,82

Bron: CBS (Enquête werkgelegenheid en lonen)

Bruto-uurloon naar opleiding en dienstverband

Hoewel de gemiddelde bruto-uurlonen van werknemers sterk variëren in samenhang met opleidingsniveau en opleidingsrichting, lagen de uurlonen van vrouwen in 1997 in bijna alle gevallen circa een kwart lager dan die van mannen (tabel 5.8). Grotere verschillen zijn er bij de hoger opgeleiden in de technische en natuurwetenschappelijk richting en in de economische, administratieve en commerciële richting. De verschillen zijn daarentegen wat kleiner bij hoger opgeleiden in de sociaal-culturele richting.

Bij deeltijdbanen en flexibele banen zijn de verschillen aanmerkelijk kleiner. In deeltijd werkende vrouwen met opleidingsniveau mavo of havo/vwo hebben gemiddeld zelfs een hoger uurloon dan mannelijke deeltijdwerkers met eenzelfde opleidingsniveau.

Tabel 5.8 Bruto-uurloon naar opleidingsniveau en -richting, dienstverband en geslacht, 1997 (in guldens)

	vrouwen				mannen			
	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal
basisonderwijs	20,84	20,39	15,58	19,88	26,61	21,29	18,36	25,74
mavo	22,53	21,67	13,42	20,94	29,15	19,42	14,11	26,78
vbo	20,36	20,99	16,33	20,26	27,40	21,32	18,63	26,64
technisch en natuurwetenschappelijk	19,35	20,00	14,55	19,03	27,43	20,97	18,94	26,70
economisch, administratief en								
commercieel	20,51	21,31	16,27	20,48	27,42	20,95	16,24	26,19
overig	20,48	20,99	16,64	20,36	27,29	22,55	18,41	26,57
havo/vwo	24,59	23,61	15,39	22,95	35,13	22,09	15,35	31,06
mbo	23,60	25,79	18,92	24,24	31,89	27,56	20,73	31,33
technisch en natuurwetenschappelijk	21,93	22,38	17,93	21,78	30,99	26,74	20,62	30,55
economisch, administratief en								
commercieel	23,54	25,04	17,47	23,61	33,73	26,99	20,20	32,87
overig	23,95	26,40	19,99	24,99	31,78	28,74	21,62	31,22
hbo	31,26	32,21	20,23	31,06	44,13	37,91	23,89	42,98
technisch en natuurwetenschappelijk	31,85	29,98	.	30,34	44,70	37,84	21,25	43,93
economisch, administratief en								
commercieel	29,51	31,23	19,09	29,29	45,44	39,39	21,63	44,53
sociaal/cultureel	32,59	32,87	20,31	32,17	41,34	38,51	24,91	40,45
overig	31,38	31,54	21,13	30,69	45,14	36,12	27,19	43,31
wo	39,41	41,17	25,73	39,45	54,87	49,16	26,13	53,73
technisch en natuurwetenschappelijk	35,67	42,74	.	37,26	54,63	50,55	.	54,02
economisch, administratief en								
commercieel	39,57	43,99	.	39,59	58,30	55,25	.	57,58
sociaal/cultureel	41,57	38,78	25,16	39,58	49,71	45,75	.	48,42
overig	39,08	42,93	25,87	39,75	55,24	50,04	24,81	54,01

Bron: CBS (Loonstructuuronderzoek 1997)

Gecorrigeerde beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen

De Arbeidsinspectie verricht al een aantal jaren onderzoek naar de verschillen in beloning tussen vrouwen en mannen in het bedrijfsleven. Aangezien een deel van de beloningsverschillen toe te schrijven valt aan verschillen in achtergrondkenmerken tussen de seksen, presenteert de Arbeidsinspectie niet alleen de 'ongecorrigeerde' beloningsverschillen maar ook beloningsverschillen na correctie voor een aantal relevante achtergrondkenmerken.⁴ Hoewel de beloningsverschillen tussen 1993 en 1998 iets zijn afgenomen, zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen nog altijd aanzienlijk. Na correctie voor verschillende achtergrondkenmerken verdienden vrouwelijke werknemers in 1998 gemiddeld 7% minder dan hun mannelijke collega's. Uit tabel 5.9 blijkt dat er aanzienlijke verschillen bestaan tussen de onderscheiden economische sectoren. Zoals hiervoor ook al uit de cijfers naar voren kwam, is wanneer géén rekening wordt gehouden met andere achtergrondkenmerken, het verschil het grootst in de financiële en zakelijke dienstverlening en het kleinst in de horeca. Wanneer wel gecorrigeerd wordt voor verschillende achtergrondkenmerken, blijkt dat in de bouwnijverheid de verschillen tussen vrouwen en mannen het grootst zijn. In de gezondheids- en welzijnszorg liggen de lonen het dichtst bij elkaar.

Tabel 5.9 (On)gecorrigeerde beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen in het bedrijfsleven naar economische sector^a, 1993, 1996, 1998 (in procenten)

	ongecorrigeerd			gecorrigeerd		
	1993	1996	1998	1993	1996	1998
landbouw en visserij	-18	-15	-20	-7	-0 ^b	-7
industrie	-22	-23	-23	-9	-7	-8
bouw	-18	-20	-16	-16	-9	-10
handel	-30	-24	-26	-13	-5	-8
horeca	-15	-11	-7	-4	-4	-4
transport	-41	-19	-14	-8	-8	-8
financiële en zakelijke dienstverdeling	-29	-36	-39	-6	-8	-5
gezondheids- en welzijnszorg	-22	-22	-24	-7	-6	-3
overige dienstverlening	-26	-13	-19	-5	-3	-5
totaal	-26	-24	-23	-9	-7	-7

a De directie en de twee hoogste functieniveaus (van de acht die worden onderscheiden) zijn buiten beschouwing gelaten.
b Niet significant.

Bron: Spijkerman (2000)

Bruto-uurloon naar herkomst

Voor de vergelijking van de uurlonen van werknemers onderscheiden naar herkomst zijn de uurlonen van de autochtone mannen als referentie gehanteerd. Het gemiddelde uurloon van autochtone vrouwen bedraagt 76% van dat van autochtone mannen.

Het uurloon van de westerse allochtone vrouwen ligt iets hoger dan dat van de autochtone vrouwen. Ook de uurlonen van de westerse allochtone mannen liggen iets hoger dan die van de autochtone mannen. Zie tabel 5.10.

De uurlonen van de niet-westerse allochtone mannen zijn daarentegen lager dan die van de autochtone mannen. Dat geldt ook voor de niet-westerse allochtone vrouwen, zij verdienen minder dan hun autochtone vrouwelijke collega's. In het bijzonder geldt dit voor de vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst en in veel mindere mate voor de vrouwen van Surinaamse herkomst. Het patroon van de verschillen tussen de niet-westerse allochtone vrouwen en de autochtone vrouwen, komt sterk overeen met het patroon bij de mannen. Per herkomstgroepering zijn de verschillen in uurloon tussen vrouwen en mannen echter minder groot dan bij de autochtonen.

Tabel 5.10 Bruto-uurloon naar herkomstgroepering, dienstverband en geslacht, 1997 (in guldens)

herkomstgroepering	vrouwen				mannen			
	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel
totaal	25,55	26,16	26,46	17,55	33,45	34,39	30,10	18,94
autochtoon	25,55	26,12	26,46	17,42	33,61	34,51	30,17	18,67
westerse allochtonen	26,97	27,75	27,78	18,81	35,66	36,57	33,42	21,00
niet-westerse allochtonen	22,90	23,81	23,52	17,67	25,97	27,03	23,64	19,70
wo.								
Turken	19,76	21,48	19,26	16,54	24,57	25,30	23,60	19,60
Marokkanen	19,82	20,63	20,52	.	23,79	24,85	22,14	17,96
Surinamers	24,52	25,66	24,59	18,80	28,23	29,09	25,58	21,03
Antillianen / Arubanen	23,42	.	24,66	.	27,64	28,84	.	.
rest	22,36	22,16	24,38	17,55	25,16	26,55	22,72	19,83

Bron: CBS (Loonstructuuronderzoek 1997)

5.6 Vrouwen en armoede

Huishoudens met (langdurig) lage inkomens

Om door de jaren heen te kunnen spreken van een 'laag inkomen' wordt gepoogd een definitie te hanteren die de grens steeds legt bij eenzelfde welvaartsniveau. In iedere vergelijking van de inkomens van huishoudens, en dus ook bij de definitie van 'laag inkomen', moet rekening worden gehouden met het aantal mensen binnen één huishouden dat van het inkomen afhankelijk is. Om het vergelijken van inkomens in diverse jaren mogelijk te maken, vindt bovendien steeds een correctie voor de prijsontwikkeling plaats. Beide elementen spelen een rol bij de vaststelling van een 'langdurig laag inkomen': een laag inkomen gedurende ten minste vier jaren.

Tabel 5.11 zet voor 1998 een aantal relevante gegevens in dit verband op een rijtje. Onder de economisch actieven blijken lage inkomens veel minder vaak voor te komen dan onder de inactieven. Zelfstandigen hebben veel vaker een laag inkomen dan de overige actieven. Het aandeel lage inkomens is bij actieve alleenstaanden en eenoudergezinnen, en vooral bij de vrouwen onder hen, relatief hoog. Hetzelfde beeld ziet men bij de inactieve huishoudens, maar in die categorie is de inkomenssituatie voor veel meer huishoudens ongunstig.

Vrouwen die het hoofd vormen van een eenoudergezin, behoren het vaakst tot degenen met een laag inkomen (77%) en met een langdurig laag inkomen (38%).

Een laag inkomen beperkt de bestedingsruimte vooral als deze situatie lang aanhoudt.

Diverse onderzoekers gaan dan ook pas van armoede spreken wanneer huishoudens langdurig een laag inkomen hebben. Bijna 400.000 huishoudens hebben in 1998 al minstens vier jaar achtereen een laag inkomen. Hieronder vormen vooral de alleenstaande vrouwen met een klein pensioen een grote groep. Langdurig lage inkomens komen ook veel voor onder de huishoudens met een werkloosheids- of (vooral) bijstandsuitkering. Een belangrijke groep daarbinnen vormen de alleenstaande vrouwen (met of zonder kinderen): van hen moet bijna de helft al vier jaar of langer rondkomen van een laag inkomen.

Tabel 5.11 Huishoudens en hun inkomens naar sociaal-economische categorie van het hoofd en samenstelling van het huishouden, 1998 (voorlopige uitkomsten)

	actieven		inactieven				totaal ^b
	totaal	waaronder: zelf- standigen	ontvangers werkloosheids- uitkering of bijstands- uitkering		arbeids- onge- schikten	pensioen- ontvangers (AOW, ANW, pensioen, lijfrente)	
			totaal ^a				
totaal aantal huishoudens (x 1.000)							
alleenstaande							
vrouw	468	23	802	79	44	656	1.271
man	701	65	352	103	58	176	1.053
eenoudergezin met minderjarige kinderen							
vrouw	103	6	135	108	7	14	237
man	23	3	9	5	2	x	32
(echt)paar met minderjarige kinderen	1.417	186	138	61	39	13	1.556
(echt)paar zonder minderjarige kinderen	1.425	188	985	92	149	730	2.431
overige huishoudens	84	10	122	23	11	84	208
totaal	4.221	481	2.542	472	309	1.673	6.789
huishoudens met laag inkomen ^c (in %)							
alleenstaande							
vrouw	14	30	34	87	59	27	28
man	11	29	40	82	44	17	21
eenoudergezin met minderjarige kinderen							
vrouw	29	47	77	85	71	15	55
man	7	34	57	80	x	x	20
(echt) paar met minderjarige kinderen	6	17	47	69	31	x	9
(echt)paar zonder minderjarige kinderen	3	11	9	28	13	5	5
overige huishoudens	6	x	10	34	13	3	8
totaal	7	17	26	68	29	15	14
huishoudens met langdurig laag inkomen ^d (in %)							
alleenstaande							
vrouw	2	x	22	46	26	20	16
man	1	6	19	36	19	11	7
eenoudergezin met minderjarige kinderen							
vrouw	6	x	38	43	32	x	24
man	x	x	28	43	x	x	8
(echt) paar met minderjarige kinderen	1	2	20	31	15	x	3
(echt)paar zonder minderjarige kinderen	0	1	5	13	7	3	2
overige huishoudens	x	x	3	13	x	x	2
totaal	1	3	15	33	13	10	6

x = geen betrouwbare schatting vanwege kleine aantallen waarnemingen.

a Inclusief overig niet-actief.

b Inclusief sociaal-economische categorie onbekend.

c Berekend over de personen in huishoudens waarvoor indeling naar inkomen mogelijk was.

d Huishoudens met ook in de drie voorafgaande jaren een laag inkomen.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1998)

Allochtone en autochtone huishoudens met lage inkomens

Tabel 5.12 laat zien dat in vergelijking met de autochtone huishoudens onder de allochtone huishoudens het aandeel van de (langdurig) lage inkomens veel hoger is, vooral wanneer men de niet-westerse allochtone huishoudens beschouwt. Bij de westerse allochtonen treft men vooral vele lage inkomens aan onder de huishoudens met als herkomst voormalig Joegoslavië.

Meer dan een op de drie niet-westerse allochtone huishoudens heeft een laag inkomen; en een op de vijf heeft dat al jaren achtereen. Vooral onder de allochtonen uit de vluchtelingenlanden en ook onder die van Marokkaanse herkomst is het aandeel (langdurig) lage inkomens groter dan onder de andere niet-westerse allochtonen.

Bij de autochtone huishoudens is het aandeel lage inkomens vooral hoog onder de alleenstaanden en de eenoudergezinnen. Voor de vrouwen onder hen is de situatie ongunstiger dan voor de mannen: meer dan de helft van de vrouwelijke eenoudergezinnen heeft een laag inkomen en onder hen heeft een meerderheid al langdurig een laag inkomen.

Bij de westerse allochtonen komt het beeld van de verschillen tussen de diverse typen huishoudens sterk overeen met de situatie bij de autochtonen, zij het dat het aandeel lage inkomens in alle gevallen wat hoger is.

De niet-westerse allochtonen laten op diverse punten een ander beeld zien. Het aandeel lage inkomens is onder de alleenstaanden, en vooral onder de alleenstaande vrouwen, veel hoger en is het dubbele van het aandeel onder de autochtone alleenstaanden. Ook bij de andere typen huishoudens ligt het aandeel (langdurig) lage inkomens aanzienlijk hoger: niet alleen bij de eenoudergezinnen, maar ook bij de (echt)paren met en zonder kinderen. De variatie onder de niet-westerse allochtonen kan overigens wel groot zijn, gezien bijvoorbeeld de situatie onder Creools-Surinaamse alleenstaande moeders. Een relatief klein deel van hen, nog geen 40%, behoort tot de lage inkomens (Hoff en Hooghiemstra 1999).

Tabel 5.12 Particuliere huishoudens met een (langdurig) laag inkomen en land van herkomst van het hoofd, naar samenstelling van het huishouden, 1998 (in aantallen en procenten)

	waarvan: inge-		waaronder:		aandeel van huishoudens met laag inkomen (%)	
	totaal (x 1.000)	deeld naar hoogte van inkomen ^a	met laag inkomen ^b	met lang- durig laag inkomen ^c	totaal	w.o. langdurig ^d
totaal^e						
alleenstaand	2.324	2.043	504	244	24,7	11,9
w.o. vrouw	1.271	1.126	314	177	27,9	15,7
eenoudergezin met minderjarig kind	269	247	126	54	51,1	21,7
w.o. vrouw	237	216	120	51	55,5	23,6
(echt)paar met minderjarig kind	1.556	1.533	144	43	9,4	2,8
(echt)paar zonder minderjarig kind	2.431	2.411	128	51	5,3	2,1
overig huishouden	208	193	16	4	8,1	2,1
w.o. vrouw	144	134	12	4	8,8	2,8
totaal	6.789	6.426	917	396	14,3	6,2
Nederland						
alleenstaand	1.920	1.712	391	199	22,8	11,6
w.o. vrouw	1.089	977	259	151	26,6	15,5
eenoudergezin met minderjarig kind	180	165	78	33	47,2	20,0
w.o. vrouw	157	143	75	32	52,1	22,3
(echt)paar met minderjarig kind	1.290	1.277	83	21	6,5	1,6
(echt)paar zonder minderjarig kind	2.141	2.127	99	40	4,6	1,9
overig huishouden	160	151	8	2	5,6	1,5
w.o. vrouw	111	105	7	2	6,3	1,9
totaal	5.690	5.432	659	296	12,1	5,4
overige westerse landen						
alleenstaand	233	203	56	25	27,7	12,5
w.o. vrouw	126	110	34	17	30,7	15,9
eenoudergezin met minderjarig kind	29	26	15	7	55,9	26,0
w.o. vrouw	26	23	14	6	60,2	27,3
(echt)paar met minderjarig kind	120	116	12	4	10,7	3,1
(echt)paar zonder minderjarig kind	215	211	13	5	6,1	2,2
overig huishouden	24	22	3	1	12,6	2,7
w.o. vrouw	18	16	2	1	14,3	3,7
totaal	621	579	99	41	17,1	7,1
niet-westerse landen						
alleenstaand	166	124	56	19	45,2	15,5
w.o. vrouw	55	38	20	8	52,8	22,0
eenoudergezin met minderjarig kind	61	55	33	14	60,5	24,9
w.o. vrouw	55	50	31	13	63,1	26,0
(echt)paar met minderjarig kind	145	138	48	19	34,7	13,6
(echt)paar zonder minderjarig kind	72	69	15	6	21,4	8,6
overig huishouden	24	19	4	1	21,3	6,2
w.o. vrouw	15	12	3	1	21,5	8,8
totaal	467	406	156	59	38,5	14,5

a Huishoudens waarvan het hoofd (of partner) het gehele jaar inkomen heeft en geen studiefinanciering ontvangt.

b Inkomen onder de lage-inkomensgrens (zie CBS 2000).

c Huishoudens met ook in de drie voorafgaande jaren een laag inkomen.

d Huishoudens met laag inkomen in 1995-1998, in procenten van aantal huishoudens dat in 1998 naar inkomen is ingedeeld.

e Inclusief land van herkomst onbekend.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek)

Personen in huishoudens met een langdurig laag inkomen

Ruim 5% van de bevolking maakte in 1998 deel uit van huishoudens die reeds vier jaar of langer van een laag inkomen moeten rondkomen. Eerder bleek reeds dat de langdurig lage inkomens niet in alle typen huishoudens in gelijke mate voorkomen. Wanneer alle personen in de huishoudens met een langdurig laag inkomen worden onderscheiden naar leeftijd en geslacht blijken zich onder hen aanzienlijk meer vrouwen te bevinden. Dat is vooral een gevolg van de ongunstige inkomenssituatie van veel oudere vrouwen met een klein pensioen en in mindere mate van die van de vrouwen van 25-44 jaar met een werkloosheids- of bijstandsuitkering.

Een betrekkelijk grote groep wordt ook gevormd door personen (vrouwen en mannen) onder de achttien jaar, ofwel de kinderen in huishoudens met een langdurig laag inkomen. Voor een groot deel zijn dit kinderen in eenoudergezinnen. Zie tabel 5.13.

Tabel 5.13 Personen in huishoudens met een langdurig laag inkomen^a naar sociaal-economische categorie van het hoofd, leeftijd en geslacht, 1998 (voorlopige uitkomsten) (in aantallen en procenten)

	actieven		inactieven				aandeel in bevolking ^d	
	totaal	waaronder: zelf-standigen	ontvangers werkloosheids- uitkering of bijstands- uitkering			totaal ^c		
			totaal ^b	arbeids- ongeschikt	pensioen- ontvangers			
	x 1.000						%	
vrouw								
< 18 jaar	26	7	74	61	10	x	101	6
18-24 jaar	3	x	6	4	x	x	9	1
25-44 jaar	25	5	71	58	10	x	96	4
45-64 jaar	7	3	77	45	19	12	84	5
≥ 65 jaar	x	x	143	2	x	140	143	12
totaal	62	16	371	171	40	156	434	6
man								
< 18 jaar	27	6	72	59	9	2	98	6
18-24 jaar	2	x	6	5	x	x	9	1
25-44 jaar	19	6	39	30	8	x	59	2
45-64 jaar	8	4	51	30	19	2	60	3
≥ 65 jaar	x	x	43	2	x	41	44	5
totaal	57	18	212	125	37	46	270	4

x = geen betrouwbare schatting mogelijk door kleine aantal waarnemingen.

a Huishoudens met ook in de drie voorafgaande jaren een laag inkomen.

b Inclusief overig niet-actief.

c Inclusief sociaal-economische categorie onbekend.

d Berekend over de personen in huishoudens waarvoor indeling naar inkomen mogelijk was.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1998)

Feminisering van armoede

Om aandacht te vragen voor het groeiende aandeel vrouwen binnen de arme populatie werd eind jaren zeventig de term 'feminisering van de armoede' geïntroduceerd. In hoeverre is nu in Nederland het aandeel huishoudens met een vrouwelijke hoofdkostwinner binnen de totale groep arme huishoudens toegenomen? Uit tabel 5.14 blijkt dat eind jaren zeventig, begin jaren tachtig een geringe stijging is opgetreden. Tussen 1985 en 1989 is het aandeel huishoudens met een vrouwelijk hoofd onder de arme huishoudens echter aanzienlijk toegenomen, van 37,4% naar 52,2%. Daarna vlakke de stijging wat af, maar de feminisering van de armoede blijkt nog altijd voort te schrijven. In 1997 bevond zich 55,7% van de huishoudens met een vrouwelijke hoofdkostwinner onder de lage-inkomensgrens. Een veelgehoorde verklaring voor de feminisering van de armoede is dat deze toegeschreven zou kunnen worden aan demografische ontwikkelingen, zoals toename van het aantal alleenstaande vrouwen als gevolg van echtscheiding of door de vergrijzing. Nader onderzoek leert echter dat veranderingen in de leeftijdsopbouw, huishoudenssamenstelling en arbeidsparticipatie slechts een kwart van het verschil kunnen verklaren; het is aannemelijk dat ontwikkelingen op het terrein van de sociale zekerheid een aanzienlijk deel van de feminisering van de armoede verklaren (Hoff en Hooghiemstra 1999).

Tabel 5.14 Aandeel huishoudens met een vrouwelijk hoofd binnen de totale groep huishoudens met een laag inkomen (in absolute aantallen en procenten)

	aantal (x 1.000)	%
1977	198	34,8
1981	233	36,3
1985	421	37,4
1989	479	52,2
1990	436	51,8
1991	460	52,8
1992	463	53,7
1993	480	53,6
1994	513	53,7
1995	512	54,5
1996	527	55,2
1997 ^a	540	55,7

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1977-1997) SCP-bewerking

5.7 Aandeel van vrouwen in het totaal van alle inkomens

Bij de afbakening van de gewenste inhoud van de Emancipatiemonitor was het vaststellen van het aandeel van vrouwen in het nationaal inkomen een prominent punt op het verlanglijstje. Er zijn echter nogal wat knelpunten verbonden aan de bepaling van het aandeel van vrouwen in het nationaal inkomen. De vraag kan op twee manieren worden gesteld: hoe groot is de bijdrage van vrouwen aan de vorming van het nationaal inkomen (hun aandeel in de primaire inkomens), of: hoe groot is het aandeel van het nationaal inkomen dat vrouwen ontvangen en kunnen besteden (hun aandeel in de secundaire inkomens). Het is overigens de vraag of het wel zinvol is om het aandeel van vrouwen in het nationaal inkomen te berekenen. Behalve de inkomens van individuen en huishoudens, maken namelijk ook bijvoorbeeld afschrijvingen en de ingehouden winst van bedrijven daar deel van uit. Om

vast te stellen welk aandeel toe te schrijven valt aan vrouwen, zou een verdeelsleutel gebruikt moeten worden voor de verdeling van dat deel van het nationaal inkomen. Dit is om verschillende redenen echter een hachelijke onderneming. Daarnaast zouden ook voor allerlei inkomenscomponenten van huishoudens die moeilijk aan personen toegerekend kunnen worden, verdeelsleutels gevonden moeten worden. Een andere tekortkoming bij een dergelijke berekening van het aandeel van vrouwen is het ontbreken van hun bijdrage in de vorm van onbetaalde arbeid. De opbrengst van de onbetaalde arbeid maakt geen deel uit van de berekening van het nationaal inkomen, terwijl zij wel bijdraagt aan de nationale welvaart, zij het bij de gehanteerde standaarden impliciet.

Om toch een benadering te bieden van het relatieve aandeel van vrouwen en mannen in het nationaal inkomen, wordt het totaal van de persoonlijke inkomens van vrouwen gerelateerd aan het totaal van alle persoonlijke inkomens. Gegeven de definitie van het persoonlijke inkomen, dat onder meer ontvangen overdrachten omvat, is dat vooral een benadering van het aandeel van vrouwen in het nationaal inkomen vanuit het oogpunt van de bestedingen. Tabel 5.15 laat zien dat het aandeel van de inkomens van vrouwen in het totaal van de inkomens van personen is toegenomen. In 1990 was dit nog 28%, in 1998 32%. Deze stijging kan vooral worden toegeschreven aan de gestegen arbeidsdeelname van vrouwen, zoals te lezen valt uit de onderverdeling van personen naar sociaal-economische categorie.⁵ Het aandeel van de inkomens van vrouwen in het totaal van de inkomens van actieven is in 1998 27% en was in 1990 nog 22%. Bij de inactieven (personen met een uitkering, maar vooral met pensioen) is het aandeel van vrouwen in het totaal van de inkomens gelijk gebleven.

Tabel 5.15 Totale inkomensaandelen^a van vrouwen, 1990 en 1998 (in procenten)

	aandeel inkomen van vrouwen in totaal 52-weken-inkomens van personen		aandeel inkomen van vrouwen in totaal inkomens van personen	
	1990	1998	1990	1998
sociaal-economische categorie				
actief ^b	22	27		
niet-actief	45	45		
met 52 weken inkomen	27	31		
minder dan 52 weken inkomen			47	45
totaal met inkomen			28	32
a Percentage van het totaal van de persoonlijke inkomens van vrouwen in het totaal van de persoonlijke inkomens in de desbetreffende bevolkingsgroep.				
b Inclusief zelfstandigen.				
Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1990 en 1998)				

5.8 Opvattingen

Om enig zicht te krijgen op de meningen van vrouwen en mannen over het belang van het hebben van een eigen inkomen voor vrouwen en mannen, zijn in een opiniepeiling enkele stellingen voorgelegd (tabel 5.16). Daaruit blijkt dat zo'n driekwart van de bevolking van mening is dat het hebben van een eigen inkomen de zelfstandigheid in een relatie vergroot, en dat de helft vindt dat het beter is voor het evenwicht in een relatie wanneer man en vrouw ieder een eigen inkomen hebben. Overigens blijken vrouwen deze meningen vaker te huldigen dan mannen.

Een ruime meerderheid van de bevolking is het niet eens met de uitspraak dat het voor jongens belangrijker is dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen, maar ook dit geldt voor vrouwen vaker dan voor mannen.

Ten slotte blijkt voor een derde van de bevolking de extra financiële inkomsten die voortvloeien uit de arbeidsdeelname van vrouwen, meer doorslaggevend te zijn dan eventuele andere overwegingen om op de arbeidsmarkt te participeren: als het inkomen net genoeg is om er de kinderopvang van te betalen, kunnen de vrouwen net zo goed thuis blijven om zelf voor de kinderen te zorgen.

Tabel 5.16 Opvattingen over enkele emancipatoire aspecten van het hebben van een eigen inkomen, 2000 (in procenten)

	mannen			vrouwen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
Het hebben van een eigen inkomen vergroot je zelfstandigheid in een relatie	71	18	11	77	14	10
Het is beter voor het evenwicht in een relatie wanneer man en vrouw ieder een eigen inkomen hebben	46	28	26	54	29	18
Het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen	20	16	64	7	8	85
Als het inkomen van de vrouw net genoeg is om de kinderopvang van te betalen, kan ze net zo goed thuis blijven om zelf voor de kinderen te zorgen	37	17	46	31	17	52
Bron: SCP (Emop 2000)						

Het gebruikte databestand bevat onvoldoende gegevens over leden van etnische minderheidsgroeperingen om daarover uitspraken te doen. In een databestand dat juist veel respondenten uit die groeperingen bevat, is echter één van de bovenstaande uitspraken meegenomen, namelijk of het voor jongens belangrijker is dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen (tabel 5.17). Turkse mannen en vrouwen zijn het daar het vaakst mee eens, de mannen overigens vaker dan de vrouwen. Bij de Marokkaanse mannen, en in grotere mate bij de Marokkaanse vrouwen is een meerderheid het daar niet mee eens. De meeste afkeuring van deze stelling is aan te treffen onder de Surinaamse, Antilliaans/Arubaanse en autochtone vrouwen.

Tabel 5.17 Opvattingen van Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen/Arubanen en autochtonen over de stelling 'Het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen', 1998 (in procenten)

	mannen	vrouwen
Turken		
eens	47	40
neutraal	10	9
oneens	43	51
Marokkanen		
eens	29	24
neutraal	14	10
oneens	57	66
Surinamers		
eens	25	16
neutraal	5	4
oneens	70	80
Antillianen/Arubanen		
eens	30	17
neutraal	6	4
oneens	64	79
autochtonen		
eens	21	15
neutraal	5	4
oneens	74	81
Bron: ISEO/SCP (SPVA'98)		

5.9 Slotbeschouwing

Het spreekt vanzelf dat de gestegen arbeidsdeelname van vrouwen terug te vinden is in een stijging van het aandeel vrouwen met een eigen inkomen. In 1998 heeft 83% van de totale vrouwelijke bevolking een eigen inkomen, vergeleken met 98% van de mannen. In 1990 had 74% van de vrouwen en 98% van de mannen een eigen inkomen. Belangrijker echter volgens de doelstellingen van het emancipatiebeleid is de omvang van het aandeel economisch zelfstandigen. Ook hierin is er duidelijk sprake van groei, hoewel vrouwen nog altijd veel minder vaak economisch zelfstandig zijn dan mannen. In 1990 was 30% van de vrouwen onder de 65 jaar economisch zelfstandig (op grond van inkomen uit arbeid), in 1998 gold dit voor 40%. Van de mannen was in 1990 67% economisch zelfstandig en in 1998 68%.

Er doen zich grote verschillen tussen vrouwen voor: vier van de tien vrouwen van 15-44 jaar met minderjarige kinderen zijn economisch zelfstandig, of zij nu wel of geen partner hebben. Vrouwen tussen de 15 en 44 jaar zonder minderjarige kinderen zijn veel vaker economisch zelfstandig (acht van de tien). Bij mannen maakt het hebben van kinderen meestal geen verschil voor hun economische zelfstandigheid: negen van de tien mannen van 15-44 jaar met een partner is economisch zelfstandig, ongeacht de aanwezigheid van kinderen. Alleenstaande vaders zijn minder vaak economisch zelfstandig, maar nog altijd vaker dan alleenstaande moeders (66% tegenover 36%).

Wanneer gekeken wordt naar de hoogte van inkomens, is bovendien geconstateerd dat het risico van vrouwen op armoede groter is dan dat van mannen. Alleenstaande moeders behoren het vaakst tot degenen met een (langdurig) laag inkomen. Ook de alleenstaande vrouwen met een klein pensioen vormen een grote categorie onder de huishoudens met een (langdurig) laag inkomen. Tegelijkertijd is gebleken dat het aandeel vrouwen binnen de

arme bevolking in de afgelopen decennia is toegenomen. Hoewel de stijging minder hard gaat dan in het verleden, kan dan ook nog altijd vastgesteld worden dat er sprake is van feminisering van de armoede; de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen heeft hieraan weinig tegenwicht weten te bieden. Onder alle huishoudens met een laag inkomen had in 1997 56% een vrouw als 'meestverdiener'.

De bevindingen laten zien dat de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen hardnekkig zijn. In 1998 bedraagt het gemiddelde uurloon van vrouwen 77% van dat van mannen. Overigens is er wel sprake van een afname van het verschil: in 1990 was het uurloon van vrouwen 73% van dat van mannen. De verschillen doen zich voor op alle beroepsniveaus, maar zijn het grootst in de hogere en wetenschappelijke beroepen. Ook binnen alle bedrijfstakken en beroepsklassen is de beloning van vrouwen lager dan die van mannen. Een groot deel van de verschillen kan verklaard worden uit een aantal achtergrondkenmerken (zoals leeftijd, opleidingsniveau en aantal gewerkte uren). Wanneer gecorrigeerd wordt voor deze achtergrondkenmerken, resteert echter nog altijd een beloningsverschil van 7%. De ongelijke beloning van vrouwen en mannen is niet alleen uit rechtvaardigheidsoverwegingen problematisch. Het feit dat binnen een relatie mannen doorgaans meer verdienen dan vrouwen, is ook een rem op de herverdeling van de onbetaalde arbeid in huishoudens. Het verlies aan inkomen wanneer een man minder gaat werken, zal immers doorgaans groter zijn dan wanneer een vrouw dat doet. Dit is een van de redenen waarom paren er in veel gevallen voor zullen kiezen dat – na de geboorte van het eerste kind – de vrouw minder gaat werken en niet de man.

Het geheel overziend kan enerzijds geconcludeerd worden dat er duidelijk sprake is van een ontwikkeling die in lijn is met de doelstellingen van het emancipatiebeleid, maar anderzijds dat deze doelen nog lang niet gerealiseerd zijn en de ongelijkheid op onderdelen hardnekkig is. Het bevorderen van de economische zelfstandigheid geniet de meeste aandacht in het beleid. Om het streven uit de Meerjarennota emancipatiebeleid (TK 1999/2000) – dat in 2010 60% van de vrouwen economisch zelfstandig is – te realiseren moet er nog heel wat gebeuren. Niet alleen zal het aandeel van de vrouwen dat actief is op de arbeidsmarkt, nog flink moeten toenemen, ook de omvang van de arbeidsduur van moeders moet toenemen. De grote differentiatie in arbeidsparticipatie onder vrouwen noodzaakt tot de ontwikkeling van beleid dat toegespitst is op verschillende categorieën. De laatste jaren is het beleid er vooral op gericht te voorkomen dat vrouwen stoppen met werken zodra zij kinderen krijgen. Om te bevorderen dat vrouwen die waren gestopt, opnieuw toetreden tot de arbeidsmarkt zijn vooral andere soorten beleidsmaatregelen noodzakelijk zijn. Daarbij moet niet alleen gekeken worden naar eventuele verbetering van de arbeidsmarktkwalificaties van deze vrouwen, maar ook naar de wijze waarop de arbeidsmarkt functioneert.

Hoewel de problematiek van armoede onder vrouwen voor een deel langs de lijn van arbeidsmarktbeleid te lijf gegaan kan worden, biedt dit voor de oudere vrouwen met een klein pensioen geen soelaas. Andere maatregelen zijn daarvoor noodzakelijk. In dat verband is het overigens mogelijk dat de feminisering van de armoede in 1998 wat is afgenomen vanwege de verhoging van de (aanvullende) ouderenaftrek in de belastingen. Het thema van de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen mag zich sinds kort meer in de aandacht van de beleidsmakers verheugen. De hardnekkigheid van dit probleem onderstreept het belang van intensivering van de beleidsontwikkeling op dit punt.

Noten

- 1 In de voorlopige uitkomsten over 1998 zijn nog geen gegevens over het aandeel van de zelfstandigen beschikbaar. In 1997 was het aantal vrouwelijke zelfstandigen met een inkomen gedurende 52 weken 237.000, hetgeen ruim een verdubbeling betekent in vergelijking tot 1990. Deze groei is voor een deel 'fiscaal geïnspireerd', omdat het ontstaan van fiscale voordelen van het overgaan van meewerkend in het bedrijf van echtgenoten naar zelfstandige deze statuswijziging gestimuleerd heeft. Het aantal mannelijke zelfstandigen bedroeg in 1997 507.000, een toename van 12% sinds 1990. Het gemiddelde inkomen van zelfstandigen bedroeg in 1997 bij de vrouwen 38.100 gulden en bij de mannen 64.100 gulden.
- 2 Een deel van het persoonlijke inkomen van de actieve bevolking kan overigens wel afkomstig zijn uit andere inkomensbronnen dan betaalde arbeid.
- 3 Als hoofd is in huishoudens met een echtpaar de man aangemerkt, bij eenoudergezinnen de ouder en in andere huishoudens het oudste lid van het huishouden. In het kader van de herziening van de Inkomensstatistiek zal in de nabije toekomst dit indelingscriterium worden veranderd: huishoudens zullen na de herziening niet worden onderverdeeld naar kenmerken van het hoofd, maar naar kenmerken van de meest-verdienende. Op dit moment zijn deze gegevens evenwel nog niet beschikbaar.
- 4 Gecorrigeerd wordt voor leeftijd, opleidingsniveau, aantal gewerkte uren, functieniveau, functiesoort, economische sector, grootteklasse (kleinbedrijf, middenbedrijf, grootbedrijf) en (met ingang van 1998) allochtoon/autochtoon.
- 5 Dit is alleen mogelijk voor personen die gedurende 52 weken een inkomen hadden.

6.1 Inleiding

Al in de eerste nota over het emancipatiebeleid *Emancipatie, proces van verandering en groei* (TK 1976/1977) was het vergroten van het aandeel vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur een belangrijk punt van aandacht. En hoewel de benadering in de loop der jaren is veranderd, behoort dit nog altijd tot de hoofdthema's van het emancipatiebeleid. Het kabinet hanteert sinds 1992 streefcijfers voor het aandeel van vrouwen in belangrijke functies in de politiek en het openbaar bestuur. Ook stimuleert het kabinet het vergroten van dit aandeel in andere besluitvormende functies. Hierbij wordt de term maatschappelijke besluitvorming gehanteerd.

In de Emancipatiemonitor dienen de verschillende arena's waarin zich politieke en maatschappelijke besluitvorming afspeelt, aandacht te krijgen. Daartoe worden hier verschillende sferen van maatschappelijke ordening onderscheiden: de marktsector, het maatschappelijk middenveld (ook wel aangeduid met de term *civil society*), en de politiek en het openbaar bestuur.

Het volgen van de ontwikkeling van de vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur kent al een ruime traditie. In deze monitor is voor de selectie van de posities die bezien worden, aangesloten bij eerdere publicaties die hierover zijn verschenen. Met betrekking tot de positie van vrouwen in de maatschappelijke besluitvorming is er tot nu toe geen sprake geweest van periodieke en systematische monitoring. Daarom is eerst afgebakend welke posities in deze monitor een plaats dienen te krijgen. De volgende categorieën worden bezien. Allereerst gaat het om de leden van het hoogste orgaan in een bedrijf of instelling, dat de dagelijkse leiding in handen heeft. Dit orgaan wordt doorgaans aangeduid als de 'raad van bestuur' of de 'directie'. Ten tweede is gekeken naar de leden van organen die toezicht houden op het functioneren van het bedrijf of de instelling. Dit orgaan kent in de bestudeerde sectoren verschillende benamingen. In het bedrijfsleven noemt men het meestal de 'raad van commissarissen'. Dit is ook in een deel van de non-profitsector gebruikelijk, maar daar vigeren ook andere termen zoals 'bestuur' of 'raad van toezicht' of 'raad van advies'. Het lidmaatschap van een raad van bestuur onderscheidt zich van dat van een raad van commissarissen, doordat het in het eerste geval om een betrekking gaat (men is in feite werknemer) en in het tweede geval om een nevenfunctie (men is niet in dienst van het bedrijf of de instelling). De derde categorie topfuncties die is bezien, omvat de drie hiërarchische lagen pal onder de directie. Deze lagen kennen dermate diverse benamingen dat gekozen is voor de termen 'eerste, tweede en derde echelon' onder de raad van bestuur (of directie).

Dit hoofdstuk kent de volgende opbouw. Allereerst wordt in het algemeen bezien in hoeverre de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen ook zichtbaar is in een toename van het aandeel vrouwen in de hogere functies. Daartoe gaat de aandacht uit naar de hogere en wetenschappelijke beroepen en naar managementfuncties, zoals die gedefinieerd zijn in de CBS-statistieken. Daarna richt de aandacht zich op de eigenlijke topfuncties.

Achtereenvolgens komen de verschillende maatschappelijke sectoren aan bod: eerst het bedrijfsleven, dan het maatschappelijk middenveld en ten slotte de politiek en het openbaar bestuur. Voor de verschillende sectoren is nagegaan hoe groot het aandeel van vrouwen is in een beperkt aantal topfuncties, die hiervoor reeds genoemd zijn. Aangezien voor dit doel

vrijwel geen bestaande statistieken voorhanden zijn, is een aanvullend onderzoek uitgezet onder een selectie van bedrijven en non-profitinstellingen (zie bijlage B).

Aan het eind van het hoofdstuk komen de opvattingen van de bevolking over vrouwen en besluitvorming aan bod. Het geheel wordt afgesloten met een slotbeschouwing.

Hoewel het in de Emancipatiemonitor de bedoeling is om zoveel mogelijk onderscheid te maken tussen verschillende categorieën vrouwen, is dat in dit hoofdstuk niet gebeurd. Daar zijn verschillende redenen voor. Ten eerste is het aantal personen in hoge functies gering, waardoor het maken van verdere uitsplitsingen niet mogelijk is. Ten tweede zijn in een deel van de beschikbare bronnen vaak geen verdere achtergrondgegevens bekend. Om daar meer zicht op te krijgen zou aanvullend onderzoek nodig zijn, dat echter het risico loopt op bezwaren te stuiten uit overwegingen van privacy.

6.2 Vrouwen in het management

Het aandeel van de vrouwen in de werkzame beroepsbevolking is in de periode 1994-1999 gestegen van 37% naar 39% (tabel 6.1). Het aandeel van de vrouwen in de hogere en wetenschappelijke beroepen is echter sterker gestegen, namelijk van 33% naar 37%. Verwacht mag worden dat een dergelijke stijging van het vrouwelijke potentieel ook een grotere aanwezigheid van vrouwen in het management te zien geeft. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn: het aandeel van de vrouwen in de beroepsgroep 'managers in hogere en wetenschappelijke beroepen' bedroeg in 1999 21%, waarmee het vrij aanzienlijk is gestegen in vergelijking met 1994, toen het nog 14% bedroeg. Het aandeel vrouwen in het management is daarmee evenwel nog steeds niet evenredig met het aandeel vrouwen in de hogere en wetenschappelijke beroepen. Deze ondervertegenwoordiging in het management wordt vaak toegeschreven aan het bestaan van diverse belemmeringen voor vrouwen in hun loopbaanontwikkeling, die samenvattend het zogeheten 'glazen plafond' vormen.

Vrouwen in het management naar bedrijfstak

Het kleine aantal vrouwen (en soms ook mannen) in managementfuncties in de steekproef beperkt de mogelijkheden om tot een betrouwbare schatting te komen van de mate waarin vrouwen in diverse bedrijfstakken in het management zijn vertegenwoordigd. Diverse bedrijfstakken zijn samengevoegd om te voldoen aan de eis dat de schatting gebaseerd is op minimaal 5.000 personen.

In 1999 bedroeg in alle bedrijfstakken in de sectoren landbouw en visserij, industrie en bouwnijverheid, en commerciële dienstverlening tezamen het aantal vrouwen in hogere en wetenschappelijke managementfuncties ruim 6.000, waarmee het aandeel van de vrouwen in deze beroepen 9% bedroeg. In 1994 was dit aantal nog lager dan 5.000, het aandeel vrouwen in de hogere en wetenschappelijke beroepen in deze bedrijfstakken bedroeg meer dan het dubbele. Zie tabel 6.1.

In de niet-commerciële bedrijfstakken is het aandeel vrouwen in de hogere en wetenschappelijke beroepen groter dan in de commerciële. Dat vindt zijn neerslag in de aandeel van vrouwen in het management. In het onderwijs en vooral in de gezondheids- en welzijnszorg (waarmee de kleinere bedrijfstak cultuur en overige dienstverlening is samengevoegd) is het aandeel van vrouwen in het management relatief hoog en vrij sterk toegenomen, hetgeen tegelijkertijd een weerspiegeling is van het hoge aandeel vrouwen dat in deze bedrijfstakken werkzaam is.

Tabel 6.1 Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking totaal, in hogere en wetenschappelijke beroepen en in management per groep bedrijfstakken, 1994 en 1999 (in aantallen en procenten)

	werkzame beroepsbevolking 1994						werkzame beroepsbevolking 1999					
	totaal			w.o. hogere en wetenschappelijke beroepen			totaal			w.o. hogere en wetenschappelijke beroepen		
	aan-deel			aan-deel			aan-deel			aan-deel		
	vrou-			vrou-			vrou-			vrou-		
	totaal			totaal			totaal			totaal		
	x 1.000	% x 1.000	%	x 1.000	% x 1.000	%	x 1.000	% x 1.000	%	x 1.000	% x 1.000	%
landbouw en visserij/industrie en bouwnijverheid/commerciële dienstverlening	3.919	28	682	18	50	16 ^a	4.480	30	920	24	69	9
openbaar bestuur	529	30	169	27	19	16 ^a	507	31	194	27	29	16
onderwijs	386	49	309	46	15	16 ^a	457	53	369	53	17	31
gezondheids- en welzijnszorg/ cultuur en overige dienstverlening	982	70	305	54	16	34	1.194	71	430	58	33	43
totaal ^b	5.920	37	1.487	33	101	14	6.781	39	1.947	37	150	21
a Het betreft hier het gemiddelde van het aandeel vrouwen in het management in het openbaar bestuur en in het onderwijs.												
b Inclusief overige bedrijfstakken onbekend.												
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1994, 1999)												

Vrouwen in het management naar bedrijfsgrootte

Op dezelfde wijze als hiervoor kan een indruk worden gegeven van het aandeel van vrouwen in de hogere en wetenschappelijke managementfuncties in organisaties met verschillende aantallen medewerkers.

In de grote bedrijven en instellingen is het aandeel van vrouwen in het management vrijwel gelijk aan het landelijk gemiddelde. Ook in 1994 was dat het geval.

In de kleine en middelgrote bedrijven en instellingen blijkt het aandeel vrouwen met 23% iets hoger dan in de grote. Dat aandeel is een stijging ten opzichte van 1994, toen het aantal vrouwen in managementfuncties minder was dan 5.000, dus minder dan 20%.

Tabel 6.2 Aandeel van vrouwen in de werkzame beroepsbevolking, totaal, in hogere en wetenschappelijke beroepen en in management, naar bedrijfsgrootte, 1994 en 1999 (in aantallen en procenten)

	werkzame beroepsbevolking 1994						werkzame beroepsbevolking 1999					
	totaal			w.o. hogere en wetenschappelijke beroepen			totaal			w.o. hogere en wetenschappelijke beroepen		
	aan-deel		aan-deel		w.o. managers		aan-deel		aan-deel		w.o. managers	
	vrou-		vrou-		vrou-		vrou-		vrou-		vrou-	
	totaal		totaal		totaal		totaal		totaal		totaal	
	x 1.000	%	x 1.000	%	x 1.000	%	x 1.000	%	x 1.000	%	x 1.000	%
klein en midden bedrijf (0-99 werknemers)	2.631	36	568	34	24	.	2.940	38	680	39	30	23
groot bedrijf (≥ 100 werknemers)	3.119	37	890	32	75	13	3.624	41	1.220	36	117	20
totaal ^a	5.920	37	1.487	33	101	14	6.781	39	1.947	37	150	21
. Gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 5.000 personen).												
a Inclusief bedrijfsgrootte onbekend.												
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 1994, 1999)												

6.3 Bedrijfsleven

In het algemeen kan vastgesteld worden dat het aantal vrouwen dat op een topfunctie in het bedrijfsleven zit, buitengewoon klein is. In 1999 zit er slechts in 14% van de 500 grootste bedrijven in Nederland een vrouw in de raad van bestuur of raad van commissarissen. In de meeste gevallen gaat het om een vrouw die lid is van de raad van commissarissen. Slechts in twaalf van de 500 grootste bedrijven maakt een vrouw deel uit van de raad van bestuur.

In de *raden van bestuur* van de 25 grootste bedrijven in Nederland zit geen enkele vrouw, van de top 100 was er in 1999 één raad die niet geheel uit mannen bestond, en naarmate er meer bedrijven gezien worden, wordt dit aantal wat groter: 1% in de top 500 en naar schatting 2,5% in de top 5.000. Een verklaring voor het feit dat er in kleinere bedrijven meer vrouwen in de top zitten, is onder andere dat er onder de kleinere bedrijven vaker familiebedrijven voorkomen. De vrouwelijke familieleden zitten beter in het bedrijfsnetwerk en worden daardoor eerder opgenomen in de leiding. Er is overigens niet één bedrijf (onder de 500 grootste van Nederland) waar meer dan één vrouw in de raad van bestuur zit. Bij de raden van bestuur die slechts uit één persoon bestaan, komt het bovendien nooit voor dat deze persoon een vrouw is, tegenover 92 mannen die in die situatie verkeren.

De vertegenwoordiging van vrouwen in de *raden van commissarissen* vertoont een wat rooskleuriger beeld, hoewel het nog altijd om een kleine minderheid gaat. In 1999 was ongeveer een op de twaalf leden van de raden van commissarissen van de top-25-bedrijven een vrouw. Wanneer er meer bedrijven gezien worden (en er dus meer kleinere bedrijven in de analyse betrokken zijn) neemt in tegenstelling tot de situatie bij de raden van bestuur, het aandeel van vrouwen af. In de top 500 gaat het, bijvoorbeeld, nog maar om minder dan één vrouw op de twintig leden en in de top 5.000 om minder dan één op de dertig. Een

mogelijke verklaring daarvoor is dat deze bedrijven minder in de publieke belangstelling staan, waardoor de maatschappelijke en commerciële druk om vrouwen op te nemen geringer is. Raden van commissarissen komen overigens in kleinere bedrijven minder voor en zijn vaak ook kleiner van omvang. Het opnemen van een vrouw zou dan gelijk relatief veel invloed voor haar opleveren. Een laatste mogelijke verklaring schuilt in het feit dat de kleinere bedrijven veelal BV's zijn, waar de invloed van commissarissen relatief gering is en de vrouwelijke familieleden wellicht minder geïnteresseerd zijn in deelname. Het aandeel van vrouwen in topfuncties is in het afgelopen decennium overigens wel wat toegenomen. Dit is vooral goed zichtbaar bij de raden van commissarissen. Het aandeel vrouwen in de 25 grootste bedrijven is tussen 1992 en 1999 toegenomen van 4,3% naar 8%. In de honderd grootste bedrijven is het zelfs meer dan verdubbeld (van 3,1% naar 6,7%).

Omdat de beschikbare bronnen alleen inzicht verschaffen in een zeer beperkt deel van de top van het bedrijfsleven (raden van bestuur en raden van commissarissen) en ook nog verschillende echelons onder de raad van bestuur als belangrijke besluitvormende posities aangemerkt kunnen worden, is een aparte enquête verricht om daar enig zicht op te krijgen. De resultaten daarvan zijn in tabel 6.3 te vinden bij de regel die betrekking heeft op de 250 grootste bedrijven. Opvallend genoeg is het aandeel vrouwen in raden van bestuur hier hoger dan bij de top 100 en de top 500, hetgeen wellicht te maken heeft met het feit dat deze gegevens zeer recentelijk zijn verzameld (zomer 2000).

Wanneer men de eerste drie echelons onder de raad van bestuur beschouwt, valt op dat het aandeel van vrouwen in de besluitvormende posities wel wat toeneemt met het afdalen in de hiërarchie, maar pas in het derde echelon enige omvang begint te krijgen: 25% van de personen die op dat niveau werkzaam zijn in de 250 grootste bedrijven, is vrouw.

Tabel 6.3 Aandeel van vrouwen in de raden van bestuur en raden van commissarissen in de grootste bedrijven, 1992 en 1999 (in procenten)

grootste bedrijven ^a	raden van bestuur ^b		raden van commissarissen ^c		echelons onder de raad van bestuur			totaal aandeel van vrouwen in raden van bestuur en raden van commissarissen	
	1992	1999	1992	1999	1e	2e	3e	1992	1999
top 25 ^d	0	0	4,3	8,0				2,5	4,7
top 100 ^e	0	0,2	3,1	6,7				1,9	3,8
top 250 ^f		1,9		4,2	6,2	11,9	25,1		3,3
top 500 ^g		0,9		4,6					2,8
top 5.000 ^h		2,5		3,1				2,2	2,8

a Gemeten naar eigen vermogen.

b Hiermee wordt bedoeld op de dagelijkse bestuurders van een onderneming. In de praktijk worden daarvoor verschillende namen gehanteerd, zoals raad van bestuur, directie, hoofddirectie, algemeen directeur, enzovoort.

c Dit betreft de niet-dagelijkse bestuurders van een onderneming. Benamingen hiervoor zijn: raad van commissarissen, adviseurs van de raad van bestuur, raad van beheer, raad van toezicht, enzovoort.

d Voor 1992 gegevens bekend van 23 bedrijven uit de top 25, voor 1999 van 25.

e Voor 1992 betreft het 81 bedrijven uit de top 100, voor 1999 97 bedrijven.

f Cijfers hebben betrekking op 191 van de 250 grootste bedrijven in 2000.

g Voor 1992 geen gegevens bekend, voor 1999 van 457 bedrijven.

h De gegevens van 1992 betreffen 6.135 bedrijven, die van 1999 5.238 bedrijven; de cursieve cijfers zijn schattingen.

Bron: Elite Research (op basis van Financieel Economisch Lexicon) 2000; SCP (VIB 2000)

Over het geheel bezien, tonen de cijfers dat het aandeel van vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven de afgelopen jaren duidelijk is toegenomen, vooral in de honderd grootste bedrijven in Nederland. De totale groei kan vrijwel volledig worden toegeschreven aan een toename van het aantal vrouwelijke commissarissen.

Uit nadere bestudering van de gegevens over de vertegenwoordiging van vrouwen op topfuncties in de verschillende bedrijfstakken blijkt dat daartussen wel wat verschillen bestaan, vooral bij de raden van commissarissen (tabel 6.4). De bouwnijverheid en installatie-bedrijven vertonen het gunstigste beeld, waarbij overigens bedacht moet worden dat de aantallen te klein zijn om stellige uitspraken te kunnen doen. Opvallend is ook dat de situatie in de industrie wat beter is dan men wellicht zou verwachten op grond van het in emancipatoir opzicht traditionele imago van de sector.

Tabel 6.4 Aandeel van vrouwen in raden van bestuur en raden van commissarissen van de grootste 500 bedrijven per bedrijfstak, 1999 (in procenten)

	aantal bedrijven	raden van bestuur		raden van commissarissen		totaal	
		totaal		totaal		totaal	
		aantal personen	% vrouwen	aantal personen	% vrouwen	aantal personen	% vrouwen
industrie en delfstofwinning	168	531	1,1	574	3,7	1.105	2,4
bouwnijverheid en installatie- bedrijven	39	90	0	221	7,7	311	5,5
handel en horeca	141	384	1	408	2,9	792	1,9
vervoer, opslag en communicatie	23	80	1,3	104	1,9	184	1,6
financiële dienstverlening	52	214	0,5	263	6,1	477	3,6
zakelijke dienstverlening	21	59	3,4	80	1,3	139	2,2

Bron: Elite Research (op basis van Financieel Economisch Lexicon) 2000

6.4 Maatschappelijk middenveld

6.4.1 Non-profitinstellingen

Non-profitinstellingen worden gekenmerkt door het feit dat zij door regelgeving en financiering vaak hechte banden hebben met de overheid, maar tegelijkertijd tot op zekere hoogte autonoom zijn. De non-profitsector in Nederland is zeer omvangrijk. In deze editie van de Emancipatiemonitor zijn alleen die delen van de sector bezien die een duidelijke relatie hebben met de thema's die in deze monitor aan de orde zijn. Achtereenvolgens komen aan bod: het onderwijs, de sociaal-economische sector en de sector zorg en welzijn.

Onderwijs

Vanaf 1993 worden er regelmatig cijfers gepubliceerd over het aandeel van vrouwen in het management van het primair onderwijs, het voortgezet onderwijs, het beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie, het hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs. Gezien het belang van onderwijs voor de vorming van jongeren en gezien het relatief grote aandeel vrouwen dat werkzaam is in het onderwijs, is de aandacht voor de vertegenwoordiging van vrouwen in topfuncties in het onderwijs altijd groot geweest. In maart 1997 trad de Wet evenredige vertegenwoordiging (WEV) in werking, die bedoeld is om de vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies te bevorderen.

Tabel 6.5 biedt een beeld van de ontwikkeling in het aandeel van vrouwen in leidinggevende functies binnen verschillende sectoren van het onderwijs. Over het geheel gezien kan vastgesteld worden dat er, behalve in het wetenschappelijk onderwijs, sprake is van een bescheiden toename van dit aandeel. Het blijft echter nog altijd ver achter bij het percentage vrouwen onder de docenten (niet in tabel). Alleen binnen het beroepsonderwijs en de volwassenen-educatie doet zich een aanzienlijke groei voor van het aandeel vrouwen in de leiding. In de publicaties van het ministerie van Onderwijs wordt er bovendien op gewezen dat de stijging in de meeste sectoren ongeveer gelijk opgaat met de stijging van het percentage vrouwelijke docenten. De kloof tussen het aandeel vrouwen in management- en in docentfuncties wordt dan weliswaar niet groter, van verbetering is er (met uitzondering van het beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie) ook geen sprake.

Tabel 6.5 Aandeel van vrouwen in managementfuncties, gemeten in fte's, in de verschillende onderwijssectoren, 1993-1999 (in procenten)

	1993	1997	1999
basisonderwijs			
directeur ^a	13	13	14
adjunct-directeur ^b	49	44	46
speciaal onderwijs			
directeur ^a	7	9	10
adjunct-directeur ^b	19	20	21
voortgezet onderwijs			
directeur ^c	6	7	9
adjunct-directeur ^b	11	11	13
beroepsonderwijs en volwasseneneducatie			
functies schaal 13 en hoger	14		22
hoger beroepsonderwijs			
functies schaal 13 en hoger	6 ^d	7	11
wetenschappelijk onderwijs			
besturen universiteiten ^e	10	13	5
hoogleraar	4	5	5

a Onder directeur wordt hier verstaan directeur en waarnemend directeur.
b Onder adjunct-directeur wordt hier verstaan adjunct- en plaatsvervangend directeur.
c Onder directeur wordt hier verstaan directeur, waarnemend directeur, voorzitter en leden centrale directie.
d Cijfer van 1994.
e Het gaat hier om de voorzitter van het college van bestuur en universiteitsraad, de rector magnificus en secretaris van de universiteit. De cijfers hebben achtereenvolgens betrekking op 1994, 1997 en 1998.

Bron: OcnW (1999 en 2000); BZK (1994, 1998 en 1999)

Sociaal-economische sector

Omdat er geen sprake is van periodieke en systematische verzameling van gegevens over het aandeel van vrouwen in besluitvormende functies binnen de sociaal-economische sector, is een enquête uitgevoerd onder een kleine honderd instellingen. Het betreft de Regionale bureaus voor de arbeidsvoorziening, Kamers van Koophandel, uitvoerende instellingen voor de sociale zekerheid (incl. de Sociale Verzekeringsbank), de grootste pensioenfondsen, werkgevers- en werknemersorganisaties en een aantal controlerende en toezichthoudende instellingen. Er is nagegaan hoe groot het aandeel van vrouwen in bestuurlijke en leidinggevende functies is. Tabel 6.6 toont de resultaten.

Tabel 6.6 Aandeel van vrouwen in besluitvormende functies, gemeten in personen, in de sociaal-economische sector, 2000 (in procenten)

	raden van commissarissen ^a	raden van van bestuur ^b	1 ^e echelon onder raad van bestuur	2 ^e echelon onder raad van bestuur	3 ^e echelon onder raad van bestuur
totaal (n = 80)	12	14	18	18	22
arbeidsvoorziening (n = 13)	20	21	32	.	.
Kamers van Koophandel (n = 22)	7	3	10	.	.
socializekerheidsinstellingen (n = 16)	10	22	19	.	.
pensioenfondsen (n = 18)	13	11	6	.	.
werkgevers- en werknemersorganisaties (n = 8)	10	21	33	.	.
a Hieronder worden ook raden van toezicht, van beheer, van advies, of een bestuur begrepen.					
b Hieronder wordt ook de directie begrepen					
. Te kleine aantallen respondenten.					
Bron: SCP (VIB 2000)					

Het aandeel van vrouwen in topfuncties in de sociaal-economische sector is gering. Van de leden van de raden van commissarissen is 12% vrouw en van de raden van bestuur 14%. Het aantal vrouwelijke leden in de verschillende echelons onder de raad van bestuur wordt naarmate men lager komt, wel groter, maar ook in de derde laag onder de raad van bestuur gaat het nog altijd om slechts één op de vijf personen.

Binnen de afzonderlijke sectoren doen zich nog verschillen voor. In de sociaal-economische non-profitinstellingen laat de Arbeidsvoorziening het meest positieve beeld en de Kamers van Koophandel het meest negatieve beeld zien. De werkgevers- en werknemersorganisaties zijn hier vanwege hun geringe vertegenwoordiging in het onderzoek samengenomen. De gepresenteerde cijfers verhullen zodoende dat er in werknemersorganisaties vaker vrouwen op een topfunctie zitten dan in werkgeversorganisaties.

Zorg en welzijn

Ook voor non-profitinstellingen in de sector zorg en welzijn geldt dat er geen sprake is van periodieke en systematische gegevensverzameling. Ten behoeve van de Emancipatiemonitor is daarom in deze sector eveneens een enquête uitgevoerd. Hiervoor zijn benaderd grote landelijke instellingen op het gebied van zorg en welzijn met een besturende, controlerende of uitvoerende taak; de grootste algemene ziekenhuizen, instellingen voor geestelijke gezondheidszorg en thuiszorginstellingen; provinciale en regionale steunfuncties (voor de welzijnssector); grote stedelijke welzijnsinstellingen; landelijke kinderopvanginstellingen; en instellingen voor jeugdhulpverlening. In tabel 6.7 zijn de resultaten samengevat.

Vergeleken met de andere onderdelen in de non-profitsector, vertoont het onderdeel zorg en welzijn een gunstig beeld. Van alle leden van raden van commissarissen of raden van bestuur is een kwart vrouw. De meeste vrouwen in topfuncties zijn te vinden in de landelijke kinderopvanginstellingen, grote thuiszorginstellingen en de lokale welzijnskoepels. De grote algemene ziekenhuizen en de grote instellingen voor de geestelijke gezondheidszorg vertonen het meest negatieve beeld ten aanzien van het aandeel vrouwen in de top. In de raden van commissarissen van deze instellingen zijn vrouwen overigens wel redelijk vertegenwoordigd.

Tabel 6.7 Aandeel van vrouwen in besluitvormende functies, gemeten in personen, in de sector zorg en welzijn, 2000 (in procenten)

	raden van commissarissen ^a	raden van van bestuur ^b	1 ^e echelon onder raad van bestuur	2 ^e echelon onder raad van bestuur	3 ^e echelon onder raad van bestuur
totaal (n = 126)	25	25	43	60	89
landelijke zorginstellingen (n = 17)	17	16	26	54	60
grote algemene ziekenhuizen (n = 16)	24	5	20	.	.
grote instellingen voor de geestelijke gezondheidszorg (n = 18)	26	6	22	.	.
grote thuiszorginstellingen (n = 19)	31	37	64	79	.
provinciale en regionale steunfuncties welzijnssector (n = 11)	27	29	41	.	.
lokale welzijnskoepels (n = 21)	26	35	53	58	.
kinderopvanginstellingen (n = 9)	29	41	84	.	.
jeugdzorg (n = 8)	22	33	47	.	.
Bron: SCP (VIB 2000)					

6.4.2 Maatschappelijke organisaties

Nederland kent een aanzienlijk aantal organisaties die vaak op nationaal, regionaal en lokaal niveau actief zijn. Deze organisaties zijn op tal van beleidsterreinen te vinden en zijn zeer divers in hun doelstellingen. Te denken valt aan sportverenigingen, belangenorganisaties, ideële instellingen, enzovoort. Vrijwel al deze instellingen kennen een of ander bestuur en een of meer dagelijks leidinggevenden. Hierna is op twee manieren het aandeel van vrouwen in de besluitvorming in maatschappelijke organisaties bekeken. In de eerste plaats is gezien hoe groot het aandeel is van vrouwen die bestuurlijk vrijwilligerswerk verrichten. Ten tweede is bij een selecte groep maatschappelijke organisaties, namelijk die met meer dan 50.000 leden en/of donateurs, nagegaan hoe groot het aandeel vrouwen in de besluitvorming is. Deze organisaties kennen zowel een vrijwillig kader (bestuur) als een professioneel kader (directie, managementteam, enz.).

Bestuurlijk vrijwilligerswerk

Van de bevolking van achttien jaar en ouder verrichtte in 1997 42% vrijwilligerswerk. Dat wil zeggen, de betrokken personen meldden dat zij in de twaalf maanden voorafgaand aan het interview vrijwilligersactiviteiten in georganiseerd verband hadden verricht. Het aandeel van de vrouwen hieronder is precies de helft. Hun aandeel is echter relatief groot onder de vrijwilligers op school en in de verzorging, en vrij klein onder de vrijwilligers in vooral arbeidsorganisaties, maar ook in sportverenigingen en hobbyverenigingen.

Van de vrijwilligers heeft 38% in de voorgaande periode bestuurlijke werkzaamheden verricht, al dan niet naast uitvoerende werkzaamheden. Relatief hoog is het aandeel vrijwilligers dat bestuurlijke werkzaamheden verricht in vooral arbeidsorganisaties, maar ook in jeugdwerk en politiek.

Het aandeel van de vrouwen onder de vrijwilligers die bestuurlijk werk (al dan niet in combinatie met uitvoerend werk) verrichten, is met 39% lager dan het aandeel van de vrouwen onder alle vrijwilligers. Ditzelfde geldt op alle onderscheiden terreinen van het vrijwilligerswerk. En alleen in het vrijwilligerswerk waarin veel vrouwen actief zijn, namelijk in verband met de school of in de verzorging, is het aandeel van de vrouwen meer dan de helft.

Tabel 6.8 Aandeel van vrouwen in (bestuurlijk) vrijwilligerswerk, 1997 (in procenten)

	aandeel personen dat vrijwilligerswerk verricht	aandeel vrouwen onder vrijwilligers	aandeel vrijwilligers met bestuurlijk werk (evt. in combinatie met uitvoerend werk) onder alle vrijwilligers	aandeel vrouwen onder de vrijwilligers met bestuurlijk werk (al of niet gecombineerd met uitvoerend werk)
jeugdwerk	5	48	56	38
school	9	75	37	61
verzorging	7	68	32	56
sportvereniging	12	35	42	26
hobbyvereniging	5	35	48	33
culturele vereniging	5	57	45	50
levensbeschouwelijk	9	54	40	48
arbeidsorganisatie	4	24	71	18
politiek	2	44	59	30
anders	3	43	49	37
totaal	42	50	38	39

Bron: CBS (POLS'97)

Maatschappelijke organisaties met minimaal 50.000 leden en/of donateurs

De vertegenwoordiging van vrouwen binnen het totaal van de verschillende maatschappelijke organisaties met minimaal 50.000 leden en/of donateurs ziet er niet erg rooskleurig uit en ligt in de desbetreffende besturen en directies op vrijwel hetzelfde peil als binnen de sociaal-economische non-profitinstellingen. Van de bestuursleden is 13% vrouw en van de directieleden 16%. Op de echelons onder de directie neemt het aandeel van vrouwen toe, zoals ook bij de andere onderzochte typen organisaties het geval is.

Binnen het geheel aan maatschappelijke organisaties is opnieuw een grote diversiteit zichtbaar. De organisaties voor internationale solidariteit en de politieke partijen vertonen het gunstigste beeld met betrekking tot het aandeel van vrouwen in de top. Sport- en recreatieve organisaties vertonen een ongunstig beeld: zowel van de besturen als de directies is maar iets meer dan 10% van de leden vrouw. Bij de organisaties op het gebied van de gezondheidszorg en op het gebied van natuur en milieu zitten er weliswaar redelijk veel vrouwen in het bestuur, maar zij zijn nog niet vertegenwoordigd in de dagelijkse leiding.

Tabel 6.9 toont de cijfers.

Tabel 6.9 Aandeel van vrouwen in besluitvormende functies, gemeten in personen, in grote maatschappelijke organisaties, 2000 (in procenten)

	bestuur ^a	directie ^b	1 ^e echelon onder raad van bestuur	2 ^e echelon onder raad van bestuur	3 ^e echelon onder raad van bestuur
totaal (n = 85)	13	16	31	33	51
gezondheidszorg (n = 7)	23	0	35	.	.
internationale solidariteit (n = 9)	34	39	48	.	.
natuur en milieu (n = 6)	26	0	.	.	.
politieke partijen (n = 8)	32	38	67	.	.
sport en recreatie (n = 22)	12	14	26	34	.
omroep (n = 8)	30	18	27	.	.

a Hieronder is ook begrepen: raden van commissarissen, raden van toezicht, raden van beheer, enzovoort.

b Hieronder is ook begrepen: raden van bestuur.

Bron: SCP (VIB 2000)

6.5 Politiek en openbaar bestuur

Politiek

Het aandeel van vrouwen in vertegenwoordigende organen is in de periode tussen de Tweede Wereldoorlog en het midden van de jaren zeventig licht gestegen. Vooral in de periode tussen het midden van de jaren zeventig en het midden van de jaren tachtig is hun aandeel echter aanzienlijk toegenomen. In de jaren negentig schommelt het percentage vrouwen in de meeste vertegenwoordigende organen steeds rond eenzelfde niveau. Alleen het aandeel vrouwen in de Tweede Kamer blijft duidelijk toenemen. Was in 1986 nog slechts 20% vrouw, in 1998 ging het om 36%. Het vrij constante aandeel van vrouwen in de gemeenteraden van rond de 22% steekt daarbij schril af. Overigens vertoont ook het percentage vrouwen dat deel uitmaakt van een waterschapsbestuur in de laatste jaren een duidelijke groei, al gaat het in 1998 nog pas om 9% gaat. De late aanvang van deze inhaalslag valt vermoedelijk toe te schrijven aan het feit dat de vertegenwoordiging van vrouwen in dit gremium relatief laat door de vrouwenbeweging op de politieke agenda is gezet. Zie tabel 6.10.

Tabel 6.10 Het aandeel van vrouwen in de politiek, 1973-1998 (in procenten)

	1973/ 1977 ^a	1984/ 1987 ^a	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
leden Europees Parlement ^b	20	28	28	28	32	32	31	32	29
leden Eerste Kamer ^c	9	23	25	27	28	23	23	22	24
leden Tweede Kamer	14	20	29	29	31	33	33	33	36
leden Provinciale Staten ^d	12	26	30	30	29	31	31	29	28
gemeenteraadsleden	10	19	22	22	22	22	22	21	23
leden bestuur waterschap	.	.	.	3	5	6	5	6	9
ministers	6	14	19	19	29	29	29	29	27
staatssecretarissen	0	19	25	20	42	42	42	42	36
commissarissen van de Koningin	8	0	8	8	8	8	8	8	8
gedeputeerden ^e	3	22	25	24	25	19	19	23	21
burgemeesters	.	4	9	12	13	14	15	16	17
wethouders	5	13	17	17	18	18	18	18	18
voorzitters waterschappen	.	.	2	3	4	2	2	3	3
.	Niet bekend.								
a	De percentages in deze kolommen hebben betrekking op verschillende peiljaren in de desbetreffende periode.								
b	Na de verkiezingen van 10 juni 1999 is het aandeel vrouwen 36%.								
c	Na de verkiezingen van 25 mei 1999 is het aandeel vrouwen 28%.								
d	Na de verkiezingen van 3 maart 1999 is het aandeel vrouwen 31%.								
e	Na de verkiezingen van 3 maart 1999 is het aandeel vrouwen 26%.								
Bron: Leijenaar en Van Dam (1993); BiZa/BZK 1992 t/m 1999)									

De benoeming van vrouwen op belangrijke politieke functies kwam na de Tweede Wereldoorlog langzaam op gang. Het begon met de benoeming van de eerste vrouwelijke burgemeester, G. Smulders-Beliën, in 1946 (gemeente Oost-, West- en Middelbeers). Dit betrof overigens een speciale situatie, zij volgde namelijk haar in Duitse gevangenschap overleden man op. Pas in de jaren zestig werden er meer vrouwelijke burgemeesters benoemd. In 1953 trad de eerste vrouwelijke staatssecretaris aan, dr. A. de Waal, drie jaar later gevolgd door de eerste vrouwelijke minister, dr. M. Klompé. In 1974 werd een vrouw benoemd tot Commissaris van de Koningin, mr. A.P. Schilthuis (Drenthe).

Evenals bij de gekozen functies heeft de sterkste toename van het aandeel van vrouwen op benoemde functies vooral plaatsgevonden vóór de jaren negentig. Alleen het aandeel vrouwelijke ministers en staatssecretarissen en vrouwelijke burgemeesters is in de jaren negentig nog duidelijk gegroeid. Het aandeel vrouwelijke gedeputeerden is in die periode zelfs gedaald, hoewel dit na de verkiezingen van 1999 weer ongeveer gelijk is aan het niveau van 1992 (26%).

Openbaar bestuur

De vertegenwoordiging van vrouwen in het openbaar bestuur staat er in het algemeen slechter voor dan die in de politiek. Met uitzondering van de (zittende en staande) magistratuur komt het aandeel van vrouwen niet boven een vijfde uit en vaak zelfs niet boven de 10%. Bovendien is er in de jaren negentig nauwelijks vooruitgang geboekt. Alleen de externe adviesorganen en de magistratuur geven een duidelijke toename te zien. Zie tabel 6.11.

Tabel 6.11 Het aandeel van vrouwen in het openbaar bestuur, 1992-1998 (in procenten)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Raad van State	15	17	18	16	16	16	16
Algemene Rekenkamer	29	29	29	29	17	17	20
voorzitters externe adviesorganen	9	6	10	12	.	17	.
leden van externe adviesorganen ^a	13	14	16	18	16	20	22
voorzitters interdepartementale commissies	5	6	7	.	.	6	.
leden interdepartementale commissies	10	10	10	.	.	.	.
voorzitter samenwerkingsorganen gemeenten	7	9	10	10	10	9	9
voorzitter/secretaris belangrijkste zelfstandige bestuursorganen ^b	6	5	8	6	3	4	4
zittende magistratuur	.	34	36	35	37	38	38
staande magistratuur	.	31	32	35	34	37	38
top politiekorps ^c	.	1	3	3	3	4	4

. = niet bekend.

a Behalve in 1996 en 1998 is dit exclusief de voorzitter.

b Omvat SER, PBO's, CBA, RBA, Kamers van Koophandel en (t/m 1996) Bedrijfsverenigingen.

c M.i.v. 1994 betreft het iedereen in schaal 14 en hoger; daarvoor alleen (plv.) korpschef en districtschef.

Bron: BiZa/BZK (1992-1997); SZW/CBS (1998)

Kijkend naar de ambtelijke top wordt het beeld nog minder zonnig (tabel 6.12). Na de benoeming in 1991 van de eerste Secretaris-Generaal, H. de Maat-Koolen op het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, is er op dit punt geen voortgang geboekt. Hoe kwetsbaar de situatie is, blijkt wanneer de enige zittende persoon vertrekt; overigens is met de benoeming van M. Sint bij het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer de oude stand weer hersteld.

Bij andere hoge ambtelijke functies wisselen vooruitgang, stilstand en achteruitgang van het aandeel vrouwen elkaar af. Op rijksniveau schommelt het aantal vrouwelijke directeuren-generaal, bijvoorbeeld, tussen de 7% en 10%.

Er zijn in de provincies in de onderzochte periode geen vrouwen tot griffier benoemd.

Overigens is daarin recentelijk verandering in gekomen: per 1 september kent de provincie Zuid-Holland een vrouwelijke griffier, mevrouw Van Wieringen-Wagenaar. Het aandeel van vrouwen onder de gemeentesecretarissen bedraagt in 1998 5%.

Tabel 6.12 Aandeel van vrouwen in de ambtelijke top, 1970-1998 (in procenten)

	1970	1980	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
secretarissen-generaal	0	0	8	8	10	8	8	8	0
plv. SG's	5	4	.	17	22	25	25	23	20
directeuren-generaal	0	0	.	7	8	10	8	7	10
plv. DG's	1	1	.	0	0	0	0	4	0
griffiers (provincie)	.	.	0	0	0	0	0	0	0
gemeentesecretarissen	.	.	3	3	3	3	5	6	5
secretarissen waterschappen	.	.	1	2	1	1	1	2	2
Bron: BiZa/BZK (1992-1998); Leijenaar en Van Dam (1993)									

Geconcludeerd kan worden dat het aandeel van vrouwen in de jaren negentig in de politiek het grootst is. Daar is in het afgelopen decennium ook de meeste vooruitgang geboekt. De situatie in het openbaar bestuur laat duidelijk te wensen over. De ambtelijke top vertoont het slechtste beeld. Vrouwen bezetten daar nog altijd weinig functies en van vooruitgang lijkt geen sprake te zijn.

6.6 Opvattingen over vrouwen en besluitvorming

De kwestie dat het aandeel van vrouwen in de besluitvorming groter moet worden, is een beleidsthema dat kan rekenen op een redelijk draagvlak onder de Nederlandse bevolking. Ondanks het feit dat het een wat generaliserende uitspraak betreft, is zo'n 40% van de bevolking het eens met de uitspraak dat vrouwen in het algemeen te weinig invloed hebben op besluitvorming over belangrijke kwesties. Vrouwen hebben volgens velen nog altijd niet evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken; vrouwen zijn overigens vaker die mening toegedaan dan mannen. Ruim 70% van de bevolking vindt het dan ook goed te begrijpen dat vrouwenorganisaties zich inspannen om daar wat aan te veranderen. Wat een wenselijke situatie zou zijn, is echter een kwestie waarover nogal verschillend gedacht wordt. Een representatieve steekproef van de bevolking kreeg daarover twee uitspraken voorgelegd: een over de wenselijkheid van een vrouwelijke minister-president en een over een groter aandeel van vrouwen in topfuncties in het algemeen. Het eerste punt geniet weinig steun, de meeste mensen staan daar neutraal tegenover. Het tweede punt daarentegen – verdubbeling van het aandeel van vrouwen in topfuncties in de komende vijf jaar – kent een veel groter draagvlak, vooral onder vrouwen. De analyses wijzen overigens uit dat vrouwen over vrijwel alle voorgelegde kwesties meer instemmen met de intenties van het emancipatiebeleid dan mannen, zoals te zien in tabel 6.13.

Tabel 6.13 Opvattingen over vrouwen en besluitvorming, 2000 (in procenten)

	mannen			vrouwen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
Vrouwen hebben in het algemeen te weinig invloed op besluitvorming over belangrijke kwesties ^a	37	32	31	42	30	29
Tegenwoordig hebben vrouwen evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken	37	21	42	25	21	54
Het is goed te begrijpen dat vrouwenorganisaties zich inspinnen om het aandeel van vrouwen in topfuncties te vergroten	67	22	11	76	20	4
Het zou goed zijn wanneer de volgende minister-president een vrouw is	19	61	20	29	61	10
Het aandeel van vrouwen in topfuncties zou in de komende 5 jaar minstens moeten verdubbelen	33	47	20	58	33	9
Om achterstand van vrouwen in besluitvormende posities in te halen, zouden bedrijven vrouwen voormang moeten geven bij het deelnemen aan managementtrainingen	28	29	42	45	31	24
Ook wanneer er maar weinig vrouwen in de top van een organisatie zitten, is een voorkeursbeleid voor vrouwen ongewenst	46	29	26	31	37	32
a Het verschil tussen mannen en vrouwen is bij dit item niet significant, bij de andere items wel.						
Bron: SCP (Emop 2000)						

De vraag rijst vervolgens wat er gedaan zou moeten worden om het aandeel van vrouwen in de besluitvorming te vergroten. Voorkeursbeleid en positieve actie, instrumenten die eerder in het emancipatiebeleid op de agenda stonden, zijn daar mede onder invloed van de vele negatieve publiciteit rondom specifieke benoemingen grotendeels van verdwenen. Een afwijzende houding is echter geen gemeengoed. Zowel onder mannen, maar wat sterker onder vrouwen is nog altijd een aanzienlijke categorie voorstander van een of andere vorm van voorkeursbeleid.

Behalve tussen vrouwen en mannen zijn er overigens ook tussen andere bevolkingscategorieën verschillen in opvatting (niet in tabel). Zo zijn hoger opgeleiden over het algemeen in grotere getale voor vergroting van het aandeel van vrouwen in de besluitvorming dan lager opgeleiden. Oudere generaties vinden vaker dan jongere generaties dat vrouwen te weinig invloed hebben en dat daar wat aan gedaan zou moeten worden. Tabel 6.14 bevat een overzicht van enkele verschillen tussen generaties. Het is overigens de vraag hoe de bevinding dat oudere generaties wat radicalere en militantere uitspraken doen, begrepen moet worden. Enerzijds kan dit te maken hebben met het gegeven dat de jongere generatie opgegroeid is in een samenleving waarin de sekseongelijkheid minder groot is. Anderzijds zou er evengoed sprake kunnen zijn van een leeftijdseffect waarbij de meer uitgebreide levenservaring van ouderen ten grondslag ligt aan de verschillen.

Tabel 6.14 Instemming met enkele uitspraken van respondenten van verschillende generaties, 2000 (in procenten)

	1990- generatie ^a	verloren generatie ^b	protest- generatie ^c	vooorlogse generatie ^d
Vrouwen hebben in het algemeen te weinig invloed op besluitvorming over belangrijke kwesties	29	29	42	50
Tegenwoordig hebben vrouwen evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken	39	31	34	28
Het is goed te begrijpen dat vrouwenorganisaties zich inspannen om het aandeel van vrouwen in topfuncties te vergroten	63	63	71	82
Het aandeel van vrouwen in topfuncties zou in de komende 5 jaar minstens moeten verdubbelen	34	42	47	45
a Geboren na 31 december 1971.				
b Geboren tussen 1955 en 1972.				
c Geboren tussen 1940 en 1955.				
d Geboren voor 1940.				
e Het verschil tussen de generaties is bij dit item niet significant, bij de andere items wel.				
Bron: SCP (Emop 2000)				

6.7 Slotbeschouwing

In het algemeen kan vastgesteld worden dat het aandeel van vrouwen in de hogere leidinggevende en besluitvormende functies is toegenomen. In 1999 was 21% van de managers in hogere en wetenschappelijke beroepen vrouw, in 1994 ging het nog maar om 14%.

Het aandeel vrouwen in het management is in geen enkele bedrijfstak even hoog als het aandeel vrouwen in de hogere en wetenschappelijke beroepen. In bedrijfstakken waarin veel vrouwen werken, bezetten vrouwen vaker de hogere functies. Alleen in de sector onderwijs is het aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen even groot is als het totale aandeel vrouwen dat werkzaam is in die sector, maar het aandeel vrouwelijke managers is er kleiner. Het aandeel vrouwen in het management is het hoogst in de sectoren gezondheids- en welzijnzorg, en cultuur en overige dienstverlening.

In dit hoofdstuk is de focus vervolgens gericht op een selectie van functies, die als topfuncties kunnen worden beschouwd. Daarbij zijn verschillende maatschappelijke sectoren aan de orde geweest: het bedrijfsleven, het maatschappelijk middenveld en de politiek en het openbaar bestuur. Hoewel zich duidelijk verschillen tussen deze sectoren voordoen, kan vastgesteld worden dat het aandeel vrouwen in de top nog altijd buitengewoon klein is.

Het bedrijfsleven komt wat de positie van vrouwen betreft het meest ongunstig uit de verf. In de 100 grootste bedrijven van Nederland is 4% van de leden van een raad van commissarissen of raad van bestuur vrouw. Er is in vergelijking met de situatie in 1992 wel een verbetering opgetreden, toen ging het nog om slechts 2%. Die groei is vooral een gevolg van de groei van het aantal vrouwelijke commissarissen en veel minder van een groei van het aantal vrouwelijke directeuren. De gegevens over het aandeel van vrouwen in de eerste (en volgende) lagen onder de raad van bestuur laten overigens zien dat het potentieel van vrouwen dat op een positie zit van waaruit doorstroming naar de eigenlijke top mogelijk is, reden tot hoop voor de toekomst biedt. Toch is ook daar hun aandeel nog altijd aanzienlijk lager dan het aandeel van mannen, dus zonder gerichte inspanningen zal de toename van het aantal vrouwen in de top vermoedelijk traag verlopen.

Van het brede maatschappelijk middenveld is voor een aantal sectoren nagegaan hoe het is gesteld met de vertegenwoordiging van vrouwen in topfuncties. Daaruit blijkt dat de positie van vrouwen in de zorg- en welzijnsinstellingen het gunstigst is: 25% van de leden van een raad van bestuur en van de toezichthoudende organen in die sector is vrouw. De sociaal-economische instellingen uit de non-profitsector, de onderwijssector en maatschappelijke organisaties met minimaal 50.000 leden en/of donateurs nemen in vergelijking met de zorg- en welzijnssector enerzijds en het bedrijfsleven anderzijds een tussenpositie in. Binnen de totale onderwijssector komt de wetenschap nog altijd de twijfelachtige eer toe het slechtst te scoren wat de vertegenwoordiging van vrouwen in de top betreft.

De politiek en het openbaar bestuur laten een gevarieerd beeld zien. In emancipatoir opzicht goed gaat het in de politiek. Vooral het aandeel van vrouwen in de Tweede Kamer en onder de staatssecretarissen is groot (ruim een derde). De groei van het aandeel vrouwen in vertegenwoordigende organen heeft zich overigens vooral voor de jaren negentig voorgedaan. In de jaren negentig schommelde het steeds rond eenzelfde niveau. Bij de burgemeesters lijkt een vrij constante stijging plaats te vinden van het aandeel vrouwen. In 1998 was één op de zes burgemeesters vrouw.

De situatie in het openbaar bestuur vertoont – met uitzondering van de zittende en staande magistratuur – een minder positief beeld en van vooruitgang lijkt nauwelijks sprake te zijn.

Al met al duiden de bevindingen erop dat het aandeel van vrouwen in de politieke en maatschappelijke besluitvorming nog altijd gering is. Hoewel er in sommige sectoren enige vooruitgang lijkt op te treden, is er elders stilstand of treedt er zelfs achteruitgang op. Intensivering van de beleidsinspanningen lijkt dan ook noodzakelijk. Uit de opiniepeiling blijkt dat dit thema kan rekenen op een breed maatschappelijk draagvlak. Hoewel de meningen verschillen over wat de rol van de overheid hierbij kan/moet zijn, is er, anders dan vaak gedacht, een meerderheid onder de bevolking die voorstander is van een of andere vorm van positieve actie.

7 GEWELD TEGEN VROUWEN

7.1 Inleiding

Het voorkomen en bestrijden van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes behoort al geruime tijd tot de doelstellingen van het emancipatiebeleid van de rijksoverheid. In januari 1981 nam de Tweede Kamer een motie aan met het verzoek aan de regering om 'geweld tegen vrouwen' tot een beleidsprioriteit te maken. Nadat onder verantwoordelijkheid van Hedy d'Ancona, indertijd als staatssecretaris belast met de coördinatie van het emancipatiebeleid, het nodige voorwerk was verricht, was het haar opvolgster, Annelien Kappeyne van de Coppello, die in 1984 mede namens de minister van Justitie de eerste beleidsnota aan de Tweede Kamer stuurde (TK 1983/1984). Nadien zouden er nog vele Kamerstukken volgen. En hoewel de beleidsdoelstellingen in essentie dezelfde zijn gebleven, deden zich in de uitwerking daarvan accentverschuivingen en verfijningen voor. Een belangrijk uitgangspunt van het beleid ten aanzien van geweld tegen vrouwen is dat het voorkomen van dit geweld gekoppeld is aan de maatschappelijke positie van vrouwen. Al in de eerste beleidsnota valt te lezen dat het kabinet van mening is, dat het een van de ernstige gevolgen is van de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen en tegelijkertijd een verschijnsel waardoor die ongelijke verhouding mede in stand wordt gehouden (TK 1983/1984). Het voorkomen van geweld tegen vrouwen hangt samen met de visies op de seksualiteit van mannen en vrouwen en met normen en praktijken op het terrein van voortplanting en seksualiteit. Ook het feit dat vrouwen veelal sociaal-economisch afhankelijk zijn van mannen, wordt in het beleid opgevat als een van de achterliggende factoren.

Volgens het kabinet kan beleid ter bestrijding van geweld tegen vrouwen alleen effectief zijn als ook het overige emancipatiebeleid wordt uitgevoerd. Daarnaast is er specifiek beleid gevoerd. Voor een deel betreft dit beleid ter voorkoming en bestrijding van geweld tegen vrouwen (aanpassing van de zedelijkheidswetgeving, bestrijding van vrouwenhandel, voorlichtingscampagnes, e.d.) en voor een deel verbetering van de hulp aan en opvang van slachtoffers (o.a. aanstellen van vertrouwenspersonen, verbetering van hulp en opvang door politie en openbaar ministerie en door de reguliere hulpverlening).

Een groot aantal actoren van uiteenlopende aard houdt zich bezig met de problematiek. Dat betekent dat zowel het bijhouden van gegevens over ontwikkelingen in de aard en omvang van de problematiek als de uitvoering van het beleid op veel verschillende locaties plaatsvinden – vaak ook nog op decentraal niveau. Dit gaat gepaard met het voorkomen van een grote verscheidenheid aan definities van het probleem. Ook de wijze van benoemen op zich verschilt. Soms wordt gesproken over 'seksueel geweld', andere keren over 'seksgericht of seksspecifiek geweld' of 'geweld tegen vrouwen'. De keuze voor een bepaalde aanduiding en definiëring lijkt voor een belangrijk deel samen te hangen met ideologische motieven en politieke doelstellingen.

De Emancipatiemonitor sluit aan bij de term en definitie die internationaal is vastgelegd in de Verklaring inzake de uitbanning van geweld tegen vrouwen¹ van de Verenigde Naties. Geweld tegen vrouwen wordt daarin gedefinieerd als: "(...) elke daad van geweld op basis van gender die resulteert of kan resulteren in lichamelijke, seksuele of psychologische schade aan of lijden van vrouwen, met inbegrip van de dreiging van dergelijke geweld-daden, dwang of willekeurige vrijheidsberoving, ongeacht of dit plaatsvindt in het open-

baar of in de privé-sfeer" (ontleend aan Boerefijn et al. 2000). Deze omschrijving wordt tegenwoordig ook in het Nederlandse beleid als uitgangspunt gehanteerd.

Ten tijde van de afbakening van de inhoud van de Emancipatiemonitor is benadrukt dat het van belang is om verschillende bronnen te hanteren om een beeld te kunnen schetsen van (ontwikkelingen in) het voorkomen van geweld tegen vrouwen. Ten eerste speelt dit type geweld zich in belangrijke mate af in de verborgenheid van de privé-sfeer. En ten tweede is geweld tegen vrouwen een gevoelig onderwerp, hetgeen er gemakkelijk toe kan leiden dat er in onderzoek naar het voorkomen ervan minder gerapporteerd wordt dan feitelijk optreedt, zowel door de slachtoffers als de daders. De kans bestaat immers dat mensen niet mee willen doen aan zo'n onderzoek vanwege de gevoeligheid van het onderwerp. Ook bestaat de kans dat mensen bepaalde ervaringen verborgen willen houden – bijvoorbeeld uit schaamte –, dat zij zich bepaalde ervaringen niet (goed) herinneren, of dat ze de aard van hun ervaringen niet onderkennen.

De vele verschillende bronnen die beschikbaar zijn, kennen ieder hun eigen beperkingen en eenzijdigheden. Hierna wordt daarom de problematiek van geweld tegen vrouwen met verschillende invalshoeken benaderd. Allereerst komen de gegevens uit de politie- en justiestatistiek aan bod, daarna de bevindingen van zelfrapportages en vervolgens registraties van hulpverleners. In paragraaf 7.5 worden enkele opvattingen van vrouwen en mannen over geweld tegen vrouwen gepresenteerd. Paragraaf 7.6 gaat in op beleid ten aanzien van seksuele intimidatie op de werkplek. Het hoofdstuk eindigt met een slotbeschouwing.

7.2 Door politie en justitie geregistreerd geweld

Geregistreerde seksuele misdrijven en mishandeling

De gegevens over de door de politie geregistreerde criminaliteit verschaffen tot dusver geen informatie over slachtoffers.² Daarom is ook niet bekend in hoeverre vrouwen dan wel mannen het slachtoffer waren van de hier beschreven geregistreerde misdrijven. De meeste onzekerheid hierover bestaat ten aanzien van mishandeling. Van de seksuele delicten zullen veelal vrouwen het slachtoffer zijn geweest. Verkrachting was tot voor kort zelfs een misdrijf waarvan per definitie alleen vrouwen het slachtoffer konden zijn. Sinds 1991 kunnen ook mannen als slachtoffer van verkrachting worden aangemerkt. Sindsdien is ook verkrachting binnen het huwelijk strafbaar gesteld.

Zoals tabel 7.1 laat zien, is in 1998 van bijna 2.500 gevallen van aanranding een proces-verbaal opgemaakt, ofwel van 19 per 100.000 van de bevolking van 12-79 jaar, wat in vergelijking met 1990 een toename met 5% inhoudt en in vergelijking met 1980 een toename van 20%. Het aantal geregistreerde verkrachtingen (in 1998 ruim 1.600) laat een iets grotere stijging (+10%) ten opzichte van 1990 zien en een sterke stijging (+70%) in vergelijking tot 1980.

Het aantal gevallen van mishandeling is in de overeenkomstige perioden veel sterker gestegen. De politie heeft in 1998 38.000 gevallen van mishandeling geregistreerd. Per 100.000 inwoners van 12-79 jaar zijn dat bijna 300 gevallen, hetgeen een stijging is van ruim 60% in vergelijking met 1990 en tweeënhalve maal zoveel is als in 1980.

Bij de overige seksuele misdrijven, waarbij onder meer moet worden gedacht aan seksuele handelingen met minderjarigen en met personen die in staat van bewusteloosheid of onmacht verkeren, is na een groei in de jaren tachtig, in de laatste jaren weer een grotere stijging te zien.

De stijging van deze verschillende vormen van door de politie geregistreerd geweld kan diverse oorzaken hebben. Vermoedelijk zullen een grotere aangiftebereidheid onder slachtoffers en een actievere houding van de politie een rol spelen. In het geval van verkrachting kan bovendien de veranderde wetgeving van invloed zijn geweest. De stijging tussen 1995 en 1998 valt waarschijnlijk verder voor een deel toe te schrijven aan de veranderde wijze van gegevensverzameling. Deze verschillende omstandigheden maken het dan ook moeilijk op basis van deze gegevens vast te stellen of er in de praktijk een verandering is opgetreden in het voorkomen van de verschillende vormen van geweld.

De geregistreeerde misdrijven die gerekend worden tot schennis der eerbaarheid (bv. exhibitionisme), vertonen een dalende tendens, vooral in vergelijking tot 1980. Deze ontwikkeling heeft onder meer te maken met veranderende maatschappelijke opvattingen over de ernst van deze misdrijven en daarmee samenhangend een geringe aangiftebereidheid en ook terughoudender beleid van de politie inzake verbalisering en opsporing.

Tabel 7.1 Door de politie geregistreeerde^a gevallen van mishandeling en seksuele misdrijven, 1980-1998 (absoluut en per 100.000 inwoners van 12-79 jaar)

	schennis						overige			
	mishandeling		der eerbaarheid		verkrachting		aanranding		seksuele misdrijven	
	per		per		per		per		per	
	aantal	100.000	aantal	100.000	aantal	100.000	aantal	100.000	aantal	100.000
1980	13.700	121	4.200	37	800	7	1.800	16	1.400	12
1985	17.614	148	4.571	38	1.213	10	2.075	17	1.550	13
1990	22.466	183	4.334	35	1.331	11	2.231	18	1.893	15
1995	27.906	220	2.478	20	1.413	11	2.434	19	1.090	9
1998	38.003	296	2.338	18	1.626	12	2.469	19	2.546	19
a	Processen-verbaal.									
Bron: CBS (Politiestatistiek 1980-1998)										

Ophelderingen en gehoorde verdachten van seksuele misdrijven en mishandeling

Geregistreeerde misdrijven worden als opgehelderd gekwalificeerd wanneer een of meer verdachten zijn gehoord. Dat impliceert onder meer dat misdrijven die vooral afhankelijk zijn van eigen opsporing door de politie, een hoog ophelderingspercentage kennen.

Vier van de tien geregistreeerde aanrandingen worden opgehelderd. Van de gehoorde verdachten (dit zijn vrijwel altijd mannen) is 25% à 30% minderjarig. Bij verkrachtingen ligt het ophelderingspercentage in de orde van grootte van 60%. Het aandeel minderjarige jongens onder de gehoorde verdachten bedraagt ruim 10%, aanzienlijk lager dan hun aandeel bij aanrandingen.

Omdat het ophelderingspercentage in 1998 ongeveer op hetzelfde niveau ligt als in 1995, is de sterke stijging van het aantal mishandelingen ook zichtbaar in de stijging van het aantal gehoorde verdachten. Ook bij mishandeling zijn de gehoorde verdachten voor het merendeel van het mannelijk geslacht (ruim 90%). Het aandeel van de minderjarigen onder de gehoorde verdachten is in deze periode licht gestegen van 15% naar 17%.

De stijging van de categorie overige seksuele misdrijven is gepaard gegaan met een teruglopend ophelderingspercentage. Zowel bij de meerderjarige als bij de minderjarige mannen is het aantal gehoorde verdachten in de periode 1995-1998 verdubbeld. Ondanks de daling van het aantal geregistreeerde gevallen van schennis der eerbaarheid, is er sprake van een stijging van het aantal gehoorde verdachten. Zie tabel 7.2.

Tabel 7.2 Opheldering en gehoorde verdachten, naar leeftijd en geslacht, van door de politie geregistreerde gevallen van mishandeling en seksuele misdrijven, 1995 en 1998 (absoluut en per 100.000 inwoners)

	mishandeling		schennis der eerbaarheid		verkrachting		aanranding		overige seksuele misdrijven	
	aantal	per	aantal	per	aantal	per	aantal	per	aantal	per
		100.000		100.000		100.000		100.000		100.000
geregistreerde misdrijven										
1995	27.906	220	2.478	20	1.413	11	2.434	19	1.090	9
1998	38.003	296	2.338	18	1.626	13	2.469	19	2.546	20
opgehelderde misdrijven										
1995	14.199	112	836	7	815	6	904	7	846	7
1998	19.802	154	923	7	929	7	1.024	8	1.539	12
ophelderingspercentage (%)										
1995	51		34		58		37		78	
1998	52		39		57		41		60	
gehoorde verdachten										
mannen										
1995	14.219	225	658	10	889	14	704	11	633	10
1998	20.024	313	807	13	906	14	884	14	1.383	22
vrouwen										
1995	1.100	17	12	0	33	1	8	0	53	1
1998	1.687	26	14	0	29	0	2	0	48	1
jongens										
1995	2.320	414	46	8	138	25	308	55	107	19
1998	3.720	661	79	14	133	24	302	54	220	39
meisjes										
1995	479	90	1	0	6	1	14	3	11	2
1998	770	143	0	0	8	1	6	1	7	1
totaal										
1995	18.118	143	717	6	1.066	8	1.034	8	804	6
1998	26.201	204	900	7	1.076	8	1.194	9	1.658	13

Bron: CBS (Politiestatistiek 1995 en 1998)

Vervolg en berechting van seksuele misdrijven en mishandeling

Uit de vergelijking met het aantal in aanvang geregistreerde gevallen van aanranding (met voorbijgaan aan ontwikkelingen in de tussenliggende periode en onder de aanname dat er geen verandering van de aanklacht bij vervolging optreedt ten opzichte van het door de politie geregistreerde misdrijf) kan worden geconcludeerd dat ongeveer twee derde van de aanrandingszaken leidt tot vervolging. In ongeveer de helft van deze zaken volgt afdoening door het Openbaar Ministerie (OM), vooral door seponering, merendeels op technische gronden. Ongeveer een derde van de ingeschreven zaken leidt tot een schuldigverklaring door de rechter, waarbij een op de tien gevallen leidt tot een veroordeling tot gevangenisstraf. Zie tabel 7.3.

Een groter aandeel van de geregistreerde verkrachtingen (circa twee derde) wordt aangebracht bij het OM en het OM doet een kleiner deel van de zaken af, namelijk een derde, vooral door seponering op technische gronden. Ook hier leidt een derde van de vervolgte misdrijven tot een veroordeling door de rechter, maar bij verkrachting wordt veel vaker, in twee derde van de gevallen, een veroordeling tot gevangenisstraf uitgesproken.

Tabel 7.3 Vervolg en berechting van mishandeling en seksuele misdrijven, 1995 en 1998^a (absoluut en per 100.000 inwoners van 12-79 jaar)

	mishandeling		schennis der eerbaarheid		verkrachting		aanranding		overige seksuele misdrijven	
			per		per		per		per	
	aantal	100.000	aantal	100.000	aantal	100.000	aantal	100.000	aantal	100.000
ingeschreven rechtbankstrafzaken										
1995	13.167	104	514	4	1.117	9	675	5	1.236	10
1998	15.312	119	521	4	896	7	719	6	1.147	9
w.o.										
minderjarigen										
1995	1.759	161	23	2	158	14	205	19	150	14
1998	2.555	232	29	3	124	11	218	20	179	16
afdoeningen door OM										
1995	7.180	57	408	3	476	4	359	3	562	4
w.v.										
technisch sepot	1.613	13	74	1	408	3	188	1	381	3
beleidssepot	2.007	16	192	2	42	0	107	1	142	1
transactie	2.278	18	93	1	1	0	24	0	2	0
1998	7.041	55	381	3	308	2	349	3	430	3
w.v.										
technisch sepot	1.216	9	40	0	251	2	178	1	275	2
beleidssepot	1.729	13	169	1	30	0	86	1	76	1
transactie	2.930	23	106	1	1	0	42	0	17	0
afdoeningen door rechtbank										
1995	6.139	48	102	1	417	3	206	2	694	5
vrijspraken en ontslagen										
rechtsvervolgning	337	3	6	0	51	0	23	0	51	0
schuldigverklaringen	5.502	43	92	1	352	3	174	1	625	5
w.o.										
onvoorwaardelijke gevangenisstraf										
	810	6	5	0	233	2	43	0	243	2
1998	7.222	56	148	1	398	3	299	2	733	6
vrijspraken en ontslagen										
rechtsvervolgning	416	3	6	0	54	0	28	0	48	0
schuldigverklaringen	6.490	51	127	1	330	3	258	2	668	5
w.o.										
onvoorwaardelijke gevangenisstraf										
	960	7	12	0	225	2	23	0	226	2

a Voorlopige uitkomsten.

Bron: CBS (Rechtbankstrafzaken 1995 en 1998)

Tegenover het aantal door de politie opgehelderde mishandelingen in 1998 staan 75% inschrijvingen bij de rechtbank. Iets minder dan de helft wordt afgedaan door het OM, in relatief veel gevallen (ruim 40%) door een transactie. Ruim 40% van de ingeschreven mishandelingzaken leidt tot een schuldigverklaring, waarbij de veroordeelden in 20% van de schuldigverklaringen een gevangenisstraf krijgen.

Bij de overige seksuele misdrijven bedraagt het aantal ingeschreven zaken ook ongeveer driekwart van het aantal opgehelderde misdrijven. Ruim een derde wordt afgedaan door het OM, merendeels door af te zien van vervolging, vooral op technische gronden. In bijna 60% van de ingeschreven zaken volgt een veroordeling, waarbij in een derde van de gevallen een gevangenisstraf wordt uitgesproken.

Ruim de helft van de opgehelderde gevallen van schennis der eerbaarheid wordt aangemeld bij de rechtbank en de grote meerderheid daarvan wordt door het OM afgedaan, waarbij in een relatief groot aantal gevallen seponering op beleidsgronden plaatsvindt. In ongeveer een kwart van de ingeschreven zaken spreekt de rechtbank het schuldig uit, maar dat leidt slechts in een klein aantal gevallen tot een veroordeling tot een gevangenisstraf.

7.3 Door vrouwen en mannen ervaren geweld

Slachtoffers van mishandeling

In de CBS-enquête Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) en voorheen de Enquête rechtsbescherming en veiligheid (ERV) is aan een steekproef van de bevolking van vijftien jaar en ouder gevraagd of zij slachtoffer zijn geworden van diverse delicten. Anders dan de politie- en justitiestatistieken bieden deze bestanden de mogelijkheid wat meer te zeggen over de slachtoffers van geweld.

Circa 1% van de vrouwelijke bevolking zegt in de voorgaande maanden het slachtoffer van mishandeling te zijn geweest; bij de mannen bedraagt het percentage 2 à 3 (tabel 7.4). Deze percentages lijken tamelijk stabiel in de loop van de periode 1992-1998. Vanwege het kleine aantal slachtoffers in de steekproef zijn slechts een klein aantal kenmerken van slachtoffer of delict voldoende betrouwbaar te beschrijven.

Ruim 50% van de vrouwen zegt letsel te hebben opgelopen door de mishandeling; bij de mannen is dit gemiddeld iets minder dan 50%. Uit het grillige verloop van het aandeel delicten met letsel – mede veroorzaakt door de kleine aantallen waarnemingen – is geen duidelijke trend af te leiden.

Tabel 7.4 Bevolking van 15 jaar en ouder dat slachtoffer is geworden van mishandeling en het percentage delicten waarbij het slachtoffer letsel heeft opgelopen, 1992-1998 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
		delicten		delicten
	slachtoffers	met letsel	slachtoffers	met letsel
1992	1	53a	3	62
1993	1	53a	2	49
1994	1	53a	2	40
1995	1	53a	2	50
1996	0	53a	2	37
1997	1	54b	2	47
1998	1	54b	3	42
aantal respondenten, c.q.				
delicten in steekproef (abs.)	23.012	251	20.928	531
a	Gemiddelde over 1992-1996.			
b	Gemiddelde over 1997-1998.			
Bron: CBS (ERV'92-'96; POLS'97-'98)				

Slachtoffers van seksuele delicten

Ongeveer 2% van de vrouwen van vijftien jaar en ouder geeft aan in de voorgaande twaalf maanden het slachtoffer van een of meer seksuele delicten geweest te zijn (tabel 7.5).

Minder dan 10% geeft aan hiervan letsel te hebben ondervonden; de variatie in dit percentage is mede toe te schrijven aan het kleine aantal waarnemingen.

Hierbij moet men in gedachte houden dat aan de respondent de vraag wordt voorgelegd of deze in de voorgaande periode weleens op een kwetsende manier met seksuele bedoelingen is aangeraakt of betast, waarmee de kwalificatie 'seksueel delict' niet zonder meer is te vergelijken met de aanduiding 'seksueel misdrijf' in de statistieken over de door de politie geregistreerde criminaliteit of de statistieken van de strafrechtspraak.

Tabel 7.5 Bevolking van 15 jaar en ouder dat slachtoffer is geworden van seksuele delicten en seksuele delicten waarbij het slachtoffer letsel heeft opgelopen, 1992-1998 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	slachtoffers	delicten met letsel	slachtoffers	delicten met letsel
1992	2	8	.	.
1993	2	1	.	.
1994	3	0	.	.
1995	2	2	.	.
1996	1	2	.	.
1997	2	9	0	a
1998	2	6	0	a
aantal respondenten, c.q. delicten in steekproef (abs.)	23.012	650	20.928	31
a Het aantal mannelijke slachtoffers in de steekproef is te beperkt.				
Bron: CBS (ERV'92-'96; POLS'97-'98)				

Aard van seksuele delict

Aan degenen die slachtoffer waren geworden van een seksueel delict, is ook een vraag voorgelegd naar de aard van het delict (tabel 7.6). Verreweg het grootste deel van hen kwalificeerde de gebeurtenis als 'vervelend of kwetsend gedrag'. Het aandeel van de slachtoffers dat het gedrag had ervaren als een poging tot verkrachting of aanranding, lag in de orde van grootte van 10% (rekening houdend met het aantal slachtoffers dus 2 à 3 van de 1.000 vrouwen), terwijl 2% à 4% van de slachtoffers zei dat er sprake was geweest van aanranding of verkrachting (ofwel circa 1 op de 1.000 vrouwen van 15 jaar en ouder).

Tabel 7.6 Slachtoffers van seksuele delicten^a naar aard van het delict, 1992-1998 (in procenten)

	verkrachting, aanranding	poging tot verkrachting/ aanranding	vervelend of kwetsend gedrag	anders	totaal	aantal delicten in steekproef
1992	4	18	75	3	100	57
1993	3	11	84	2	100	85
1994	4	2	93	1	100	95
1995	1	8	90	2	100	87
1996	2	8	89	0	100	69
1997	2	7	83	7	100	130
1998	0	10	75	15	100	127

a Alleen vrouwelijke slachtoffers.

Bron: CBS (ERV'92-'96; POLS'97-'98)

Plaats van mishandeling en seksueel delict

De vrouwen die slachtoffer zijn geweest van mishandeling, is dat in 30% van de gevallen thuis overkomen en in 9% in een andere woning; bij 22% vond de mishandeling plaats op werk of school, bij 15% op straat en bij 13% van de slachtoffers in een horecagelegenheid. Mannen zijn vrijwel nooit thuis mishandeld; hen overkomt het vooral op straat en in mindere mate in een café, bar of disco en op werk of school. Zie tabel 7.7.

Vrouwen die het slachtoffer zijn geworden van een seksueel delict, rapporteren dat het hen vooral in een horecagelegenheid en op werk of school is overkomen. Het aantal waarnemingen was te klein om vast te stellen of er een duidelijke samenhang bestaat tussen de ernst van de gebeurtenis en de plaats van het delict.

Tabel 7.7 Slachtoffers van mishandelingen en seksuele delicten naar plaats van het delict, 1997/1998 (in procenten)

	mishandeling vrouwen	mishandeling mannen	seksuele delicten vrouwen ^a
bij persoon thuis	30	1	8
in een andere woning	9	3	8
in een café, bar of disco	13	18	24
op straat	15	42	16
op/bij een station, bushalte	0	2	1
in tram, bus, trein	.	2	1
in een auto	.	2	2
op werk, op school	22	14	23
in/bij winkel, warenhuis	1	1	0
in/bij sportveld, sporthal, kleedruimte	1	4	3
in/bij parkeerterrein, park, strand	.	4	2
elders	8	7	10
totaal	100	100	100
aantal delicten in steekproef (abs.)	108	242	257

a Het aantal mannelijke slachtoffers in de steekproef is te beperkt.

. = nihil

Bron: CBS (POLS'97-'98)

Ander slachtofferonderzoek

In de literatuur over geweld tegen vrouwen wordt doorgaans aangenomen dat niet alleen de politie- en justitiestatistieken maar ook de algemene slachtofferonderzoeken een onder-rapportage leveren van het voorkomen van geweld. Wat de eerste bron betreft, is uit onderzoek bekend dat lang niet alle slachtoffers met hun verhaal naar de politie gaan. Bovendien monden niet alle delicten die bij de politie bekend worden, uit in een proces-verbaal waardoor ze in de registratie terecht zouden komen. Dat laatste kan een gevolg zijn van het feit dat niet alle slachtoffers bereid zijn om uiteindelijk aangifte te doen, evenals van de wijze waarop de politie met de slachtoffers omgaat. De onderrapportage in de algemene slachtofferenquêtes kan verschillende oorzaken hebben. Vanwege de gevoeligheid van het onderwerp kunnen mensen geneigd zijn niet mee te werken aan een dergelijk type onderzoek. Bovendien blijkt de wijze van bevraging invloed te hebben op het al of niet rapporteren van geweldservaringen. Het feit dat de enquêtes vooral zijn gericht op criminaliteit, kan ertoe leiden dat delicten die door vreemden zijn gepleegd, wel worden gemeld en seksuele misdrijven gepleegd door daders uit de naaste omgeving niet, in het bijzonder niet wanneer bij het interview andere leden van het huishouden aanwezig zijn. In het verleden zijn er dan ook verschillende onderzoeken gedaan die specifiek gericht zijn op geweld binnen relaties, in de hoop een meer volledig beeld te verkrijgen van de omvang van het voorkomen van geweld tegen vrouwen.

Tabel 7.8 biedt een overzicht van de uitkomsten van drie grote landelijke onderzoeken over (seksueel) geweld binnen relaties. Deze onderzoeken lijken erop te duiden dat de omvang van geweld tegen vrouwen veel groter is dan uit de algemene slachtofferenquêtes naar voren komt. De gegevens uit de verschillende onderzoeken kunnen echter niet zonder meer vergeleken worden, bijvoorbeeld omdat de gehanteerde termen en definities niet hetzelfde zijn en de periode waarover respondenten gevraagd werd te rapporteren, in de drie specifieke onderzoeken veel langer is dan die in de algemene slachtofferenquêtes. De tabel bevat eveneens de bevindingen van een onderzoek naar ervaringen met geweld op het werk. Daarin is gevraagd naar verschillende geweldservaringen op het werk in de voorgaande twaalf maanden. 2% van de werknemers rapporteert in die periode te zijn geconfronteerd met ongewenste seksuele aandacht. Vrouwen melden zesmaal zo vaak als mannen dat zij geconfronteerd zijn geweest met ongewenste seksuele belangstelling en seksuele discriminatie.

Tabel 7.8 Bevindingen uit een aantal grootschalige onderzoeken naar ervaren geweld

onderzoek	onderzoekspopulatie	soort gebeurtenis	bevindingen
seksueel misbruik van meisjes door verwanten (Draijer 1988)	aselecte steekproef van vrouwen tussen de 20 en 40 jaar (n = 1.054)	seksueel misbruik in de jeugd (< 16 jaar)	15% was ooit door een of meer verwanten misbruikt ^a ; bijna een kwart is ooit door anderen dan verwanten misbruikt; bij bijna 7% van de ondervraagden was sprake van ernstig seksueel misbruik
geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties (Römkens 1989)	aselecte steekproef van vrouwen tussen de 20 en 60 jaar (n = 1.016)	geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties	11% heeft herhaald en matig tot zeer ernstig geweld van een mannelijke partner meegemaakt; 9% heeft incidenteel en in het algemeen minder ernstig geweld meegemaakt; 7% is in een relatie met een man ooit slachtoffer geweest van verkrachting en/of gedwongen seks
huiselijk geweld (Van Dijk et al. 1997)	aselecte steekproef van vrouwen en mannen tussen de 18 en 70 jaar (n = 1.005)	ervaringen met geweld door de (ex-)partner, gezins- en familieleden en huisvrienden	45% is ooit het slachtoffer geworden van niet-incidenteel huiselijk geweld; 10% is aangeraakt met ongewenste seksuele bedoelingen; 8% is gedwongen tot seksuele handelingen; 4% is verkracht
agressie en geweld op het werk (Smulders en Klein Hesselink 1999)	aselecte steekproef van werknemers (n = 1.065)	ervaringen met lichamelijk geweld, intimidatie, seksuele discriminatie en ongewenste seksuele aandacht	6% van de vrouwen en 1% van de mannen meldt seksuele discriminatie en/of ongewenste seksuele aandacht te hebben ervaren; vrouwen, jongeren en werknemers die veel met het publiek te maken hebben of die in nacht- en weekenddienst werken, worden meer dan anderen geconfronteerd met seksuele intimidatie

a Het betreft zowel (al dan niet ontbloot) betasten als (pogingen tot) penetratie.

7.4 Geweld tegen vrouwen volgens registraties van hulpverleners

Een laatste bron van informatie over geweld tegen vrouwen bestaat uit de diverse registratiesystemen van hulpverleners. Aangezien het aantal hulpverlenende instanties dat te maken kan krijgen met slachtoffers van geweld, groot en nogal divers is, zou het verschaffen van een overzicht van de mate waarin dat het geval is (en eventuele ontwikkelingen daarin), een aparte studie vergen. Dat is iets wat in een volgende editie van de Emancipatiemonitor opgepakt zou moeten worden.

Het voordeel van de registraties van hulpverleners is onder andere dat deze vaak relatief veel achtergrondkenmerken van de slachtoffers bevatten. Deze editie van de Emancipatiemonitor rapporteert slechts over een beperkt aantal bronnen, namelijk gegevens van huisartsen, van de maatschappelijke opvang en van Advies- en meldpunten kindermishandeling.

Aantal meldingen van geweld bij huisartsen

Een landelijk netwerk van huisartsen dat 1% van de Nederlandse bevolking bestrijkt, rapporteert wekelijks aan het Nederlands instituut voor onderzoek van de gezondheidszorg (NIVEL) over de ziektebeelden, gebeurtenissen en verrichtingen in hun praktijk (Continue morbiditeitsregistratie, peilstations Nederland). Sinds 1996 is ook eenzijdig fysiek geweld tegen personen apart in de weekstaat opgenomen.

Uit de bevindingen (tabel 7.9) blijkt dat in 1998 acht van de 10.000 mannen en negen van de 10.000 vrouwen slachtoffer waren van eenzijdig fysiek geweld. Vooral 15-24-jarigen blijken het slachtoffer te worden van dergelijk geweld, jonge mannen onder hen wat vaker dan vrouwen. De rapportage vermeldt dat wanneer vrouwen het slachtoffer zijn, de dader in meerderheid een bekende is (65%), en dat als mannen het slachtoffer zijn, ruim 65% van de daders onbekend is (Bartelds 1999). Omdat het aantal gevallen waarbij huisartsen melding maken van fysiek geweld, relatief klein is, is het nauwelijks mogelijk meer in detail in te gaan op achtergrondkenmerken van de slachtoffers.

Tabel 7.9 Meldingen van slachtoffers van eenzijdig fysiek geweld bij huisartsen naar geslacht, 1996-1998 (aantallen per 10.000 mannen en vrouwen)

	mannen	vrouwen	totaal
1996	6	5	5
1997	8	10	9
1998	8	9	8

Bron: Bartelds (1999)

Maatschappelijke opvang

Een heel andere type hulpverlening waarin slachtoffers van seksueel geweld veel vaker aangetroffen worden, is de maatschappelijke opvang. Deze instellingen bieden opvang en hulpverlening aan mensen die door psychosociale problematiek tijdelijk geen eigen huis hebben of niet in hun eigen thuisomgeving kunnen blijven. De maatschappelijke opvang bestaat uit vier werksoorten: vrouwenopvang (Blijf-van-m'n-lifhuizen, Fiomhuizen, vrouwenopvangcentra), algemene crisisopvang, dak- en thuislozenzorg (internaten, passantenverblijven en sociale pensions) en evangelische opvang. Het zal duidelijk zijn dat in de vrouwenopvang alleen vrouwen (en hun kinderen) zich aan kunnen melden, bij de andere typen opvang melden zich zowel vrouwen als mannen aan.

Tabel 7.10 biedt een overzicht van de aantallen aanmeldingen en aanwezigen in de maatschappelijke opvang in 1998 en 1999. Het aantal aanmeldingen en aanwezigen in de maatschappelijke opvang is toegenomen. Het aantal aanmeldingen in de vrouwenopvang is in 1999 vergeleken met 1998 met ruim 2.900 cliëntsystemen⁵ toegenomen. Ook het aantal aanwezigen is gegroeid.

Tabel 7.10 Aanmeldingen en opnamen in de maatschappelijke opvang naar werksoort, 1998-1999 (in aantallen)

	1998		1999	
	aanmeldingen ^a	aantal aanwezigen	aanmeldingen ^a	aantal aanwezigen
Blijf-van-m'n-lifhuizen	7.725	3.856	6.771	3.880
Fiomhuizen/vrouwenopvangcentra	15.183	5.606	19.052	7.168
algemene crisisopvangcentra	17.446	6.856	21.715	8.703
dak- en thuislozeninternaten	10.631	5.824	6.994	5.176
totaal	50.985	22.142	54.532	24.927

a Het betreft het aantal cliëntsystemen: individuele aanmelders en bijvoorbeeld moeders met kinderen worden als eenheid geteld.

Bron: Federatie opvang/NIZW (2000)

De vrouwen met geweld als een van de hoofdproblematieken belanden vooral in de vrouwenopvang, hoewel ook in de algemene crisisopvangcentra vrouwen opgevangen worden die slachtoffer zijn van geweld. Uit de cijfers van de algemene crisisopvang en de dak- en thuislozenzorg kan overigens niet afgeleid worden hoeveel vrouwen die daar terechtkomen, slachtoffer zijn van geweld, aangezien een groot deel van de cliënten hier van het mannelijk geslacht is.

De Blijf-van-m'n-lijfhuizen kennen het grootste aantal cliënten met geweldservaringen. Vooral seksueel geweld komt onder deze vrouwen veelvuldig voor. Zie tabel 7.11.

Tabel 7.11 Aandeel cliënten^a waarbij een vorm van geweld voorkwam, 1999 (in procenten)

	Blijf-van-m'n-lijfhuizen	Fiomhuizen/Vrouwenopvangcentra	algemene crisis opvangcentra	dak- en thuislozen-internaten	totaal
geen vorm van geweld	5	38	78	93	62
alleen seksueel geweld	73	35	7	2	21
alleen ander geweld	2	13	12	5	10
seksueel en ander geweld	20	14	3	0	7
totaal	100	100	100	100	100

a Zelfstandig opgenomen en vertrokken cliënten en mee-opgenomen en volwassen cliënten.

Bron: Federatie opvang/NIZW (2000)

De gegevens in het zogenaamde Klimopbestand, dat de landelijke registratie van de cliënten in de maatschappelijke opvang bevat, maken het mogelijk enkele uitsplitsingen naar achtergrondkenmerken in beeld te brengen (tabel 7.12). Uit de leeftijdsopbouw van de cliënten in de instellingen voor vrouwenopvang blijken vooral vrouwen van 20-40 jaar een groot aandeel van het cliëntenbestand uit te maken. Driekwart van de vrouwen in een Blijf-van-m'n-lijfhuis behoort tot die leeftijdscategorie. In de Fiomhuizen/Vrouwenopvangcentra ligt hun aandeel iets lager, in die instellingen is ook een aanzienlijke groep cliënten jonger dan twintig jaar.

Tabel 7.12 Leeftijd van zelfstandig opgenomen en mee-opgenomen volwassen cliënten in voorzieningen voor vrouwenopvang, 1998-1999 (in procenten)

	Blijf-van-m'n-lijfhuizen		Fiomhuizen/Vrouwenopvangcentra	
	1998	1999	1998	1999
< 18 jaar	2	0	5	9
18-20 jaar	8	9	11	10
21-30 jaar	43	42	39	36
31-40 jaar	33	35	31	29
41-50 jaar	11	11	11	13
51-60 jaar	2	3	3	3
≥ 61 jaar	1	0	1	0
totaal	100	100	100	100

Bron: Federatie opvang/NIZW (2000)

Het aandeel van de cliënten van instellingen voor vrouwenopvang dat van allochtone herkomst is, is groot: meer dan de helft van de cliënten is allochtoon. Marokkaanse vrouwen vormen de grootste categorie onder hen. Er zijn nauwelijks verschillen tussen de Blijf-van-m'n-lijfhuizen en de Fiomhuizen/Vrouwenopvangcentra. Zie tabel 7.13.

Tabel 7.13 Herkomsta van opgenomen cliënten in voorzieningen voor vrouwenopvang, 1998-1999 (in procenten)

	Blijf-van-m'n-lijfhuizen		Fiomhuizen/Vrouwenopvangcentra	
	1998	1999	1998	1999
autochtoon	43	43	42	44
allochtoon, niet-doelgroep	5	5	6	6
Suriname	7	7	10	9
Marokko	12	14	15	10
Turkije	11	9	6	7
Antillen/Aruba	5	3	5	4
Indonesië	1	1	1	1
overig allochtoon, doelgroep	16	17	16	18
onbekend	1	0	0	1
totaal	100	100	100	100

a Geboorteland van de cliënt en van (een van beide) ouders.

Bron: Federatie opvang/NIZW (2000)

Kindermishandeling

Een indicatie van het voorkomen van kindermishandeling kan onder meer ontleend worden aan het aantal contacten met de Advies- en meldpunten kindermishandeling (AMK). De AMK's maken onderscheid tussen vijf vormen van mishandeling: psychisch geweld, affectieve verwaarlozing, lichamelijke verwaarlozing, lichamelijke mishandeling en seksueel misbruik.

Het totale aantal contacten in verband met kindermishandeling is in de afgelopen jaren sterk toegenomen (tabel 7.14). In 1990 waren er ruim 8.000 contacten met de toenmalige Bureaus vertrouwensartsen (BVA's), in 1995 ging het om ruim 14.000 en over 1999 is er sprake van ruim 19.000 contacten (VWS 1998). Gemiddeld werd in 1998 over één op de 235 kinderen en in 1999 over één op de 195 kinderen contact gelegd met de AMK's. Over meisjes wordt vaker contact opgenomen dan over jongens, en dit verschil wordt groter naarmate het om oudere kinderen gaat.

Tabel 7.14 Contacten wegens vermoedens van kindermishandeling naar leeftijd en sekse, 1997-1999 (in aantallen)

leeftijd	meisjes			jongens		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
0-2 jaar	814	977	2.001	816	910	1.735
3-5 jaar	1.676	1.140	1.669	1.516	1.119	1.611
6-8 jaar	1.720	1.327	1.802	1.614	1.326	1.724
9-11 jaar	1.371	1.379	1.694	1.197	1.325	1.646
12-14 jaar	1.377	1.187	1.475	912	1.026	1.255
15-17 jaar	1.082	996	1.167	488	735	683
≥18 jaar	307	482	285	112	300	185
totaal	8.347	7.488	10.093	6.655	6.741	8.839

Bron: Baeten en De Kinderen (2000)

Met uitzondering van seksueel geweld zijn jongens en meisjes in gelijke mate slachtoffer van de verschillende vormen van mishandeling. Bij vermoedens van seksueel geweld betreft het slachtoffer in twee van de drie gevallen een meisje.

In driekwart van de gevallen van mishandeling gaat het om kinderen waarvan beide ouders van autochtone herkomst zijn. In 5% van de gevallen is een van beide ouders van Marokkaanse herkomst, in 3% van Turkse, in 3% van Surinaamse en in 1% van Antilliaanse herkomst. De kinderen waarover contact wordt opgenomen, maken relatief vaak deel uit van een eenoudergezin (ongeveer 1 op de 3) en van een samengesteld/stiefgezin (1 op de 10) (Baeten en De Kinderen 2000).

7.5 Opvattingen over geweld tegen vrouwen

Een van de beleidslijnen gericht op de preventie van geweld tegen vrouwen behelst het geven van voorlichting. De campagne 'seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend' uit de jaren negentig is daar een bekend voorbeeld van. De voorlichtingscampagnes zijn vaak zowel op mannen als op vrouwen gericht, mannen zouden als gevolg van een mentaliteitsverandering minder geweld tegen vrouwen plegen en vrouwen zouden zich meer gesteund voelen in hun verzet daartegen.

Voorafgaand aan de campagne 'seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend' is onder een representatieve steekproef van personen een enquête afgenomen, waarin onder andere de houding ten aanzien van seksueel geweld is gemeten. Ten behoeve van de Emancipatiemonitor is een aantal van de gestelde vragen opnieuw opgenomen in een opiniepeiling bij een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking.

De opvattingen van mannen en vrouwen over seksueel geweld zijn in de afgelopen tien jaar veranderd. Vrouwen lijken zelfbewuster te zijn geworden in hun afwijzing van ongewenste intimiteiten en seks. Vooral het aandeel vrouwen dat het recht van mannen op seks in een relatie afwijst, is sterk toegenomen. Bij mannen hebben zich iets minder veranderingen in een voor vrouwen positieve zin voorgedaan. In één geval is er zelfs sprake van een lichte verslechtering: het aandeel mannen dat het niet eens is met de uitspraak dat een tik op de billen een compliment is voor vrouwen, is wat afgenomen.

Tabel 7.15 Opvattingen van mannen en vrouwen^a over het thema 'seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend',^b 1990 en 2000 (in procenten)

	mannen		vrouwen	
	1990	2000	1990	2000
(helemaal) <i>eens</i> is met de uitspraak:				
'als een vrouw nee zegt tegen seksuele toenadering, bedoelt ze ook nee'	78	80	78	92
(helemaal) <i>oneens</i> is met de uitspraak:				
'als een man een vrouw in het voorbijgaan een tik op haar billen geeft, is dat voor haar een compliment'	84	80	85	91
'op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen' ^c	63	74	67	73
'als een man een vaste relatie heeft of is getrouwd, dan heeft hij recht op seks'	37	39	44	60

a In 1990 ging het om 14 jaar en ouder, in 2000 om 15 jaar en ouder.

b In 1990 bevatten de formuleringen i.p.v. vrouw: meisje/vrouw.

c In 1990 luidde de formulering: Mannen en vrouwen zijn op veel terreinen gelijk, maar op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen.

Bron: NSS (1991); SCP (Emop2000)

In de recente opiniepeiling onder de Nederlandse bevolking over een aantal emancipatie-kwesties zijn nog enkele andere stellingen voorgelegd. Hieruit blijkt dat vrouwen en mannen verschillen in de betekenissen die zij toekennen aan de omgang tussen de seksen (tabel 7.16). Hoewel het niet om grote aantallen gaat, onderschrijven mannen, bijvoorbeeld, vaker dan vrouwen de uitspraak dat vrouwen uit zijn op seks als ze na een avondje uit de man thuis uitnodigen voor een drankje. Ook zijn bijna anderhalf keer zoveel mannen als vrouwen van mening dat vrouwen het gedrag van mannen te gauw als seksuele intimidatie opvatten.

Tabel 7.16 Opvattingen van vrouwen en mannen van 15 jaar en ouder over een aantal stellingen m.b.t. emancipatie, 2000 (in procenten)

	mannen			vrouwen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
wanneer een vrouw na een avondje uit een man thuis nog wat te drinken aanbiedt, betekent dat vaak dat ze ook seks wil	12	29	59	5	14	82
jongens en mannen drijven nog te vaak hun zin door in seksuele relaties	51	35	15	57	32	11
vrouwen vatten tegenwoordig gedrag van mannen te gauw op als seksuele intimidatie	43	35	23	30	33	37
wanneer een man zijn vrouw mishandelt, zou hij het huis moeten verlaten en niet de vrouw (zoals nu meestal het geval is)	78	18	5	88	9	3
bij mishandeling van vrouwen geldt: waar twee vechten hebben twee schuld	16	26	58	9	19	72
bij geweld in de privé-sfeer moet de politie zich terughoudend opstellen	16	19	66	9	19	72
Bron: SCP (Emop2000)						

Ook over mishandeling verschillen vrouwen en mannen nogal van mening. Mannen vinden in geval van vrouwenmishandeling relatief vaak dat man én vrouw daar schuld aan hebben. Bovendien kijken de seksen anders aan tegen wat er bij mishandeling moet gebeuren. Vrouwen vinden vaker dat de man dan het huis uit moet, en verwachten een actievere opstelling van de politie, dan mannen.

7.6 Preventie van geweld en verbetering van de opvang van en nazorg aan slachtoffers

Hoewel er in verschillende maatschappelijke sectoren en instellingen initiatieven worden genomen om de beleidsdoelen preventie van geweld tegen vrouwen en verbetering van de opvang van en hulp aan slachtoffers te bevorderen, is er vrijwel geen systematisch en periodiek verricht onderzoek naar de mate waarin dat gebeurt. Voorzover bekend is momenteel alleen over seksuele intimidatie op de werkplek een aantal peilingen uitgevoerd: een nulmeting ten tijde van de invoering van de nieuwe Arbeidsomstandighedenwet in 1994 en een evaluatie vijf jaar daarna. Werkgevers en werknemers zijn ondervraagd over de maatregelen die op de werkplek zijn genomen ter preventie van seksuele intimidatie en voor opvang en nazorg; de werkgevers werden zowel in 1995 als in 1999 bevraagd, de werknemers alleen in 1999. Zie tabel 7.17.

Uit het onderzoek blijkt dat in totaal 38% van de werkgevers geen enkele maatregel heeft

getroffen ter preventie van, opvang van en nazorg bij seksuele intimidatie. Hoewel dit nog altijd een aanzienlijke groep is, is zij kleiner dan het aandeel in 1995 (52% van de bedrijven had geen maatregelen getroffen) (Soethout en Sloep 2000).

De meestvoorkomende maatregelen zijn het bespreken van seksuele intimidatie in het werkoverleg, het vaststellen van een plan van aanpak en verschillende soorten voorlichting. Bijna alle maatregelen worden in 1999 door meer bedrijven genomen dan in 1995. Vooral grote bedrijven blijken maatregelen te treffen; en in sommige bedrijfstakken zijn de werkgevers relatief actief in dit opzicht: het onderwijs, de gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening, de overheid en de overige dienstverlening (niet in tabel).

Tabel 7.17 Het voorkomen van maatregelen ter preventie van seksuele intimidatie op de werkplek volgens werkgevers en werknemers, 1995 en 1999 (in procenten)

	werkgevers 1995	werkgevers 1999	werknemers 1999
seksuele intimidatie laten bespreken op werkoverleg	22	26	27
maatregelen vastgelegd in plan van aanpak	9	20	n.g. ^a
aandacht in personeelsblad	9	15	34
folders over seksuele intimidatie verspreid	15	14	28
voorlichtingsbijeenkomst voor personeel	5	9	12
training leidinggevende signaleren seksuele intimidatie	2	7	9
studiebijeenkomst voor leidinggevend	2	3	n.g.
werkplek anders ingericht	n.g.	3	2
werk anders georganiseerd	n.g.	3	2

a n.g. = niet gevraagd.

Bron: Soethout en Sloep (2000)

Vergeleken met 1995 worden er in bedrijven nu ook meer maatregelen genomen voor opvang van en nazorg aan slachtoffers (tabel 7.18). Het instellen van een meldpunt waar werknemers in vertrouwen voorvallen kunnen melden, en het aanstellen van een vertrouwenspersoon zijn de meest getroffen maatregelen. Ook met betrekking tot de opvang en nazorg worden maatregelen relatief vaak getroffen in grote bedrijven en in de bedrijfstakken onderwijs, gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening, overheid en overige dienstverlening.

Tabel 7.18 Het voorkomen van maatregelen voor opvang en nazorg bij seksuele intimidatie op de werkplek volgens werkgevers en werknemers, 1995 en 1999 (in procenten)

	werkgevers 1995	werkgevers 1999	werknemers 1999
werknemers kunnen voorvallen in vertrouwen melden	33	52	43
vertrouwenspersoon aangesteld	24	34	57
vertrouwenspersoon tijd en ruimte geboden om werknemers in vertrouwen te spreken	19	31	n.g. ^a
procedure over afhandeling klacht opgesteld	8	19	n.g.
klachtencommissie ingesteld	7	17	n.g.
vertrouwenspersoon scholing aangeboden	5	13	n.g.
in procedure sancties voor daders opgenomen	4	11	n.g.

a n.g. = niet gevraagd.

Bron: Soethout en Sloep (2000)

7.7 Slotbeschouwing

De verschillende bronnen van desbetreffende gegevens wijzen uit dat geweld tegen vrouwen nog altijd veelvuldig voorkomt in de Nederlandse samenleving. In hoeverre er de afgelopen tijd sprake is geweest van een verandering in de mate waarin vrouwen slachtoffer worden van geweld, is op grond van de gegevens niet met zekerheid te zeggen. De Politie-statistieken wijzen op een hoger aantal gevallen van aanranding, verkrachting, mishandeling en 'overige seksuele misdrijven', maar deze toename valt vermoedelijk in elk geval voor een deel toe te schrijven aan een grotere aangiftebereidheid onder slachtoffers en een actievere houding van de politie. De rapportage over mishandeling en seksuele delicten op grond van slachtofferenquêtes laat een vrij constant beeld zien.

Duidelijk is in elk geval dat geweld tegen vrouwen een verschijnsel is waar een aanzienlijk aantal vrouwen mee te maken heeft (gehad). Dit geweld komt meestal voor in de eigen leefomgeving (thuis of op school of werk).

De verschillende bronnen bieden slechts beperkte mogelijkheden om een beschrijving te geven van de achtergrondkenmerken van de slachtoffers. De slachtoffers van seksuele misdrijven zijn meestal vrouw. Mishandeling overkomt mannen vaker dan vrouwen, maar bij vrouwen geschiedt het relatief vaak in de privé-omgeving. De cijfers lijken erop te wijzen dat vooral jongere vrouwen slachtoffer worden van geweld. In hoeverre autochtone of allochtone vrouwen vaker slachtoffer zijn, is niet bekend. Het feit dat in de vrouwenopvang allochtone vrouwen zijn oververtegenwoordigd, kan verschillende oorzaken hebben. Om een goed zicht te verkrijgen op de omvang en aard van geweld tegen vrouwen, is verbetering van de gegevensverzameling noodzakelijk. Voor een deel kan daarin een bijdrage verwacht worden van de toekomstige ontwikkeling van de Politie-statistieken, waardoor meer gegevens beschikbaar zullen komen. Aangezien echter slechts een beperkt deel van de slachtoffers van geweld naar de politie gaat, schiet deze bron als enige oplossing tekort. Aanvullend onderzoek is noodzakelijk, bij voorkeur onderzoek dat is toegespitst op het verzamelen van gegevens over deze specifieke vorm van geweld.

Het beleid dat gericht is op geweld tegen vrouwen, is van oorsprong ingebed in het bredere emancipatiebeleid. Daarmee is een duidelijke relatie gelegd met de maatschappelijke positie van vrouwen en de ongelijke machtsverhouding tussen de seksen. In de eerste beleidsnota werd in dat verband gewezen op het belang van economische zelfstandigheid van vrouwen en op de rol van opvattingen over vrouwen en mannen en over relaties, intimiteit en seksualiteit. Het bevorderen van de economische zelfstandigheid is een thema dat beleidsmatig veel aandacht heeft gehad en nog altijd krijgt. De problematiek rondom opvattingen over seksualiteit, mannelijkheid en vrouwelijkheid, is in het beleid in algemene zin veel minder uitgewerkt. Voorzover het mogelijk is om met een opiniepeiling een beeld te verkrijgen van dergelijke opvattingen, wijzen de bevindingen erop dat er nog altijd een aanzienlijke groep mannen is, die vanuit emancipatie-optiek bedenkelijke opvattingen koestert. De rol van beeldvorming is met andere woorden een thema dat nog zeker wel beleidsaandacht verdient.

Noten

- 1 General Assembly, Declaration on the Elimination of Violence against Women, A/RES/48/104, 20 december 1993.
- 2 De verwachting is dat daarin in de toekomst verandering gaat komen, omdat door het CBS meer geregistreerde gegevens over misdrijven bij de samenstelling van de statistiek gebruikt kunnen gaan worden.
- 3 De term 'cliëntsysteem' doelt op zowel individuele aanmelders als bijvoorbeeld op moeders met hun kinderen.

De ogenschijnlijk eenvoudige vraag 'Wanneer zijn de emancipatiedoelen nu bereikt?' is niet gemakkelijk te beantwoorden. Daartoe is het immers nodig helderheid te hebben over welke de uiteindelijke doelen precies zijn. De centrale doelstelling van het emancipatiebeleid is echter nogal abstract. Kort gezegd komt die doelstelling neer op het bevorderen van de ontwikkeling naar een maatschappij waarin sekse niet langer als ordeningsprincipe fungeert, en vrouwen en mannen gelijke kansen, rechten, vrijheden en verantwoordelijkheden kunnen realiseren.

Emancipatie is dus gerealiseerd, wanneer sekse niet langer als ordeningsprincipe fungeert. Maar wanneer is die situatie dan bereikt? Is dat wanneer alle vrouwen (en mannen) economisch zelfstandig zijn? Is dat wanneer mannen evenveel zorgtaken vervullen als vrouwen? Is dat wanneer er evenveel vrouwen als mannen op besluitvormende posities zitten? Is dat wanneer meisjes even vaak exacte vakken kiezen als jongens, en jongens even vaak voor verzorgende opleidingen kiezen als meisjes?

Om duidelijk te maken in hoeverre het mogelijk is om met deze Emancipatiemonitor antwoord te geven op de vraag wanneer emancipatie is bereikt, is het noodzakelijk eerst een korte uitstap te maken naar de centrale probleemstelling van het emancipatiebeleid: de structureel ongelijke machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen. De vraag die immers van tevoren behandeld moet worden is 'Hoe werkt de structurele machtsongelijkheid tussen de seksen?' of – anders geformuleerd – 'Hoe werkt sekse als ordeningsprincipe?'

De vele studies naar de aard van het emancipatievraagstuk laten zien dat de sekseongelijkheid via verschillende processen gestalte krijgt. Op basis van inzichten uit vrouwenstudies is een theoretisch referentiekader ontwikkeld, dat door Verloo en Roggeband (1994) als het ware is gebundeld en geoperationaliseerd in de emancipatie-effectrapportage. Het kader dat zij schetsen – en waarvan de emancipatie-effectrapportage als beleidsinstrument is afgeleid – biedt een helder en systematisch overzicht van het emancipatievraagstuk en kan handvaten bieden om de vraag naar het bereiken van de emancipatiedoelen te beantwoorden. Daarom volgt hier een beknopte samenvatting van dat theoretische referentiekader.

Ten eerste geven Verloo en Roggeband aan waar de kern ligt van de ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen. Voortbouwend op de probleemdefinitie zoals die is geschetst in *Een analyse van het 'Vrouwenvraagstuk'* (Van der A et al. 1982), stellen Verloo en Roggeband dat de sekseongelijkheid vooral is gebaseerd op twee structuren: de arbeidsdeling naar sekse en de organisatie van de intimiteit. De term 'arbeidsdeling naar sekse' duidt op het geheel van waarden en normen, instituties en organisaties op het terrein van de arbeid en de besluitvorming, waarin telkens een asymmetrisch onderscheid ontstaat of is ontstaan tussen mannen en vrouwen, tussen arbeid en zorg, tussen betaalde en onbetaalde arbeid, en tussen mannenberoepen en vrouwenberoepen. De term 'organisatie van de intimiteit' duidt op het geheel van normen en waarden, instituties en organisaties op het terrein van seksualiteit, voortplanting, leefvormen en relaties met kinderen. Ook de organisatie van de seksualiteit in termen van heteroseksualiteit maakt daarvan deel uit: heteroseksuele identiteiten worden voorondersteld en gelden als norm.

Ten tweede beschrijven Verloo en Roggeband hoe de structurele machtsongelijkheid tussen de seksen werkt en welke mechanismen de sekseongelijkheid (re)produceren. Uit de beschrijving van de structuren blijkt al dat het niet alleen gaat om vrouwen en mannen, maar ook om betekenissen en waarderingen. Binnen vrouwenstudies is daarvoor de term 'gender' geïntroduceerd. Globaal duidt deze term op de eigenschappen en gedragingen die aan mannen en vrouwen worden toegeschreven, de betekenissen die daaraan worden toegekend, en de waarderingen die daaraan worden gekoppeld. De vraag naar de werking van de structurele machtsongelijkheid tussen de seksen is dan eigenlijk de vraag: hoe werkt gender en hoe verhoudt gender zich tot macht? Volgens Verloo en Roggeband hebben gender en macht direct met elkaar te maken in de verdeling van hulpbronnen. Hulpbronnen zoals tijd, geld, kennis, zeggenschap en relaties, zijn in de samenleving ongelijk verdeeld. Gender fungeert als directe hulpbron wanneer aan mannen meer hulpbronnen worden toegekend dan aan vrouwen, of wanneer zij meer mogelijkheden hebben om deze hulpbronnen te gebruiken. Een voorbeeld daarvan is dat het werk dat grotendeels door vrouwen wordt verricht – huishoudelijk werk en verzorging van de kinderen –, geen hulpbronnen oplevert in de zin van inkomen, status, toegang tot besluitvorming, sociale zekerheid, enzovoort. Voor het werk dat traditioneel vooral door mannen werd verricht, ligt dat duidelijk anders. Gender en macht hebben een indirecte verbinding in de machtswerking van regels. Deze regels betreffen de manier waarop mensen elkaar benoemen of interpreteren als mannelijk of vrouwelijk, en de normen die mensen hanteren. Mannen en vrouwen worden ieder geacht zich op een bepaalde manier te gedragen. Mannelijkheid heeft meestal meer status. De twee soorten machtsprocessen (direct en indirect) zijn niet alleen terug te vinden op persoonlijk niveau, in de omgang tussen mensen, maar ze zijn ook ingebouwd in maatschappelijke praktijken en organisaties (het structuurniveau). Deze niveaus hangen bovendien samen. Mensen maken in hun handelen gebruik van elementen van het structuurniveau, en anderzijds kan het structuurniveau van karakter veranderen door verandering in het gedrag van mensen. Zelfs de productie van statistieken is niet vrij van dergelijke mechanismen. Zo is het gebruikelijk om in inkomensstatistieken uit te gaan van huishoudens en deze in te delen naar de sociaal-economische categorieën van de hoofden van huishoudens. Wanneer het om een echtpaar gaat, wordt als hoofd per definitie de man aangemerkt, terwijl dit geen recht hoeft te doen aan de werkelijkheid. Overigens gaat dit – onder invloed van emancipatie – veranderen: in de toekomst zullen huishoudens in de statistieken worden ingedeeld naar de kenmerken van de meestverdiener.

Belangrijk om te vermelden is overigens dat Verloo in een later artikel (1998) aangeeft dat het theoretische kader dat voor de emancipatie-effectrapportage is ontwikkeld, verder uitgebreid moet worden om te kunnen fungeren als kader voor het emancipatiebeleid. Zij wijst met name op geweld dat ook als mechanisme fungeert bij het instandhouden van de ongelijke machtsverhouding tussen de seksen (Verloo 1998: 57): "Zowel het uitoefenen van geweld als het slachtoffer zijn ervan is verweven met gender, met noties en praktijken van vrouwelijkheid en mannelijkheid."

Een derde belangrijk onderdeel van het theoretische kader van de emancipatie-effectrapportage zijn de criteria. Omdat de emancipatie-effectrapportage bedoeld is als beleidsinstrument om de effecten van beleidsvoornemens op de sekseongelijkheid te beoordelen, is het noodzakelijk over criteria te beschikken. Deze hebben Verloo en Roggeband afgeleid van wat volgens hen de impliciete einddoelen van emancipatie zijn: gelijkheid en pluriformiteit/autonomie. Gelijkheid is daarbij vooral van belang ten aanzien van de verdeling van hulpbronnen, en toegang tot en mogelijkheden voor het gebruik van hulpbronnen. Pluriformiteit of autonomie is van belang als het gaat om de mate waarin de gedragsalternatieven voor vrouwen beperkt of vergroot worden.

Waarom is dit theoretische exposé nu belangrijk, zal de lezer zich wellicht afvragen. Waarom zo'n abstract verhaal na de presentatie van de concrete cijfers en trends? Het punt is dat de Emancipatiemonitor in feite vooral de uitkomsten van allerlei individuele keuzen en maatschappelijke processen weergeeft, zonder impliciete waarderingen en normeringen in ogenschouw te nemen. Wat de Emancipatiemonitor steeds doet, is vrouwen en mannen met elkaar vergelijken – en tegelijkertijd recht proberen te doen aan verschillen tussen vrouwen. Aangezien mannen en mannelijkheid in de Nederlandse samenleving de dominante norm vertegenwoordigen, wordt de positie van vrouwen al snel (soms impliciet) als een achterstandspositie waargenomen. Emancipatie zou dan bereikt zijn wanneer vrouwen hun achterstanden hebben ingehaald, in arbeidsdeelname, in hoge functies, in deelname aan besluitvorming, in de techniek, enzovoort. Het streven naar emancipatie wordt daarmee synoniem met een streven naar feitelijke gelijkheid. In de meeste gevallen betekent dat dat vrouwen zich aan (moeten) passen aan mannen. Deze mannelijke normen en gedragingen worden niet ter discussie gesteld. Eigenlijk is alleen het vergroten van het aandeel van mannen aan de onbetaalde arbeid daarop een uitzondering. Vergroting van het aandeel mannen dat in deeltijd werkt, zou – als dat een beleidsdoel zou zijn, maar wat het niet is – een duidelijk voorbeeld van het hanteren van vrouwen als norm zijn.

Emancipatie gaat echter niet om feitelijke gelijkheid, maar om gelijke rechten, kansen en mogelijkheden. Zoals Verloo en Roggeband stellen, gaat het bij emancipatie ook om vrijheid, om autonomie en pluriformiteit. De term 'autonomie' staat in het emancipatiebeleid voor de mogelijkheid van vrouwen om eigen voorwaarden en prioriteiten te stellen, om zelf te bepalen hoe zij zeggenschap kunnen verkrijgen, zowel in hun maatschappelijke als in hun persoonlijke leven.¹ Pluriformiteit is als het ware de tegenhanger van (de meer individuele) autonomie. Zoals Verloo en Roggeband (1994) zeggen: "Autonomie en pluriformiteit verwijzen naar de vrijheid, of zo men wil de actieve verantwoordelijkheid van (vrouwelijke) individuen om zelf te bepalen wat ze onder het goede leven verstaan, en hoe zij hun leven vorm willen geven." De vraag wat het goede leven is, zal door mensen verschillend beantwoord worden. Mensen zullen verschillende voorkeuren hebben en keuzen maken, onder andere vanwege verschillen in uitgangspunten. Het is aannemelijk dat deze voorkeuren – in het huidige tijdsgewricht en in de huidige context – systematisch voor vrouwen en mannen verschillen. Ook biologische verschillen tussen de seksen en de betekenissen en waarderingen die daar in de huidige samenleving aan gehecht worden, kunnen daarbij een rol spelen.

Wanneer de einddoelen vrijheid en autonomie serieus genomen worden, betekent dat, dat het in zekere zin onmogelijk is om specifieke en concrete einddoelen van emancipatie te formuleren die voor altijd en iedereen gelden. Dat betekent echter niet dat emancipatiebeleid als zodanig onmogelijk is, maar wel dat de normen en waarden die daarin centraal staan, aan discussie onderhevig moeten blijven. Emancipatie is er immers niet mee gediend wanneer vrouwen, in plaats van met een min of meer dwingende keuze voor een traditionele rol – zoals in het verleden het geval was –, voortaan geconfronteerd worden met een min of meer dwingende keuze voor zoveel mogelijk mannelijke gedragingen.

Ogenschijnlijk staan het streven naar gelijkheid en het streven naar pluriformiteit/autonomie op gespannen voet met elkaar. Dat komt echter door de wijze waarop het gelijkheidsbegrip veelal ingevuld wordt, namelijk vooral in de zin van gelijkheid in resultaten. Het dient echter betrekking te hebben op de verdeling van hulpbronnen, de gelijke toegang tot hulpbronnen en gelijke mogelijkheden voor het gebruik van hulpbronnen; in die zin is het een belangrijk einddoel van het emancipatiebeleid..

De Emancipatiemonitor maakt duidelijk dat de verdeling van hulpbronnen tussen vrouwen en mannen in verschillende opzichten gelijk(er) is geworden. Door het gestegen opleidingsniveau van vrouwen is hun toegang tot de arbeidsmarkt vergroot. De groei van de arbeidsdeelname van vrouwen kan als een van de belangrijkste positieve ontwikkelingen van het emancipatieproces worden beschouwd. Betaald werk biedt in onze samenleving toegang tot veel hulpbronnen: inkomen en socialezekerheidsrechten, status en een grotere toegang tot de besluitvorming. Het aandeel van vrouwen met een eigen inkomen is in de afgelopen jaren meer gelijk geworden aan het aandeel van mannen met een eigen inkomen, en hetzelfde geldt voor het aandeel economisch zelfstandigen. Daarmee gepaard gaat een grotere gelijkheid in de opbouw van socialezekerheidsrechten en de toegang tot besluitvormende posities. Hoewel er dus duidelijk sprake is van een gelijkere verdeling van hulpbronnen, maakt deze Emancipatiemonitor ook duidelijk dat er nog altijd ongelijkheid bestaat. Wij wijzen hier op het verschil in omvang van de arbeidsduur en van de tijd die vrouwen en mannen besteden aan onbetaalde arbeid, het verschil in beloning en de ondervertegenwoordiging van vrouwen in topfuncties. Ervan uitgaand dat het kabinet zich wil blijven richten op het realiseren van (grotere) gelijkheid in de verdeling van hulpbronnen tussen vrouwen en mannen, blijft het voeren van emancipatiebeleid dus noodzakelijk.

De Emancipatiemonitor maakt ook duidelijk dat geweld tegen vrouwen een verschijnsel is dat nog altijd veelvuldig voorkomt. In hoeverre dit geweld in de afgelopen jaren is afgenomen, is echter met de beschikbare gegevens niet te zeggen. Het bestrijden van geweld tegen vrouwen verdient dan ook een belangrijke plaats in het emancipatiebeleid.

Zoals gezegd, is de verdeling van hulpbronnen tussen vrouwen en mannen meer gelijk geworden. Of de toegang tot hulpbronnen en de mogelijkheden voor het gebruik van die hulpbronnen eveneens gelijk(er) zijn geworden, valt op grond van de beschikbare gegevens eigenlijk niet te zeggen. Zo kan op grond van het gestegen opleidingsniveau van vrouwen weliswaar aangenomen worden dat de toegang tot het onderwijs voor jongens en meisjes in het algemeen gelijk(er) is geworden, gezien de verschillende keuzen die zij maken, is het echter de vraag of jongens en meisjes ook binnen het onderwijs dezelfde kansen en mogelijkheden hebben. Onderzoek heeft aangetoond dat jongens en meisjes verschillend benaderd worden door de docenten (zie bijvoorbeeld Dolle-Willemsen 1997). Andere voorbeelden zijn te vinden in het domein van de betaalde arbeid. Verschillende factoren (gestegen opleidingsniveau van vrouwen, groei van het aantal deeltijdbanen, grote vraag naar arbeidskrachten in sectoren waar traditioneel veel vrouwen werken) hebben de toegang tot dat domein voor vrouwen en mannen gelijk(er) gemaakt, maar ook hier speelt de machtswerking van gender een rol bij de instandhouding van de sekseongelijkheid. Door een genderbias in functiewaarderingssystemen is er, bijvoorbeeld, sprake van ongelijkheid in de beloning van vrouwenberoepen en mannenberoepen. Ook is het beeld van 'de werknemer' nog altijd gemodelleerd naar het gedrag van mannen en zijn vrouwen – vooral doordat zij vaak in deeltijd werken – atypische werknemers. En de metafoer van het glazen plafond attendeert op het bestaan van veelal onzichtbare mechanismen die de doorstroming van vrouwen naar topfuncties belemmeren.

Het is duidelijk dat door het opheffen van ongelijkheid in de wet- en regelgeving de formele belemmeringen voor vrouwen, die hen de toegang tot hulpbronnen ontzegden, zijn geëlimineerd. Ook het voorwaardenscheppende beleid van de overheid, vooral met betrekking tot het vergemakkelijken van de combinatie van arbeid en zorg, vergroot voor vrouwen de toegang tot sommige hulpbronnen. Zoals de voorbeelden duidelijk maken, spelen

echter tegelijkertijd subtiele mechanismen een rol bij de instandhouding van de sekseongelijkheid. Onderzoeken uit de hoek van vrouwenstudies hebben dit duidelijk gemaakt. Zo wees de sociaal-psycholoog Komter (1985) in haar onderzoek naar huwelijksrelaties op 'de macht van de vanzelfsprekendheid', lieten Mossink en Nederland (1993) zien hoe beeldvorming in het overheidsbeleid bijdraagt aan de instandhouding van de sekseongelijkheid, en pleitte Schaapman (1995) voor een nieuwe benadering van het emancipatievraagstuk onder de noemer 'ongezien onderscheid naar sekse'.

Voor de voortgang van het emancipatieproces is het van belang verschillende sporen te blijven volgen. Het ene spoor dient gericht te zijn op de zichtbare ongelijkheid, het geziene onderscheid naar sekse. Er zijn vele voorbeelden te noemen van beleid dat in het verleden hierop was gericht of tegenwoordig nog wordt gevoerd. Diverse maatregelen voor de vergroting van de arbeidsdeelname van vrouwen, zoals de uitbreiding van de kinderopvang, de wet die het maken van onderscheid naar arbeidsduur verbiedt, en het verbeteren van verloffaciliteiten, zijn daar voorbeelden van. Deze Emancipatiemonitor laat vooral zien in hoeverre in de afgelopen jaren de verdeling van een aantal belangrijke hulpbronnen tussen vrouwen en mannen meer gelijk is geworden en waar nog sprake is van ongelijkheid. Het andere spoor zou zich moeten richten op de subtielere ongelijkheid, het ongeziene onderscheid naar sekse en de machtswerking van regels. Deze problematiek is voor het beleid veel moeilijker grijpbaar. Normen en waarden, beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn vaak een vanzelfsprekend onderdeel van ons denken. Zo wordt in het beleid gebruikgemaakt van ogenschijnlijk neutrale begrippen: de burger, de actieven en de inactieven, huiselijk geweld. Dergelijke begrippen zijn echter niet gender-neutraal en verhullen verschillen tussen vrouwen en mannen (en tussen vrouwen onderling en mannen onderling). Zo zijn de inactieven degenen die niet werken, waarbij huishoudelijk werk niet als werk wordt opgevat.

Voor de beleidsontwikkeling is het van belang om de normen en waarden die – ook in het beleid – gehanteerd worden, ter discussie te stellen en te bezien in hoeverre deze normen en waarden gekoppeld zijn aan de beeldvorming over mannen en vrouwen. Het tweede spoor van het emancipatiebeleid moet zich richten op de werking van beeldvorming. Dit is echter moeilijker in concrete maatregelen te vertalen. Het gaat in feite vooral om het zichtbaar maken van beeldvorming (bijvoorbeeld door onderzoek) en het entameren van discussie over doelen van overheidsbeleid in het algemeen en emancipatiebeleid in het bijzonder en over de normen en waarden die daaraan ten grondslag liggen.

Deze Emancipatiemonitor is de eerste in een reeks. De *Begrotingsbrief emancipatiebeleid 2001* vermeldt dat de thema's dagindeling en informatiesamenleving op termijn in de monitor opgenomen worden (TK 2000/2001). Daarnaast is het echter van belang om te evalueren of de verschillende dimensies van het emancipatievraagstuk wel voldoende tot hun recht komen en wat voor verbeteringen mogelijk zijn. Deze epiloog maakt duidelijk dat vooral de arbeidsdeling naar sekse momenteel veel aandacht krijgt, maar dat aan de organisatie van de intimiteit, omdat deze nauwelijks is vertaald in concrete indicatoren, weinig aandacht is besteed. Het laatste geldt ook voor de rol van beeldvorming. Voor een volgende editie van de Emancipatiemonitor dient nagegaan te worden in hoeverre de monitor op deze punten verbeterd kan worden.

Noot

- 1 De term 'autonomie' wordt vooral gebruikt in het ontwikkelingsbeleid dat gericht is op vrouwen. In het op Nederland gerichte emancipatiebeleid is de wat beperktere term 'zelfstandigheid' meer gangbaar.

1 Introduction

The aim of the Emancipation Monitor is to follow the emancipation process in society, partly in relation to government policy. To this end four principal areas of emancipation policy have been identified as forming an essential part of this process: education; employment, care and income; political and social decision-making; and violence against women. Other significant areas of policy may be added in the Monitor in due course. A brief overview of developments in the emancipation process in the various fields is presented below. The overview remains confined to the main outlines and most important findings. Generally speaking men and women have not been broken down into various categories.

2 Developments in and state of the equal rights process

2.1 Education

Future wishes of schoolchildren

- The majority of boys and girls support a future division of tasks with their partner in which both perform paid and unpaid work. This generally receives more support among girls than among boys.
- As regards the distribution of paid employment, indigenous girls are the least in favour of both partners performing paid employment. A comparison of boys and girls from various ethnic backgrounds indicates that the discrepancy with respect to the distribution of paid employment is at it most marked among the Turks and Moroccans: compared to boys twice as much girls would like both partners to perform paid employment.
- The raising and care of children is the aspect which the most young people (some 90%) consider both partners should undertake. The least support for a more equal division of tasks applies to cooking and housework. Half the boys and a third of the girls consider these to be matters for the woman. Seven out of ten girls and five out of ten boys would prefer both partners to perform paid employment.
- Although it cannot be said for sure, it looks as if in 1999 the support for an equal distribution of paid employment and of cooking and housework had shrunk in comparison with 1992. However, it is possible that this apparent shift results from a change in the questionnaire.

Allocation of time

- Girls continue to devote more time in their early years to helping in the household than do boys. The amount of time devoted to such tasks each week has however declined, while among boys (aged under 18) it has remained unchanged over the past ten years.
- The time devoted by girls (aged under 18) to education has increased; girls spend somewhat more time on education than boys.
- The amount of time that young people devote to paid employment is limited, but boys spend twice as much time on paid employment as girls.
- Boys spend more time at the computer than girls, but the differences have narrowed in recent years.

Education careers among boys and girls

- Girls closed the education gap some time ago, but now their education attainments are generally better than those of boys. Girls more frequently complete their education with a diploma, and – in some forms of education – also more quickly.
- In the 25-44 years age-group men and women have virtually the same level of education. The female workforce in employment is on average somewhat more educated than the male workforce in employment. Non-western ethnic minorities are clearly less well educated than indigenous persons – a factor which rises with age; among those aged under 35 Moroccan women in particular and to a somewhat lesser extent Turkish women are comparatively poorly educated.
- Although women nowadays more frequently opt for subjects and disciplines which have traditionally been a male preserve, the sex differences remain pronounced, partly because there has been little if any increase in the number of males opting for traditionally female courses of education.
- Generally speaking the labour market prospects for training courses predominantly taken by girls are good. One problem is that many of these courses offer few career opportunities and are generally not as well paid.

Learning at a later age

- More men than women take part in education at a later age. Furthermore the men are more often concerned with obtaining professional qualifications.

2.2 Paid and unpaid work

Labour force participation

- The labour force participation of all categories of women has increased in recent years. In 1999, 51% of all women aged between 15 and 64 had a job of 12 hours a week or more. The labour force participation of men has also increased, but much less than that of women, and amounted in 1999 to 76%.
- The differences in labour force participation between women and men are smallest among the highly educated. Lower educated women least often have a job, especially those with small children.
- Looking at the various groups of origin, the net labour force participation rate among women is lowest among Turkish and Moroccan women (24% and 21% respectively) and highest among the Surinamese (53%); among Antilleans and Arubans the net participation rate is 33%, and among indigenous women 51%. The increase in labour force participation among all categories of women of non-western ethnic minorities has been higher than that among indigenous women.
- The proportion of women working part-time has risen. In 1999 67% of women in employment worked less than 35 hours a week. Among men in employment the figure is 15% – the same as in 1990. Minor jobs (12 hours a week or less) are the most common among lower educated women. Among the non-western ethnic minorities the proportion of employed women in full-time jobs is higher than among indigenous women.
- Unemployment has fallen among both women and men. Unemployment among women remains twice as high as among men, amounting in 1999 to 6%.
- The increase in labour force participation among women has resulted in the disappearance of the dominance of the traditional breadwinner household. In 1998 the majority of couples fell into the category of two-income households. The biggest group consists of one and a half-earners, in which the male works full-time and the female part-time.

Sex segregation in the labour market

- The proportion of women has increased to some extent in virtually all sectors of the economy. The distribution of women and men in the various sectors remains highly uneven, however, and has shown little change. Over half the women work in healthcare and welfare or in trade and retail. Over half the males work in industry, trade and retail, business services or construction.
- There has also been an increase in the proportion of women in the different types of professions. But a substantial increase in the proportion of women in typical female professions occurred as well.
- Examining the various occupational levels, it is evident that the proportion of women has increased particularly in the scientific professions and in the category 'managers in higher and scientific professions'. The intermediate and higher professions have also shown an increase in the proportion of women; in the case of semi-skilled and unskilled occupations the share of women has fluctuated.
- Although most employees continue to be on fixed contracts of employment, women twice as frequently as men have a flexible contract; somewhat more men are self-employed.

Distribution of unpaid work

- Recent decades have shown a redistribution of unpaid work, with women devoting less time to such work and men more. This redistribution applies especially to the life-cycle stages in which there are no children to be cared for. It remains the case, however, that women devote substantially more time per week to unpaid work (38 hours) than men (21 hours).
- A survey of the domestic independence of women and men was conducted by examining what percentage spend at least 15 minutes a week on four out of five essential categories of housework. Among women this turned out to apply to nine in every 19 in 1995 and among men five in 10.

Combination of work and care

- The proportion of women continuing to work after the birth of the first child has risen sharply in recent decades. In the 1990s over 70% of working women continued to work after the birth of the first child, although often they reduced their working hours. The proportion of women continuing to work after the birth of the second and third child has also increased. This is more commonly the case than after the first child. In most of these cases there is no (further) reduction in the number of hours worked.
- Approximately half the women who stop working after the birth of their child or children resume work as their child grows up.

Child-care and parental leave

- The number of places in childcare, guest-parents projects and after-school facilities has expanded greatly since 1990. In 1998 16% of 0-3-year-olds made use of child-care, compared with 6% in 1990. 2% of 4-12-year-olds made use of after-school facilities (compared with 0.3% in 1990).
- Similarly the use of (paid or unpaid) childcare has increased sharply. Over 30% of the parents of one or more children aged under four regularly make use of childcare.
- In the second half of the 1990s 20% of employees made use of their right to parental leave. Women still do so more frequently than men (three times as often), but the differences have narrowed.

- Over half the collective labour agreements contain provisions about child-care. In most cases these concern the financing structure or the size of the available budget. A fifth of the collective labour agreements lay down that only children aged under four come under the scheme. 6% of the collective labour agreements lay down that only women or single parents have an entitlement to child-care funded by the employer.
- Collective labour agreements much less frequently contain agreements about various kinds of leave. Payment of maternity leave is the most common, but payment of other forms of leave is rare.

Attitudes

- The number of men and women who have no objections towards mothers of school children having work has increased in recent years. The vast majority of the population has no objection to this.
- A still substantial proportion of the population considers women are better at raising children than men. This view is more commonly held by men (a little over half) than women (a little over a quarter).
- Attitudes towards the division of household work between men and women have hardly changed in recent decades. The equal division of household work has somewhat more support than the equal division of paid employment. Women still support an equal division somewhat more frequently than men.
- A comparison of attitudes among men and women from various ethnic backgrounds reveals that the Surinamese, Antilleans and Arubans and indigenous persons have the most in common. The attitudes of Turkish and Moroccan women and especially of Turkish and Moroccan men correspond more closely with a traditional role pattern.
- A majority of the women with a partner would prefer to be in a situation in which both partners have a part-time job. In the case of men this preference is held by less than a third. Four in ten men would prefer a situation in which both partners worked full-time, something which women rarely favour.

2.3 Income

Economic independence

- The proportion of women with an independent income has risen in recent years. In 1990 74% of women aged 18 and over had an independent income, while in 1998 this applied to 83% of the women in that age category. Among non-western immigrant women aged 18 and over the proportion with an independent income in 1998 was almost as high (82%). Virtually all males aged 18 and over (98%) had an independent income in both years.
- The proportion of women who are economically independent has also increased. People are defined as being economically independent if they have enjoyed an income from employment throughout the year and their income is higher than the social security norm for single persons. In 1998 40% of women aged 15-65 were economically independent, compared with 30% in 1990. Of the men in that age category, 68% were economically independent in 1998.
- Among women aged 15-44 in a household with under-age children, 40% are economically independent compared with 70% of women aged 15-44 in a household without under-age children. Of all single mothers (15-44) with under-age children 36% are economically independent; this applies to 66% of the – fairly small – corresponding group of fathers.

- Among 45-64-year-olds 30% of the women and 68% of the men are economically independent.

Pay

- The average gross hourly wage of women amounts to three-quarters of that of men. Expressed in guilders the difference has increased since 1990, but expressed as a percentage it has declined: in 1990 the gross hourly wage was 73% of that of men and in 1998 77%.
- A proportion of the pay differentials may be attributed to differences in background characteristics between the sexes, such as the number of hours worked and level of education. If adjustments are made for a large number of background characteristics there remains a statistically unexplained pay difference of 7%.

Poverty

- The risk of poverty is greater for women than for men. Single mothers most frequently fall into the category of those with a (long-term) low income. Similarly single women with a small pension constitute a large category among the household with a (long-term) income. Single mothers from ethnic minorities with a low income more frequently have a (long-term) low income than indigenous single mothers.
- A process of 'feminisation' of poverty has taken place: among all households with a low income the share of households with a women as the main or sole-earner is rising. In 1997 56% of the households on a low income had a woman as the main or sole-earner.

Attitudes

- The majority of the population consider that having an independent income increases a person's independence and half consider that it makes for a more balanced relationship if both partners have a separate income. Women take this view more frequently than men.
- 20% of men and 7% of women consider it more important for boys than girls to be able to earn a separate income later.

2.4 Political and social decision-making

Women in managerial positions

- Women remain underrepresented in managerial positions. Although the share of women in the occupational group 'managers in higher and scientific professions' is low (21% in 1999), it has risen substantially in recent years. The proportion of women in management is not as high as the proportion of women in higher and scientific professions in any sector of the economy.
- The proportion of women in managerial positions is highest in healthcare, welfare and culture and other services; in 1998, 43% of the managers in these sectors were female. The proportion of women is lowest (9%) in the private sector.

Women at the top in the private sector

- In 1999 just 14% of the 500 largest companies had a woman on the Board of Management or Supervisory Board; in most cases this concerned a female member of the Supervisory Board. Only 2% of the 500 largest companies have women on the Board of Management.

- The proportion of women in senior positions in trade and industry has increased in recent years, particularly among the 100 largest companies in the Netherlands. In 1992, 1.9% of these members of the Boards of Management and Supervisory Boards were female, while in 1999 this had risen to 3.8%.

Women in decision making positions in civil society

- The non-profit institutions in the healthcare and welfare sector emerged the most favourably as regards the proportion of women at the top: in 2000 25% of the members of Management Boards and Supervisory Bodies were female.
- In socio-economic non-profit institutions 12% of the members of the Supervisory Boards and 14% of the members of the Boards of Management were female in the year 2000.
- The number of female head teachers in education rose during the 1990s but is still not high. The proportion of female head teachers is highest in primary education (14%). At university level, the proportion of women on faculty councils and holding chairs was the lowest (5%).
- The representation of women at the top of large non-governmental organisations with at least 50,000 members or donors is also small: 13% of members of the executives and 16% of the Board members are female.

Women in politics and public administration

- Of all the social sectors examined, the proportion of women in politics emerges the most favourably in respect of equal rights. Of the elected bodies, the percentage of women in the Lower House in 1998 was the highest (36%) and in the Water Board executives the lowest (9%).
- The proportion of women among mayors has increased steadily. In 1998, 17% were female.
- In public administration there has been little if any increase in the proportion of women. With the exception of the magistrature the proportion of women does not exceed a fifth and indeed is often less than 10%. The senior ranks of the civil service are almost wholly a male preserve.

Attitudes

- Some 40% of the population consider that women have too little influence in public decision-making on important issues.
- A third of men and over half of women consider that the proportion of women in senior positions should at least double in the next five years.

2.5 Violence against women

Incidence of violence

- Data from various sources indicate that violence against women remains a common phenomenon in Dutch society. The data do not allow any definite statements to be made about the extent of change in recent times and the extent to which women have become the victims of violence.
- In 1998 nearly 2500 cases of indecent assault, over 1600 cases of rape and over 1600 of other sexual offences were reported to the police. The number of cases of abuse is many times higher (38,000 in 1998), but it is not known how much of this concerned the abuse of women.

- According to victim surveys 2% of women had been the victim of a sexual offence and 1% of abuse in 1998. The term sexual offences needs to be interpreted widely; in some 10% of the cases the offences concerned actual or attempted sexual assault and rape and in three-quarters 'harassment'.
- Data from surveys specifically concerned with violence against women indicate that such violence is much more common than revealed by victim surveys and police statistics.
- In 1999, over 25000 women (some with children) reported to women's shelters, an increase of 2900 compared with 1998.
- The majority of the clients of women's shelters have been the victim of some form or other of violence; this applies to 95% of the clients of Blijf van m'n lijf houses and over 60% of the clients of FIOM (Netherlands Federation of Institutions for the Care of Unmarried Mother and her Child) houses and women's shelters.

Attitudes

- The attitudes of men and women towards sexual violence have changed over the past ten years. Women appear to have become more self-assured in rejecting undesired intimacy and sex.
- There are numerous differences between the attitudes of men and women towards sexual violence and abuse. More men than women, for example, consider that when it comes to the abuse of women the adage applies that when two parties fight both will be to blame and also that the police should handle domestic violence with restraint.

Policy in relation to sexual intimidation in the workplace

- Four out of ten employers have not taken any measures for preventing or handling sexual intimidation and providing after-care. Larger companies, in particular, take measures, as do employers in healthcare and the social services, within the government sector and in other services.

3 Conclusion

The various findings provide evidence of progress in the emancipation process. This raises the question as to when the emancipation objectives will have been achieved. It is, however, not easy to answer that question as the goal of emancipation policy tends to be somewhat abstract, laying down as it does that men and women should be given equal opportunities, rights, freedoms and responsibilities. The question then arises as to when that situation has been achieved. Does this for example apply if all women are economically independent – one of the most important concrete goals of emancipation policy? Or should for example the same number of women as men be employed in technology and equally as many men as women in the caring professions?

The epilogue seeks to interpret the present situation and various developments as described in the Equal Rights Monitor from the perspective of general insights into sexual inequality. It is noted that the distribution of resources that are of importance in our society – such as level of education and income – are nowadays distributed more evenly among men and women, but at the same time there remain differences in various areas. Women are for example heavily underrepresented in senior positions and equal pay has not been achieved. One aspect on which the Emancipation Monitor throws little if any light is that indicated by such terms as 'perceptions in terms of masculinity and femininity' and 'hidden sex

distinctions¹. These terms indicate processes in which unfavourable distinctions are consistently drawn between women and men and between femininity and masculinity. For the emancipation policy, however, it is important not just to take cognisance of the still visible inequality in positions and distribution of resources between the sexes, but also of the subtle mechanisms that serve to keep sexual inequality in place.

■ BIJLAGE A TOELICHTING BIJ ENKELE BEGRIPPEN

Allochtonen en autochtonen

Tot de allochtone bevolking van Nederland rekent het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) alle inwoners van wie ten minste één ouder buiten Nederland is geboren.

Allochtonen die zelf ook in het buitenland zijn geboren, vormen de zogenoemde *eerste generatie*; zij die in Nederland zijn geboren, de *tweede generatie*.

Allochtonen worden ingedeeld naar hun geboorteland, tenzij dit Nederland is. In dat geval is het geboorteland van de moeder bepalend. Is de moeder eveneens in Nederland geboren, dan wordt de allochtoon gerubriceerd naar het geboorteland van de vader.

De primaire indeling van allochtonen is die in westerse en niet-westerse allochtonen. Tot de laatste categorie worden alle allochtonen gerekend die, volgens het criterium uit de voorgaande alinea, afkomstig zijn uit Turkije, Afrika, Azië (behalve Indonesië / voormalig Nederlands-Indië en Japan) of Latijns-Amerika. Westerse allochtonen zijn afkomstig uit Europa (behalve Turkije), Noord-Amerika, Indonesië / voormalig Nederlands-Indië, Japan of Oceanië.

Werkzame en werkloze beroepsbevolking

Personen (15-64 jaar) die ten minste twaalf uur per week betaald werk verrichten, vormen de werkzame beroepsbevolking. Dit komt overeen met het begrip 'netto- arbeidsparticipatie'. Wanneer personen (15-64 jaar) geen betaald werk verrichten of dat gedurende minder dan twaalf uur doen, maar verklaren ten minste twaalf uur per week te willen werken, daarvoor beschikbaar te zijn en activiteiten te ontplooiën om werk voor ten minste twaalf uur per week te vinden, of zelfs al werk aanvaard te hebben waardoor zij ten minste twaalf uur per week gaan werken, behoren zij tot de werkloze beroepsbevolking. Het werkloosheidspercentage is de werkloze

beroepsbevolking in procenten van de beroepsbevolking. De totale beroepsbevolking bestaat uit de combinatie van beide categorieën en komt overeen met het begrip 'bruto-arbeidsparticipatie'. Opgemerkt zij dat in de internationale ILO-definitie van werkzame en werkloze beroepsbevolking de grens van twaalf uur geen rol speelt.

Geregistreeerde werkloosheid

Alle mensen van 16-64 jaar zonder werk (of met werk van minder dan twaalf uur per week) die bij een arbeidsbureau staan ingeschreven en direct beschikbaar zijn voor een baan van minstens twaalf uur per week, staan geregistreerd als werkloos. Het geregistreerd werkloosheidspercentage is de geregistreeerde werklozen in procenten van de beroepsbevolking.

Segregatie

In het algemeen heeft segregatie te maken met diverse vormen van ongelijkheid, vooral in die gevallen waar het gaat om verschillen in verdelingen van sociale groepen over sociale systemen. Hier wordt segregatie vooral gebruikt ter aanduiding van de mate waarin vrouwen en mannen in onevenredige mate werkzaam zijn in verschillende beroepen, beroepsniveaus of bedrijfstakken. De segregatiemaat is berekend door vast te stellen in welke mate de aandelen van vrouwen (en mannen) in de onderscheiden klassen van beroep, enzovoort, afwijken van hun aandeel in de werkzame beroepsbevolking. Bij de berekening is de zogeheten 'marginal matching procedure' gevolgd (Blackburn et al. 1995)

Gegevens over onderwijsniveau bevolking

In de Enquête beroepsbevolking worden te weinig laagopgeleiden waargenomen. Bij de interpretatie van de gegevens in de tabellen 5.1 tot en met 5.4 dient men er rekening mee te houden dat het percentage mensen met uitsluitend basisonderwijs in werkelijkheid één procentpunt hoger is.

Onderwijs

Tot het primair onderwijs behoort het basisonderwijs en het speciaal basisonderwijs. In het secundair onderwijs worden het voortgezet onderwijs en het secundair beroeps-onderwijs onderscheiden.

Tot het voortgezet onderwijs behoren sinds 1 augustus 1998:

- Het *voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs* (vmbo) waarmee de vroegere mavo- en vbo-programma's kwamen te vervallen. Dit onderwijstype omvat vier leerwegen en kent vier sectoren (economie; zorg en welzijn; techniek; landbouw).
- Het *leerwegondersteunend onderwijs* (lwoo) voor leerlingen met achterstanden of gedrags- en motivatieproblemen, waarin het oude ivbo is opgegaan
- Het *speciaal voortgezet onderwijs* (svo) en praktijkonderwijs zijn vormen van onderwijs, waarin het voortgezet lom- en mlk-onderwijs zijn opgegaan.
- Het *havo* en het *vwo* zijn ook na augustus 1998 blijven bestaan, maar daarin hebben ook diverse veranderingen plaatsgevonden, zoals de invoering van profielen en de ontwikkeling van studiehuisen.

Op 1 augustus 1998 is een landelijke *kwalificatiestructuur* van kracht geworden voor vrijwel het gehele secundaire beroepsonderwijs. Daarin wordt een vijftal opleidingstypen op vier niveaus onderscheiden. Deze opleidingen zijn te volgen via twee leerwegen:

- de *beroepsopleidende leerweg* (*bol*) waarin de omvang van de beroepspraktijkvorming (stage) tussen de 20% en 60% van de totale opleidingsduur ligt (vergelijkbaar met het oude middelbaar beroepsonderwijs of mbo);
- de *beroepsbegeleidende leerweg* (*bbl*) waarin het percentage beroepspraktijkvorming meer dan 60% van de totale opleidingsduur bedraagt (vergelijkbaar met het oude beroepsbegeleidend onderwijs (bbo) of leerlingwezen); toelating tot de beroepsbegeleidende leerweg staat alleen open voor degene voor wie de volledige leerplicht is geëindigd.

In het tertiair onderwijs worden het hoger beroepsonderwijs (hbo) en het wetenschappelijk onderwijs (wo) onderscheiden. De onderwijsgebieden in het hbo worden aangeduid als sectoren. De onderwerpsgebieden in het wo worden HOOP- gebieden genoemd, afgeleid van Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan.

Berekening persoonlijk inkomen

Ten behoeve van het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het CBS? is een aselechte steekproef van personen getrokken. De informatie over het inkomen is verzameld voor iedereen die deel uitmaakt van het huishouden van een van deze personen. De totale steekproef omvat ongeveer 220.000 personen in ongeveer 75.000 huishoudens. De gegevens hebben betrekking op de bevolking die op 31 december van het desbetreffende jaar in Nederland woonachtig is. Bij de ophoging van de steekproef naar de bevolking dit snap ik niet, wat betekent 'naar de bevolking'? wordt gecorrigeerd voor het verschil in trekingskans. De kans dat een persoon wordt opgenomen in de steekproef is evenredig met het aantal personen in het huishouden. Verder is de verdeling van personen naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat aangepast aan die van de bevolking. Ook is zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij de resultaten van de Jaarlijkse huishoudensstatistiek.

Het **persoonlijke inkomen** bestaat uit winst uit onderneming, bruto-inkomsten uit arbeid en bruto ontvangen overdrachten. De som van deze inkomsten is vervolgens verminderd met de door de werkgever en werknemer betaalde premies krachtens de Ziektewet (ZW), Werkloosheidswet (WW) en de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). Bij de bepaling van het persoonlijke inkomen zijn de volgende inkomensbestanddelen buiten beschouwing gebleven.

- inkomsten uit vermogen
- kinderbijslag
- individuele huursubsidie
- tegemoetkoming studiekosten
- rijksbijdrage eigen woningbezit.

Het **besteedbare inkomen** is het bruto-inkomen verminderd met de betaalde overdrachten en de loon-, inkomsten- en vermogensbelasting. De betaalde overdrachten bestaan uit:

- premies volksverzekeringen, te weten krachtens de Algemene ouderdomswet (AOW), de Algemene nabestaandenwet (ANW), de Algemene arbeidsongeschiktheidswet (AAW) en de Algemene wet bijzondere ziektekosten (AWBZ);
- werkgevers- en werknemersdeel van de premies werknemersverzekeringen (ZW, WW, WAO);
- premies ziektekostenverzekeringen (ziekenfonds en particulier);
- andere overdrachten, zoals premies voor lijfrente en fiscaal aftrekbare echtscheidingsuitkeringen.

Het **gestandaardiseerde inkomen** is het besteedbare inkomen van het huishouden gecorrigeerd voor verschillen in huishoudenssamenstelling. Deze correctie vindt plaats met behulp van equivalentiefactoren. In de equivalentiefactor komen de schaalvoordelen tot uitdrukking die het gevolg zijn van het voeren van een gemeenschappelijke huishouding. Met behulp van de equivalentiefactoren worden alle inkomens herleid tot het inkomen van een eenpersoonshuishouden. Op deze wijze zijn de welvaartsniveaus van huishoudens onderling vergelijkbaar gemaakt.

Voor meer informatie

Wanneer u behoefte hebt aan meer statistische gegevens over een van de onderwerpen in deze publicatie, dan kunt u een schriftelijk verzoek richten aan:

CBS/ Infoservice
Postbus 4481
6401 CZ Heerlen.

Dit informatiepunt is telefonisch, per fax en per e-mail te bereiken:
telefoon (045) 570 70 70; fax (045) 570 62 88; e-mail infoservice@cbs.nl

Statistische informatie op het internet

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft een uitgebreide internetsite met vele rubrieken zoals het *Webmagazine*, *cijfers*, *producten en diensten*. Het Webmagazine is het elektronisch tijdschrift van het CBS met artikelen en korte berichten over maatschappelijk relevante onderwerpen. De rubriek *cijfers* bevat onder andere kerncijfers van een groot

aantal economische en sociaal-economische onderwerpen. De kerncijfers worden dagelijks geactualiseerd. Onder *producten* kunt u recentelijk verschenen publicaties van het CBS raadplegen. De rubriek *diensten* bevat de persberichten die dagelijks door het CBS worden uitgegeven, maar ook een overzicht van relevante telefoonnummers en een verwijzing naar andere media die cijfers van het CBS publiceren.

De CBS-website mag zich verheugen op een sterk toenemende interesse van gebruikers van statistische informatie. De CBS-databank StatLine is **gratis** toegankelijk via het internet. In StatLine vindt u veel statistische gegevens van het CBS. U kunt deze gegevens bekijken, printen of exporteren. StatLine is voorzien van een moderne zoekmachine die u op gemakkelijke wijze toegang tot de databank verschaft.

Het adres van de CBS-website luidt **<http://www.cbs.nl>**. Er is ook een direct adres om bij de databank StatLine te komen: <http://statline.cbs.nl>. Bij vragen of problemen over StatLine, kunt u contact op nemen met de StatLine Helpdesk, telefoon (070) 337 44 00.

■ BIJLAGE B GEBRUIKTE DATABESTANDEN

In deze Emancipatiemonitor is een groot aantal verschillende databestanden gebruikt. Voor een overzicht van de kenmerken daarvan zij verwezen naar de *Haalbaarheidstudie Emancipatiemonitor* (Werkdocument 56) die te vinden is op de website van het SCP (www.scp.nl).

Speciaal voor deze editie van de Emancipatiemonitor zijn twee aanvullende onderzoeken verricht. Deze bijlage biedt wat meer informatie daarover.

Vrouwen in besluitvorming (VIB 2000)

Dit onderzoek is uitgevoerd om de stand van zaken te meten van het aandeel van vrouwen en mannen in besluitvormende posities in de markt en de civiele maatschappij.

Doelpopulatie	ondernemingen, non-profitinstellingen (verdeeld over de sociaal- economische hoek en de sector zorg en welzijn) en maatschappelijke organisaties
Eenheden	organisaties
Steekproefmethode	grootste ondernemingen op grond van de omvang van het eigen vermogen; non-profitorganisaties op grond van de omvang van het 'verzorgingsgebied' of het vervullen van een centrale besturende, toezichthoudende of controlerende rol; maatschappelijke organisaties met meer dan 50.000 leden of donateurs
Steekproefomvang	250 grote ondernemingen; 250 non-profitinstellingen, verdeeld over de sociaal-economische hoek en de sector zorg en welzijn, en 100 grote maatschappelijke organisaties
Nettorespons	191 bedrijven, 80 organisaties uit de sociaal-economische sector en 126 uit de sector zorg en welzijn, en 85 maatschappelijke organisaties
Gegevenssoort	enquête
Berichtgevers	directiesecretarissen en hoofden personeelszaken
Opdrachtgever	SCP
Uitvoerder veldwerk	Intomart en SCP
Veldwerkperiode	voorjaar 2000
Verzamelmethode	computerondersteunde telefonische vragenlijst (CATI)

Emancipatie-opinies (Emop 2000)

Omdat het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland slechts een beperkt aantal opvattingen over emancipatie bevat, is een aanvullende onderzoek uitgevoerd.

Doelpopulatie	bevolking van Nederland van 16 jaar en ouder
Eenheden	personen
Steekproefkader	CentERdata telepanel: een panel van ongeveer 2.000 huishoudens die iedere week thuis een vragenlijst invullen via de computer

Steekproefmethode	telepanel
Steekproefomvang	3.130 personen
Nettorespons	1.537 personen (49,1%)
Gegevenssoort	enquête
Opdrachtgever	SCP
Uitvoerder veldwerk	CentERdata
Veldwerkperiode	17-19 maart en 24-26 maart 2000
Verzamelmethode	computergestuurde vragenlijst

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2000-2001) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (f 90,50/E 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/E 34)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve.

ISBN 90-6168-662-8 (f 24,50/E 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve.

ISBN 90-6168-580-x (f 24,50/E 11)

Sociale en Culturele Studies

23 Leesgewoonten. (1996) ISBN 90-5250-915-8 (f 60,00/E 27)

24 Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland. (1997)
ISBN 90-5250-930-1 (f 51,00/E 23)

25 Trends in onderwijsdeelname. (1998) ISBN 90-5749-110-9 (f 51,00/E 23)

26 Tussen bed en budget. (1998) ISBN 90-5749-119-2 (f 62,00/E 28)

27 De stad op straat. (1999) ISBN 90-5749-120-6 (f 51,00/E 23)

28 Scholen onder druk. (1999) ISBN 90-5749-138-9 (f 62,00/E 28)

29 Naar andere tijden? (1999) ISBN 90-5749-510-4 (f 51,00/E 23)

Cahiers

147 Rapportage gehandicapten 1997 (1998) ISBN 90-5749-111-7 (f 47,00/E 21)

148 Rapportage jeugd 1997 (1998) ISBN 90-5749-112-5 (f 36,00/E 16)

- 149 Sociale en Culturele Verkenningen 1998. ISBN 90-5749-113-3 (f 36,00/E 16)
- 150 Een bestaan zonder baan (1998). ISBN 90-5749-115-X (f 36,00/E 16)
- 151 Armoedemonitor 1998. ISBN 90-5749-116-8 (f 41,50/E 19)s
- 152 Van hoog naar laag; van laag naar hoog (1998). ISBN 90-5749-117-6 (f 36,00/E 16)
- 153 Rapportage minderheden 1998 (1998). ISBN 90-5749-118-4 (f 52,00/E 24)
- 154 Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk 3 (1999). ISBN 90-5749-121-4 (f 47,00/E 21)
- 155 Rapportage ouderen 1998 (1999) ISBN 90-5749-122-2 (f 47,00/E 21)
- 156 Verspilde energie? Wat doen en laten Nederlanders voor het milieu (1999) ISBN 90-5749-123-0 (f 31,00/E 14)
- 157 Sociale en Culturele Verkenningen 1999 (1999) ISBN 90-5749-130-3 (f 41,50/E 19)
- 158 Naar draagkracht (1999) Een verkennend onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg. ISBN 90-5749-131-1 (f 36,00/E 16)
- 159 Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen (1999) ISBN 90-5749-133-8 (f 31,00/E 14)
- 160 Rapportage minderheden 1999 (1999). Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. ISBN 90-5749-136-2 (f 52,00/E 24)
- 161 Lokaal jeugdbeleid (1999). Een inventariserend onderzoek. ISBN 90-5749-134-6 (f 31,00/E 14)
- 162 Tussen overschot en tekort (1999). De aansluiting tussen onderwijs en arbeid in de quataire sector en in de marktsector vergeleken (1999). ISBN 90-5749-135-4 (f 36,00/E 16)
- 163 Armoedemonitor 1999 (1999). SCP/CBS. ISBN 90-5749-140-0 (f 41,50/E 19)
- 164 Gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid (1999). Een inhoudelijke en bestuurlijke typering. ISBN 90-5749-517-1 (f 31,00/E 14)
- 165 Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht. Een onderzoek naar meningen, media en milieu (2000). ISBN 90-5749-524-4 (f 31,00/E 14).
- 166 Het bereik van de kunsten. Het culturele draagvlak deel 4 (2000). ISBN 90-5749-511-2 (f 41,50/E 19)
- 167 Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatie-technologie en sociale ongelijkheid (2000) ISBN 90-5749-518-X (f 41,50/E 19)
- 168 Rapportage gehandicapten 2000. Arbeidsmarktpositie en financiële situatie van mensen met beperkingen en/of chronische ziekten (2000) ISBN 90-377-00-136 (f 39,95/E 18)

SCP-publicaties

- 2000/1 De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen (2000). ISBN 90-377-0014-4 (f 35,00/E 16)
- 2000/2 Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/E 34)
- 2000/3 Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose (2000). ISBN 90-377-0019-5 (f 25,00/E 11)
- 2000/4 De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners (2000). ISBN 90-377-0021-7 (f 35,00/E 16)
- 2000/5 Emancipatiemonitor 2000 (2000). ISBN 90-377-0022-5 (f 35,00/E 16)